

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І.ФРАНКА**

ПЕТРОНГОВСЬКИЙ Р. Р.

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
ФОРМУВАННЯ
ПАТРІОТИЗМУ
СТАРШОКЛАСНИКІВ**

Житомир – 2003

УДК 378. 371

П 30

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка
12 вересня 2003 року, протокол № 1*

Рецензенти:

С. П. Щерба – доктор філософських наук, професор
Н. А. Сейко – кандидат педагогічних наук, доцент

П 30

Петронговський Р. Р. Теорія і практика формування патріотизму старшокласників: Монографія /За ред. проф. М.В. Левківського. – Житомир: Полісся, 2003. – 220 с.

ISBN

Монографія присвячена теоретичному обґрунтуванню сутності, структури патріотизму сучасних старшокласників та експериментальній апробації новітніх навчально-виховних технологій його формування, яке здійснюється у пізнавально-пошуковій, предметно-перетворювальній, громадсько-корисній, краснавчій та інших видах позаурочної діяльності.

Адресується студентам і викладачам вищих педагогічних навчальних закладів, а також вчителям і вихователям загальноосвітніх установ.

ISBN

© Петронговський Р. Р., 2003

ВСТУП

На сучасному етапі національного духовного відродження у зв'язку з затяжною економічною кризою (котра позначилася й на соціальній сфері) все більшої ваги набуває проблема формування у підростаючих поколінь почуття любові до Батьківщини, відданості молодих справі зміцнення державності, активної участі у діяльності та життєтворчості.

У цьому аспекті освіта й виховання мають поставати визначальним консолідуючим, розвивальним, стабілізуючим, науково-пізнавальним та культурно-освітнім інститутом суспільства, громадянсько-патріотичного становлення молоді, формування у неї історичної пам'яті. У такій спосіб варто вчити молодих здійснювати оцінку історичних явищ на основі принципів історичної достовірності, науковості, гуманізму, доброчинності, а також з позицій безпеки та забезпечення взаємозв'язку між поколіннями, створення гарантій безпеки Української нації. Актуальною постає реалізація принципу "Моя школа – мій дім; мій дім – моя родина; моя родина – рідна Вітчизна".

У Державній національній програмі "*Освіта*" ("*Україна XXI століття*"), Законах України "*Про освіту*", "*Про загальну середню освіту*" як стратегічні визначаються завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення свого громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України для збагачення і примноження на цій основі культурного і творчого потенціалу нашого народу. У "*Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності*" підкреслюється необхідність утвердження у шкільній молоді "почуття патріотизму, відданості Батьківщині, й, водночас, відчуття належності до світової спільноти" [102, 3].

У "*Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності*" зазначається, що метою громадянського виховання є формування "свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини, з притаманними їй особистісними якостями, з рисами характеру, світоглядом і спо-

собом мислення, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні” [103, 3]. Серед стратегічних завдань, котрі окреслюються даним документом, передовсім виділяються: формування національної свідомості, виховання почуття патріотизму, відданості в служінні Батьківщині; утвердження взаємозв'язку між ідеалами індивідуальної свободи, прав людини та її громадянською відповідальністю; формування толерантного ставлення до інших культур і традицій. При цьому підкреслюється, що важливою якістю українського патріотизму має бути його дієвість, тобто турбота про благо народу та сприяння становленню й утвердженню української держави. Патріотизм, у свою чергу, є складовою громадянськості, під якою розуміють “духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічну характеристику людини, зумовлену її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язане більш чи менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, почуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння дотримуватися власних прав та обов'язків” [103, 6].

Будучи генералізуючим, інтегральним особистісним новоутворенням юнацтва, патріотизм поєднує *аксеологічне, етнокультурне і дієве* ставлення до себе, однолітків, інших людей, до природи, соціального оточення, до матеріальних і духовних надбань. Складність формування цієї інтегральної якості зумовлюється надмірною комерціалізацією соціальної сфери в Україні, життєвими негараздами, бідністю значної частини громадян, розбіжностями між реальним і бажаним.

Так, за даними Інституту політичної і соціальної психології АПН України лише 40 відсотків старшокласників, за наявних сприятливих умов, хотіли б залишитися на постійне проживання в Україні. Також педагогічною наукою до даного часу ще не розроблено чіткої системи виховання патріотизму в учнів загальноосвітньої школи. Особливо конкретних технологій і рекомендацій потребують вчителі, вихователі, які працюють, зокрема,

зі старшокласниками у регіонах жорсткого і напівжорсткого радіологічного контролю (лише в Житомирській області таких – біля 4 тис. старшокласників).

У розвитку патріотизму сучасних старшокласників враховуються соціальна реальність, що Україна є поліетнічною державою і що сучасне формування єдиної політичної нації, громадянського суспільства пов'язане як з українським *національним відродженням*, так і з розвитком культурного розмаїття етнічних меншин. Тому важливим завданням стає оволодіння молоддю цінностями не лише національної, але й світової культури, тобто формування у них здатності до аналізу про взаємозв'язок, взаємовпливи різних культур, усвідомлення місця рідної культури і її цінностей у контексті культури світових спільнот.

Сучасне формування патріотизму, зокрема й старшокласників, здійснюється в умовах національного виховання, яке розуміють як “формування гармонійної розвиненої, високоосвіченої, соціально активної й національно свідомої людини, наділеної глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими й духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю й ініціативою. Інтеркультурне виховання – навчання різноманітності культур, виховання поваги та почуття гідності у представників всіх культур, незважаючи на расове чи етнічне походження, сприймання взаємозв'язку і взаємовпливу загальнолюдського і національного компонентів культури в широкому значенні” [103, 6].

Зазначимо, що проблема патріотизму, сутності патріотичної свідомості, почуттів індивідів, зокрема й любові до батьківщини, знайшла своє відображення у вітчизняній (В.Бичко, Л.Буєва, І.Надольний, Л.Сохань, І.Стогній, О.Забужко, В.Шинкарук) та зарубіжній (І.Кант, К.Роджерс, Е.Фромм та ін.) філософії. Для нас важливими є положення про взаємозалежність людини і суспільства, про активне, дієве виявлення патріотизму індивідом у діяльності та спілкуванні.

У психології поняття “патріотизму” досліджується (І.Бехом, А.Богуш, М.Боришевським, Л.Долинською, О.Киричуком,

В.Котирло, Ю. Трофімовим, О.Роменцем, О.Чебикінім та ін.). Суттєво, що більшість психологів обстоює думку, що в результаті активної пізнавальної, альтруїстичної, громадсько-корисної діяльності відбувається присвоєння досвіду школярами. Це, в результаті інтеріоризації, слугує утвердженню, зміцненню патріотизму як генералізуючого новоутворення середнього та старшого шкільного віку.

У цьому зв'язку досить важливим є етнопсихологічне розуміння сутності свідомості і самосвідомості людини. Під національною свідомістю та самосвідомістю особистості розуміють “усвідомлення себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності” [103, 6]. Загалом, національна свідомість та самосвідомість розуміється як відчуття індивідом себе представником певного народу, носієм його культури, знання минулого і сучасного та здатність до діяльності, *спрямованої у майбутнє*.

Серед видатних вітчизняних і зарубіжних вчених-педагогів до цієї проблеми зверталися Я.Коменський, Г.Сковорода, К.Ушинський, О.Духнович, А. Дістервег, Г.Вашенко, І.Огієнко, С.Русова, Дж.Дьюї, А.Макаренко, С.Френе, Я.Корчак, В.Сухомлинський та ін. Зокрема, К.Ушинський вперше обґрунтовує поняття “малої батьківщини” і окреслює стратегічний напрям його формування шляхом запровадження навчального предмета у початковій школі-батьківщинознавства. В.Сухомлинський, у 60-ті рр. XX ст. досить глибоко розкриває сутність патріотичних почуттів учнів загальноосвітньої школи (її різних вікових груп) як складників духовності. У системі патріотичного виховання, зокрема у своїх книжках (*“Виховання патріотизму у школярів”*, *“Щоб у серці жила Батьківщина”*, *“Серце віддаю дітям”*, *“Народження громадянина”*, *“Листи до сина”*, *“Павлівська середня школа”* та ін.) вчений виділяв наступні засоби *утвердження патріотизму*: уроки серед природи, суспільно-корисну трудову діяльність патріотичного спрямування, систему естетичної творчості учнів, систему взаємодопомоги

(учням, односельцям, ветеранам Великої Вітчизняної війни), “Хрестоматію з етики”, “Хрестоматію моральних загальнолюдських цінностей”.

В Україні проблеми патріотизму школярів досліджували А.Бондар, В.Бондар, О.Захаренко, І.Зязюн, А.Дем’янчук, О.Мороз, І.Ткаченко, О.Рудницька, В.Фарфоровський, Т.Шашло, М.Шкіль, М.Ярмаченко та ін. Зокрема, академік АПН України О.Захаренко апробував модель школи-родини щодо утвердження у дітей і учнівської молоді почуття малої батьківщини, бережливого ставлення до неї та зміцнення у юних історичної пам’яті шляхом створення пам’ятників і пам’яток про недалеке минуле рідного села.

В останні роки з проблем патріотизму школярів, формування його в учнів загальноосвітньої школи захищено декілька дисертаційних робіт (В.Гуменюк, В.Каюков, В.Кіндрат, В.Коваль, М.Павленко). Важливим у цьому зв’язку є дослідження В.Каюкова, заслуженого працівника освіти України, який в умовах природного експерименту (на базі Кіровоградської ЗОШ І-ІІІ ступенів № 21), як керівник закладу, теоретично обґрунтував та експериментально апробував оригінальну систему засобів розвитку патріотизму (на героїчних традиціях українського козацтва).

Сучасні аспекти формування патріотизму дітей та молоді досліджуються І.Бехом, В.Бабич, В.Білоусовою, В. Болгаріною, О.Вишневським, М. Зубалієм, П.Ігнатенком, В.Кузем, Б.Кобзарем, М.Левківським, В.Оржаховською, В.Постовим, Г.Пустовітом, Ю.Руденком, А.Сиротенком, Є.Старовойтовим, М.Стельмаховичем, К.Чорною, та ін. Особливо важливим у цьому зв’язку є положення академіка АПН України І.Беха про мовленнєву задачу як суб’єкт-суб’єкту взаємодії вчителя і учня, результатом розв’язання якої є здатність вихованця до усвідомленого й добровільного підтримання настанов вихователя, що сприяє особистісному розвитку, формуванню, зокрема й патріотизму.

Також проблеми патріотизму різних вікових груп дітей та шкільної молоді досліджують Н.Баєрська, М. Вишняк, В. Гансь-

кий, С. Гуменюк, Л. Кандиба, І. Мартинюк, М. Касиль, О. Кононко, Р. Осипець, Ю. Руденко, Ю. Черножук. Досить цікавим у цьому зв'язку є етнокультурний підхід Ю. Руденка, котрий обстоює важливість формування, зокрема у шкільній молоді, кращих зразків відданості національним патріотичним ідеалам юних козаків у школах джур (у Запорозькій Січі – у XVII столітті). Оригінально, по своєму окреслює загальні підходи щодо патріотичного виховання школярів В. Ганський, який пов'язує патріотичне виховання з громадянським, моральним, естетичним, і, на цій основі, зробив спробу розкрити певну систему практично спрямованої діяльності загальноосвітньої школи.

Все ж, доводиться констатувати, що конкретних робіт з проблеми формування патріотизму юнаків і дівчат шкільного віку у позанавчальній діяльності, позашкільній виховній діяльності ми не знаходимо.

Отже, актуальність окресленої проблеми, недостатня її розробка педагогічною наукою та нагальна потреба шкільної практики й зумовили необхідність даної монографії, об'єктом якої є система позанавчальної виховної діяльності старшокласників загальноосвітньої школи, а його предметом – педагогічні умови формування патріотизму у юнаків і дівчат у позанавчальній виховній роботі. Метою дослідження є теоретичне обґрунтування сутності, структури й особливостей патріотизму старшокласників, експериментальна апробація перспективних шляхів реалізації цього процесу у позанавчальній виховній діяльності та визначення критеріїв і рівнів його розвитку у юнаків і дівчат.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що процес формування патріотизму особистості старшокласника у позанавчальній виховній діяльності буде ефективним, якщо: формування патріотизму розглядатиметься як складова загальної системи позаурочної виховної діяльності загальноосвітньої школи; цей процес здійснюватиметься цілеспрямовано, комплексно, системно; в процесі формування патріотизму будуть створені адекватні організаційно-педагогічні умови і застосовані оптимальні методи та прийоми.

Відповідно до мети і гіпотези дослідження визначені наступні завдання: проаналізувати стан проблеми у філософській, соціологічній, психологічній, історико-педагогічній і педагогічній літературі; виявити сутність поняття “патріотизму” у сучасних гуманітарних науках; розробити психолого-педагогічну структуру патріотизму старшокласників; визначити педагогічні умови ефективності формування патріотизму старшокласників у позанавчальній виховній роботі; експериментально апробувати перспективні шляхи формування патріотизму старшокласників, критерії та рівні його виявлення у юнаків і дівчат шкільного віку.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Поняття “патріотизму” у гуманітарних науках

Патріотизм як соціально-історичне явище у різних аспектах розглядається філософськими, гуманітарними, педагогічними науками.

Слово “*патріотизм*” – грецького походження: *patris* – у перекладі це батьківщина. Вперше слово патріотизм з’явилося у період Французької революції 1789–1793 р. Патріотами тоді називали себе борці на народну справу, захисники республіки, які вели боротьбу з зрадниками Вітчизни з табору монархістів. Універсальний словник-енциклопедія трактує це явище як позицію яка, поєднує відданість і любов до батьківщини, солідарність із власним народом та повагу до інших народів і пошану до їхніх суверенних прав. Протилежне патріотизму поняття – шовінізм. Благородне почуття патріотизму, любов до Батьківщини і відданість їй здавна властиві людям. Це почуття виступало рушійною силою, яка піднімала народ на боротьбу проти чужоземних завоювальників і всіх пригноблювачів. В основі патріотизму лежить відданість своєму народу, намагання віддати всі сили захисту його інтересів. Це одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до свого краю відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури, а також повага до інших народів, їх прав, їх свобод, до їхньої культури. Патріотизм виявляється у практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів.

Елементи патріотизму виникли за первинно общинного ладу як форми усвідомлення родових зв’язків, обрядів звичаїв. Коли сукупне життя людства трималося на кровному зв’язку між членами окремих невеликих груп, почуття суспільної солідарності

співпадало з почуттями сімейними. Такий найперший патріотизм роду чи племені сумісний і з кочовим побутом.

При переході племені до осілого землеробного побуту патріотизм отримує своє специфічне значення, стає любов'ю до рідної землі. Це почуття, природно слабшає у міському побуті, але тут розвивається новий елемент патріотизму – прив'язаність до свого культурного середовища або рідної громадянськості. З цим і природними засадами патріотизму, як природного почуття, поєднується його моральне значення як обов'язку і доброчинності. Почуття подяки до батьків, розширюючись у своєму об'ємі, але не змінюючи своєї природи, стає обов'язком по відношенню до тих суспільних спілок, без яких батьки породили б тільки фізичну істоту, але не могли б дати їй переваг достойного, людського існування. Як усвідомлення своїх обов'язків по відношенню до батьківщини і правильне їх виконання індивідами утворюють доброчинність патріотизму, яка здавна мала і релігійне значення. Батьківщина не була лише географічним і етнографічним терміном, вона була місцем проживання особливого бога, який сам мабуть, був більш чи менш віддаленою трансформацією померлого родоначальника.

Таким чином, служіння вітчизні було діяльним богослужінням, і патріотизм співпадав з благочестям. Не культ залежав від батьківщини, а навпаки, батьківщина створювалася культом: вітчизна була землею батьківських богів, і тому втікачі, що забирали з собою цих богів, через них засновували нову вітчизну. Забирати до себе чужих богів було найвірнішим засобом для завоювання чужих земель (як це робилось і римлянами).

Мирний синкретизм різних культів, що переважав у еллінів, також сприяв послабленню місцевого патріотизму. До кінця старого світу грецьке змішування та римське поглинання призвели до утворення двостороннього патріотизму, що зовсім стер географічні та етнографічні межі: патріотизм загальної державності (уособлений в особі імператора) і патріотизм вищої культури.

У євреїв патріотизм хоча і зберігав релігійний характер, але при цьому теж став універсальним. Через духовну роботу про-

років єврейський народ дійшов до свідомості, що його племінний і місцевий Бог є єдиним Божеством над усім світом. У свідомості пророків і апостолів перша земна вітчизна повинна була загинути, щоб відродитися у царстві Божому. До пізнання цього царства закликалися усі народи, і цим освячувався патріотизм національний, але лише за умови загальнолюдської солідарності, тобто як любов до свого народу не проти інших, а разом з усіма іншими.

Не лише для виконання, але і для усвідомлення більшістю людства цієї вищої вимоги необхідним мав бути час перехідного процесу, що характеризується перевагою виключно національного патріотизму і ворожого суперництва народів.

В середні віки народна ворожість не мала принципового значення, поступаючись теократичній ідеї у двох її історичних матеріалізаціях – церковній (папство) і державній – (імперія).

Природна любов до батьківщини існувала, але рішуче підкорялась у моральній свідомості вимогам вищого універсального порядку. Як колись пророк Ієремія проповідував євреям політичне самозречення і покору чужому завойовнику, як Ісаї бачив рятівника свого народу в персидському царі Кірі, так знаменитий патріот Італії Данте закликав для порятунку своєї батьківщини німецького імператора.

У чисто національному вигляді патріотичне почуття яскраво виявилось на початку XXV сторіччя у Франції в особі Жанни Д'арк. Історична війна французів і англійців не мала принципового характеру в інших відношеннях: в релігійному – обидві сторони належали до однієї і тієї ж церкви, в політичному до одного і того ж феодально-монархічного ладу. Основи суспільного ладу були такими ж. Спочатку війна бачилася лише династичною боротьбою Валуа і Плантагенетів за престол Франції. Але постійні зустрічі з чужим народним характером потроху пробуджували у французів ревностне почуття своєї народності і викликало нарешті одкровення національної ідеї. Жанна Д'арк вперше дала просту і ясну формулу чисто національного патріотизму: бути незалежним від чужоземців і мати серед себе свого власного верховного голову.

В Германії століттями пізніше збудження національного патріотизму в боротьбі з чужоземною церковною владою послаблювалось і ускладнювалось принциповим релігійним значенням цієї влади, яке для багатьох переважувало національні вимоги. Наслідком цього був розкол між німцями - католиками і німцями – протестантами. Національний патріотизм Германії зміг утвердитися лише в XIX столітті з послабленням релігійного почуття і під впливом зовнішньої боротьби за політичне існування проти двох Наполеонів.

Схожим чином у боротьбі з чужоземними елементами розвивався національний патріотизм і в інших країнах. Спершу батьківщина була священна як вотчина свого бога; тепер вона визнається чимось абсолютним, стає єдиним чи, принаймні самим вищим предметом поклоніння і служіння. Таке ідолопоклонство відносно свого народу, будучи пов'язаним з фактичною ворожістю до чужоземців, приречене на неминучу загибель.

В історичному процесі все більше і більше виявляється дія сил, що об'єднують людство, тому, виключне національне уособлення стає фізично неможливим. Істинна ідея патріотизму полягає у виявленні інтересу і достоїнства батьківщини головним чином у тих вищих благах, які не розділяють а поєднують людей.

В антагоністичних суспільствах патріотизм мав класовий характер: розрізняють патріотизм народних мас і експлуаторських класів. Патріотизм останніх мав класово обмежений характер, використовував у вузько-класових інтересах і нерідко поєднував з проповіддю націоналізму і шовінізму.

Дійсними патріотами батьківщини, як правило, за марксизмом, є трудящі, котрі виступають як найпослідовніші захисники національної незалежності своєї країни, ведуть боротьбу і проти іноземних загарбників і проти ярма власної буржуазії. Вони кровно зацікавлені у долі своєї вітчизни, у її звільненні від пригноблення і експлуатації, у розвитку виробничих сил суспільства, у створенні умов для економічного і культурного розвитку. Патріотизм народу поєднує любов до свого народу з повагою до

інших народів, їх прав і є глибоко гуманістичним за своєю суттю.

Тлумачний словник української мови визначає патріотизм як “любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви і подвиги” [133, 223]. Патріот – це вітчизнолюб, ревнитель про його благо.

З точки зору *філософії* патріотизм – моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов і відданість вітчизні, гордість за його минуле і сучасне, бажання захищати інтереси батьківщини.

Патріотизм – одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури. Патріотизм виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів. Патріотизм – соціально-історичне явище. Елементи його виникли за первіснообщинного ладу як форми усвідомлення родових зв’язків, обрядів і звичаїв.

У період формування націй, утвердження капіталістичних відносин патріотизм буржуазії відбивав загальнонаціональні інтереси. З загостренням суперечностей капіталізму патріотизм буржуазії як пануючого класу перероджується в націоналізм і шовінізм.

Послідовним носієм патріотизму, за теорією радянських суспільнознавців, є робітничий клас. Його боротьба за повалення експлуататорського ладу втілює корінні національні інтереси народних мас і, водночас, боротьбою за повернення трудящим їхньої вітчизни. Перемога пролетарської революції в Росії знаменувала початок нового, за цими твердженнями, вищого етапу розвитку патріотизму. В роки громадянської війни і соціалістичного будівництва виник і зміцнів радянській соціалістичний патріотизм – могутній духовний прискорювач соціально-економічного і культурного прогресу народів СРСР. Його визначальні риси – любов до соціалістичної Батьківщини, готовність захищати її, відданість справі комуністичної партії, ідеалам комунізму, соціально-політична, ідейна єдність радянського суспі-

льства, дружба народів СРСР. Яскравим виявом радянського патріотизму був масовий героїзм у роки Великої вітчизняної війни. З утворенням нової соціальної та інтернаціональної спільності людей – радянського народу, за теорією Суслова, патріотизм збагатився на таку благородну рису, як загальнонаціональна гордість радянських людей [197, 480].

Проблеми людини, суспільства і держави ставилися і по своєму розв’язувалися ще Платоном і Аристотелем. Великого значення Платон надавав проблемі справедливості. Причиною виникнення держави, на думку Платона, є багатоманітність матеріальних потреб людини і неможливість їх задовольнити поодиночці. Основним завданням держави, за Аристотелем, є виховання у громадян моральних чеснот. Він виступав за такий державний устрій, який є чимось середнім між олігархією і демократією, за державу, в якій поляризація бідних і багатих знімалася б переважанням заможних середніх класів.

На думку стоїків, необхідно брати участь у суспільному житті своєї держави, якщо це не веде до аморальних вчинків.

Мислителі Нового часу розглядали суспільство як об’єднання індивідів для контролю над своїми діями (Гоббс, Руссо), об’єднання, яке ґрунтується на конвенції (договорі), однаковій спрямованості інтересів.

Значне місце займала проблема держави, про що свідчить концепція “суспільного договору”). Родоначальником тогочасного варіанту “суспільного договору” був голландський юрист і соціолог Гроцій (Гуро де Трост). Згідно з цією концепцією, держава виникла в результаті угоди між людьми, які змушені були перейти від незабезпеченого захистом природного стану до стану громадянського. У своєму розвитку ця теорія одержувала різні інтерпретації: від консервативно-охоронної (Гоббс) до революційно-демократичної (Руссо). В різних варіантах ідеї суспільного договору розвивали Гоббс, Локк, Спіноза, Руссо та інші тогочасні мислителі.

У книзі “*Про суспільний договір*” Руссо не тільки критикував інститути феодальної держави і права, а й заперечував усю систему феодалізму в цілому, закликав до заміни існуючого ладу.

Бекон був прибічником абсолютної монархії (Гоббс теж схилився до подібної точки зору). Локк виступав за конституційну парламентарну монархію, а Дідро висловлювався за конституційну монархію і навіть був схильним до ідеї республіканської форми управління [див. 193, 45–66].

Існують теорії виникнення держави як результату процесів, що відбувались в суспільстві, як реакція на розвиток його потреб.

За теологічною теорією народження держави пояснюється Божою волею.

Патріархальна теорія (Аристотель та ін.) доводила, що держава походить від сім'ї. Абсолютна влада монарха є продовженням влади батька (патріарха) в сім'ї.

Договірна теорія (Гоббс, Руссо) обґрунтовує положення, що держава виникла внаслідок угоди між людьми.

Психологічна теорія (Фрезер, Тард) пояснює державу особливими властивостями психіки, зокрема психологічною потребою людей у підпорядкуванні. На їх думку держава – це організація, яка створюється для керівництва суспільством з боку визначених осіб.

Теорія ненасильства (Тюрінг) обстоює виникнення держави актом насильства, через завоювання землеробів кочівниками. Але процес завоювання однієї держави іншою передбачає певний рівень продуктивний сил та наявність власності.

Згідно з марксизмом, держава виникає разом з поділом суспільства на класи, соціальні групи. За цією теорією, *політична свідомість* розвивається як сукупність духовних явищ, що відображають внутрішні і зовнішні процеси функціонування держави та інших політичних інститутів і структур суспільства [див. 195]

У *політології* розглядається одна із ознак патріотизму – *політична свідомість*. Під такою розуміється опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування і розвиток задоволення інтересів і потреб політичних суб'єктів, сукупність поглядів, оцінок. Наста-

нов, які, відображають політично-владні відносини, набувають певної самостійності.

Однією з ознак патріотизму також є *політична культура*. Це, насамперед – рівень задоволення людиною й суспільством політичних ідей, концепцій, програм, досягнень суспільно-політичних думок [215].

Загалом, патріотизм – це любов до батьківщини, почуття відповідальності за її долю, готовність і здатність служити її інтересам та сприяння її успіхам у сферах внутрішнього життя й на міжнародній арені. Патріотизм – явище соціально-історичне. У різні епохи воно має різний соціальний і класовий зміст. У реальних соціально-історичних умовах кожний клас виражає своє ставлення до вітчизни через свої специфічні інтереси. В умовах розвитку капіталізму патріотизм є невід’ємною частиною суспільної свідомості, національної свідомості і самосвідомості людей. У період переходу від тоталітарних режимів до демократизму, формування правової суверенної держави і громадянського суспільства формується і утверджується загальнонародний патріотизм. У ньому поєднуються вірність Батьківщині, готовність служити їй і захищати її від ворогів з почуттям поваги до інших націй і народів, з відданістю інтересам творення вільного, демократичного суспільства, з демократичним рухом у всьому світі.

За сучасних умов існування демократичного суспільства патріотизм підноситься на вищий рівень, поширюється на все населення країни, пронизує всі сфери суспільного життя, має спрямований характер, що виявляється у свідомому ставленні людей до праці, суспільно-політичної діяльності, непримиримості до будь-яких порушень прав людини, норм і правил демократичного співжиття. Завдяки цьому патріотизм є одним з найважливіших чинників розвитку демократичного суспільства.

В Україні у своєму розвитку патріотизм живиться прогресивними патріотичними традиціями українства, а також кращими зразками патріотичних традицій інших країн і народів, світового демократичного руху, збагачуючи їх історичними здобутками своєї Вітчизни. Утвердження в свідомості громадян України,

насамперед молодого покоління, ідей патріотизму, гордості за свою суверенну державу, готовності стати на захист істинної демократії, інтересів свого народу має стати сьогодні одним з найважливіших завдань нової системи патріотичного виховання [151, 251].

Патріотизм – любов до батьківщини, почуття відповідальності за її долю, готовність і здатність служити її інтересам та сприяння її успіхам у сферах внутрішнього життя й на міжнародній арені [215, 204].

Патріотична свідомість почала розглядатись як соціальне явище тільки в 70 – рр., а до цього часу – як аспект суспільної свідомості [140, 8–14]. У світлі сучасних уявлень філософії про рівні суспільної свідомості дослідники виявляють *два рівні патріотичної свідомості – суспільно-психологічний, ідеологічний* [140, 8–14].

Отже, патріотичне виховання повинно здійснюватись як двоєдиний процес на психологічному та ідеологічному рівнях.

1 Це морально-психологічний процес формування почуттів, уявлень, звичок, настроїв, прагнень, норм патріотизму, вольових якостей.

2. Це світоглядний рівень – формування патріотичної свідомості, ідей, поглядів, переконань.

Під *структурою патріотизму* розуміють систему таких якостей та компонентів:

1. Патріотичне почуття (любов до рідного, тривога, відповідальність за долю Вітчизни).

2. Національна гідність людини.

3. Потреба в задоволенні своїх національних інтересів, у національному самовпевненні.

4. Патріотична свідомість на основі національної свідомості, осмислення своєї громадянської ролі в суспільстві.

5. Національний такт і повага до національної гідності людей інших національностей.

6. Потреба у збереженні і передачі іншим людям вітчизняних духовно – культурних цінностей.

7. Потреба і готовність до діяльності патріотичного змісту.

Патріотизм – це складне явище духовного життя, людини і спільноти, яке відображається в особистій та суспільній свідомості, об'єднуючи їх і виступаючи вирішальним чинником усвідомлення людиною загальнолюдських цінностей.

Як вже згадувалось вище, історично елементи патріотизму у вигляді прихильності до рідної землі, любові, традицій формуються вже в стародавні часи. В класовому суспільстві зміст патріотизму стає класовим, бо кожний клас виявляє своє відношення до батьківщини крізь властиві йому специфічні інтереси.

Отже, з поглибленням соціальних антагонізмів в змісті патріотизму складаються класові компоненти, що породжує складну проблему взаємовідношення класового і загальнолюдського, класового і національного в патріотизмі. В умовах розвитку капіталізму, формування націй, утворення національних держав патріотизм стає невід'ємною складовою частиною суспільної свідомості. Історичний досвід показав неприпустимість заміни любові до батьківщини прихильністю до вузьких інтересів, цінностями класів чи соціальних груп.

Патріотизм – одна із форм діалектичного існування особистих і суспільних інтересів, єднання людини і суспільства. Патріотичні почуття, ідеї підносять особистість, коли вони спряжені з повагою до народів інших країн і не вироджуються у психологію національної виключності.

Соціологія під патріотизмом також розуміє любов до батьківщини, відданість своїй вітчизні, своєму народу.

Етика називає патріотизмом соціально-політичний, суспільний і моральний принцип, що характеризує відношення людей до своєї країни, яке проявляється в певних діях і складному комплексі суспільних почуттів, що, як правило, називається любов'ю до батьківщини.

Любов до вітчизни включає: турботу про інтереси і історичну долю країни і готовність заради них до самопожертви; вірність батьківщині, що веде на боротьбу з ворогами; гордість за соціальні і культурні досягнення своєї країни, співчуття до страждання народу і переживання за соціальні вади суспільства; повагу до історичного минулого рідного краю і успадкованих від

нього традицій; прив'язаність до місця проживання (до міста, села, області, країни в цілому).

Патріотизм як суспільне явище насамперед відноситься до соціальної психології, однак одночасно має і моральне значення. Всі вище згадані вияви патріотизму знайшли відображення в моральній свідомості людства і у змісті різних моральних вимог.

Саме тому поняття патріотизму і являє собою один із принципів моральності. Моральне значення патріотизму визначається тим, що він є однією з форм супідрядності особистих і суспільних інтересів, єднання людини і батьківщини.

В експлуаторському суспільстві патріотизм має суперечливу природу, оскільки він характеризує відношення людей до нації в цілому, тоді як вона розділена на антагоністичні класи. Справжня любов до батьківщини в експлуаторському суспільстві в найбільшій мірі властива трудящим, але оскільки вони не є господарями і підлягають в себе на батьківщині гніту, любов до своєї країни у них, як правило, суміщається з ненавистю до переважаючих в ній порядків і її правлячої верхівки, а часто також з суспільною пасивністю. Народ міг приймати активну участь у справах батьківщини лише під час великих історичних потрясінь. Саме в ці періоди різко загострювались патріотичні почуття мас, хоча самі вини ніколи не користувались плодами своєї перемоги.

Патріотизм революційних діячів минулого завжди був тісно пов'язаний з ненавистю до існуючих порядків, що пригнічують творчі сили народу, до парализуючої верхівки суспільства.

Загалом, патріотизм розглядають як складне явище духовного життя людини і суспільства, які відображаються в особистій та суспільній свідомості, об'єднуючи їх і виступаючи вирішальним чинником усвідомлення людиною загальнолюдських цінностей. У психології любов до батьківщини відносять до позитивних емоцій, які подають людині сигнал благополуччя.

Виховання у учнів першооснов патріотизму та інтернаціоналізму поєднує в собі завдання пізнавального і виховного змісту. Для формування у учнів почуттів необхідно передусім збагатити їхній кругозір певними знаннями, сформувати у них правильні

уявлення про суспільні явища і події. Але засвоєння дітьми певних знань, лише одного впливу на їхню свідомість ще недостатньо. Як визначає психолог О.М.Леонтьєв, знання і думки, засвоєні мисленням, можуть не стати надбанням самої людини. Для виховання патріотичних та інтернаціональних почуттів поряд із збагаченням дітей певними знаннями та уявленнями необхідно впливати на їхні почуття, формувати в них емоційно-позитивне ставлення до суспільних явищ, фактів, подій.

Як зазначають психологи П.М.Якобсон, А.Г.Ковальов, Т.О.Рєпіна та ін., почуття формуються у процесі сурової, трудової та навчальної діяльності! В основі їх лежать потреби пов'язані з стосунками між людьми.

Виходячи з вчення І.М.Павлова про вищу нервову діяльність, психологи визначають фізіологічну основу почуттів як постійну систему реакцій-відповідей людей на зовнішні сигнали – вироблений динамічний стереотип. Моральні почуття (на думку О.В.Запорожця, Я.З.Ібрагімової) є результатом спеціального впливу на емоційну сферу дитини і формування особистості в цілому.

Знання про рідний край, Батьківщину, її чудових людей, про минуле і сучасність впливають не лише на розум і свідомість людей, а й на їхні емоції, сприяють розвитку і закріпленню в них почуття любові до Вітчизни.

Отже, почуття патріотизму розвивається в тісному взаємозв'язку з пізнавальною діяльністю учнів, з оволодіння необхідними уявленнями і знаннями, які потрібно формувати і розвивати в нерозривній єдності. Однак не всі уявлення викликають у дітей відповідні переживання. В такому разі дитину треба “підвести до почуттів, яких у неї не має” [221, 342]. Потрібно зробити психологічні ситуації, що сприяють утворенню емоційно-позитивного ставлення до суспільних явищ, подій рідного краю, вчинків, праці, національних звичаїв, людей.

Виховання у учнів патріотичних почуттів, крім формування уявлень про суспільні явища і норми поведінки, повинно включати і формування звичок громадської поведінки відповідно, до цих уявлень. Психологічними дослідженнями доведено, що фо-

рмування уявлень і понять про патріотичні вчинки і поведінку та вироблення звичок патріотичної поведінки залежать від різних факторів. Основою таких уявлень є накопичення досвіду, знань і переживань, враження про пережиті почуття, залишені в пам'яті образи людей, їхні вчинки і якості.

Основою звички патріотичної поведінки є відпрацьований механізм дії, формування системи умовних рефлексів. Тому поряд з розширенням та поглибленням знань і переживань дітей щодо патріотичних трудових звершень, героїчних бойових подвигів людей, дружби і взаємодопомоги важливо сприяти таким моральним вчинкам учнів, які притаманні справжньому патріоту.

Отже, завдання патріотичного виховання учнів потрібно реалізувати комплексно, забезпечивши формування *єдності думки, почуття і дії*. Треба поєднувати формування знань про суспільні події і явища, патріотичні вчинки і поведінку, емоційно-позитивного ставлення до них з практичною діяльністю і вправлянням дітей в доступних громадських діях і вчинках.

Виховання патріотичних почуттів досягає бажаних результатів лише тоді, коли воно проводиться в загальному *педагогічному процесі*, підтримується, закріплюється та поглиблюється в різних видах діяльності: зображальній, ігровій, трудовій, пов'язується з святами, виконанням суспільно-корисних дій. Тим самим, у психології патріотизм розглядається як інтегральне утворення індивідуальної і суспільної свідомості, сутність якого визначається *інтегруючою, активно перетворюючою, регулятивною, ідентифікаційною та розвивальною* функціями і зумовлюється взаємодією психологічного та суспільного рівнів.

Український педагогічний словник дає таке визначення патріотизму: це “одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури. Патріотизм виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів. Виховання патріотизму – важлива складова виховної діяльності школи. У процесі вивчен-

ня різних навчальних предметів в учнів формуються патріотичні погляди і переконання” [65, 249].

З поняттям “патріотизму” щільно пов’язане поняття “*громадянської культури*”. Це – “ставлення індивідів до інституцій держави та настанов влади, їхня законослухняність та критична вимогливість. Культура громадянськості, на відміну від культури політичної, належить до сфери взаємодії населення, з одного боку, та влади – з іншого, а не до сфери протистояння окремих верств одна з одною. Вона характеризується сприйманням влади не як предмета боротьби завоювання, а як об’єкта впливу щодо захисту інтересів та прав громадян. Виражається у ставленні населення до існуючого порядку, у знанні й визнанні їм суспільних норм, готовності їх дотримуватися. До громадянської культури належать знання людей про їхні права і обов’язки, про устрій держави, про політичні системи, процедури політичного, зокрема виборчого процесу” [103, 6].

Серед моральних якостей, що відзначають ставлення людини до суспільства, провідне місце займає патріотизм. Він визначає ставлення людини до праці, суспільної власності, її поведінку в суспільстві.

Патріотичне виховання – основа духовного розвитку особистості, складова частина національного світогляду і поведінки молодої людини щодо ставлення до рідної країни, до всіх націй і народів; це виховання любові до Батьківщини, відданості їй, активної праці, спрямованої на примноження трудових традицій, звичаїв свого народу.

“Патріотичні почуття зміцнює героїко-патріотичне виховання, покликане виробляти глибоке розуміння громадського обов’язку, готовність у будь який час стати на захист Вітчизни, оволодівати військовими знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії свого народу, його Збройних сил” [199, 257].

Однак патріотичні почуття не виникають у людей самі по собі. Це результат довготривалого ціле направленого виховного впливу на людину, починаючи з раннього віку. Патріотизм фо-

рмується під впливом ідеології, способу життя і ідейно-виховної роботи в сім'ї, школі, позашкільних закладах.

Отже, вихованню патріотизму сприяє не лише ознайомлення учнів з суспільним життям країни, інших країн, але й активна участь школярів у різноманітній суспільно-корисній позакласній та позашкільній діяльності. Такі нескладні вправи привчають старшокласників дивитися на все очима господаря країни, її патріота. У цьому зв'язку патріотизм розуміється багатовимірною, багатокомпонентною, але, в той же час, цілісною системною якостей, які об'єднуються діяльністю і перетворюються у потреби служіння українському народу і Батьківщині.

Природно, постає питання про взаємозв'язок *патріотизму і культури міжнаціональних відносин*, які мають величезне значення в соціальному і духовному розвитку людини. Вони виступають як складові частини її світогляду і відношення до рідної країни, до інших націй і народів. Лише на основі почуттів патріотизму і національних святинь зміцнюється любов до батьківщини, з'являється почуття відповідальності за її могутність і незалежність, збереження матеріальних і духовних цінностей, розвивається благородство і достоїнство особистості.

На морально-очищувальний вплив патріотизму на особистість, на вироблення почуття благородства, совісті, мужності і самопожертви, якщо цього вимагають інтереси батьківщини, вказував О.М.Радищев: "Не всі народжені на батьківщині достойні величного найменування сина Вітчизни (патріота)... Справжня людина і син Вітчизни є одне і те ж... Він пломеніє найніжнішою любов'ю до цілісності і спокою своїх співвітчизників... Переборюючи всі перешкоди, невтомно прямує до збереження честі, дає гарні поради і настанови. Він швидше погодиться загинути і зникнути, ніж бути прикладом неподобства і, якщо впевнений в тому, що смерть його принесе міць і славу вітчизні, то не злякається пожертвувати життям. "Його серце не може не тріпотіти при одному імені Вітчизни"... [159, 205–206].

Російський критик-демократ В.Г.Белінський вказував на те, що патріотизм містить в собі загальнолюдські цінності та ідеали і робить особистість членом загальнолюдського суспільства.

“Любити свою батьківщину, - підкреслював він, - значить палко бажати бачити у ній здійснення ідеалу людства і по мірі сил своїх сприяти цьому” [25, 488–489].

К.Д.Ушинський вважав, що патріотизм є не тільки важливою задачею виховання, але і його могутнім педагогічним засобом. “Як немає людини без самолюбства, – писав він, – так немає людини без любові до батьківщини, і ця любов дає вихованню вірний ключ до серця людини і могутню опору для боротьби з його поганими природними, особистими, сімейними і родовими схильностями” [189, 160].

Але патріотизм не має нічого спільного з замиканням людини у вузьких національних інтересах. Справжній патріотизм за своєю природою гуманістичний і включає в себе повагу до інших народів і країн, до їх національних звичаїв і традицій, до їх самостійності і незалежності і нерозривно пов’язаний з культурою міжнародних відносин.

Під сутністю патріотизму *педагогіка* розуміє таку моральну якість людини, яка виражається в любові і відданості своїй Батьківщині, усвідомленні її величі і слави та переживанні свого духовного зв’язку з нею, в потребі і прагненні за будь-яких умов берегти її честь і гідність, практичними справами зміцнювати її могутність і незалежність.

Отже, у гуманітарних науках поняття “патріотизму” розглядається як принцип у філософії й соціології. При цьому дані науки окреслюють у такому розумінні взаємодію людини і суспільства, людини і держави. В етиці визначальними є почуття індивіда та раціональні форми взаємодії у людській спільноті. Психологія включає до цього поняття патріотичні почуття, свідомість та досвід особистості. У теорії педагогіки визначальним вважається утвердження в учнів любові і відданості Вітчизні.

Всі ці результати є основою для розробки психолого-педагогічної структури патріотизму юнаків і дівчат шкільного віку.

1.2. Проблема патріотизму дітей і молоді та шляхи виховання в історико-педагогічній науці

Перші елементи патріотизму у вигляді прихильності до рідної землі, мови, традицій формуються ще у виховних системах Стародавньої Індії, Китаю. Зокрема, у найдавніших пам'ятниках індійської релігійної літератури Ведах та Упанішадах, розглядаються питання про причини та мету людського існування, пояснюється містичний зміст ведичних ритуалів, обрядів, необхідність їх дотримання у повсякденному житті. На відміну від давньоіндійської філософії філософсько-етичне вчення мислителя Давнього Китаю Конфуція характеризується відсутністю жрецтва, містичних елементів і зводиться до суворого виконання приписаних обрядів. Головним у вихованні патріотизму у підлітків є, на його думку, знання історичної спадщини та дотримання звичаїв свого народу: шанування предків, повага до старших за віком і соціальним становищем.

Паралельно зі становленням і розвитком індійської і китайської філософії відбувається зародження і розвиток філософсько-педагогічної думки в античній Греції, яка в подальшому зіграла важливу роль у житті людства, його історії і культурі.

Характерною ознакою культури Стародавньої Греції було гармонійне поєднання природи, суспільства і людини.

Якщо у Східній філософії людина була позбавлена особистісної індивідуальності, то у Греції громадянин стає абсолютною цінністю.

Ідеалом виховання була людина, гармонійно розвинена у фізичному та розумовому відношенні. Тому виховання почуття любові до Батьківщини, до свого народу тісно поєднувалось із розумовим, фізичним, моральним й естетичним вихованням.

Разом з тим, у вихованні патріотизму велике значення надавалося військово-гімнастичній підготовці, яка ґрунтувалася на розвитку суворого підкорення цілям і соціальному замовленню держави. У зв'язку з цим Плутарх наголошує, що “спартанці вважали себе не такими, що належали сам собі, а державі” [150]. Бесіди з державними чиновниками, заучування напам'ять мора-

лізаторських та патріотичних поезій були основними методами патріотичного виховання. До того ж, обов'язковою умовою спартанського виховання була категорична заборона виховуватись за кордоном. Узагальнений досвід існуючої практики виховання ми знаходимо у працях давньогрецьких філософів. Так, Сократ вважав що виховання громадянина має ґрунтуватися на таких педагогічних принципах: відмова від примусу і насилля, визнання переконання найбільш дієвим виховним засобом.

На думку Платона, політичне та патріотичне виховання буде ефективним лише у тому випадку, якщо дитину поставити в такі умови, за яких вона наблизиться до розуміння загальнодержавних інтересів, відвернеться від вузькогоїстичних цілей. У працях Демокрита велика увага приділяється ролі моральних переконань у вихованні патріотизму. Він вважав, що людина має схилитися до певних вчинків внутрішнім потягом і словесним переконанням, а не законом і силою. Тільки це зможе утримати її від здійснення злочину.

У Київській Русі перші елементи виховання патріотизму зустрічаються в умовах розвиненої родової общини у формі звичаїв, обрядів, свят. Ідеологічною основою виховання того періоду була язичницька релігія, в основі якої було обожнювання сил природи (п'ять її стихій: землі, повітря, води, вогню, сонця).

Діти з ранніх років брали участь у народних святах, вчилися культовим танцям і пісням. Все це породжувало почуття любові до свого народу, до рідної землі, зумовлювало бережливе ставлення до природи та її багатств.

Протягом віків на основі виховного досвіду численних поколінь створювалась народна педагогіка, в якій моральні цінності, норми поведінки набули характеру традицій. Саме останні є основою розвитку народного ідеалу особистості. Прислів'я, приказки, казки, пісні – все це надбання виховного досвіду народу, в якому влучно, змістовно й лаконічно втілено моральні категорії добра, обов'язку, доброчинності, совісті. Народна мораль схвалює такі риси особистості як відданість Батьківщині, любов до свого народу, повагу до його звичаїв і, навпаки, засуджує підс-

тупність, лицемірство: “за рідний край – життя віддай”, “свою державу будуй на славу”, “у боягузів немає батьківщини”.

В XI–XII століттях у вихованні дітей Київської Русі посилюються політико-патріотичні тенденції. Своє відображення вони знайшли у патріотичних творах, народних піснях. Так “Слово о полку Ігоревим” з великою силою відобразило в собі головну біду того часу – недостатність державної єдності Русі і, як наслідок, слабкість її оборони. Автор закликає князів з’єднатися для захисту вітчизни, сумісними зусиллями обороняти Руську землю:

“Вступита, господина, в злата стремень
за обиду сего времени,
за землю Русскую,
за раны Игоревы,
буею Святославовича! [170, 48].

Заклик до об’єднання, ідея єдності держави, являються головною думкою твору, в основі якої лежить сильна, безкорисна, ніжна любов до Батьківщини.

Київська Русь, заснована на завоюваннях, вже доводить незвичайну хоробрість народу, його відданість рідній землі. Ці риси вважалися добродіями у наших предків, і слова улюбленого вождя: “станем крепко, не посраим земли Русской” – вселяли у них впевненість перемогти або вмерти за свій край.

Подальший розвиток ці ідеї знайшли у “Повчанні” В.Мономаха. Київський князь до стержневих якостей русичів відносив повагу до своєї землі, народу та постійно рекомендував культивувати й розвивати сміливість, мужність, здатність до захисту Вітчизни. “Не давайте сильним губити слабких”, “не вбивайте ні правого, ні винного”, “почитайте старих людей як батьків, любіть юних як братів”, “на війні будьте діяльними” – такі настанови до виховання патріотизму ставить В.Мономах [156, 165].

Пізніше за часів козацької доби, до виховання патріотичних почуттів поваги до українства, утвердження етнічних ознак української ментальності зверталися у досвіді братських шкіл. Зі Статуту Львівської братської школи (1586 р.) дізнаємося про

розвиток у дітей-школярів основ православ'я, мовленнєвих вмінь староукраїнською, духу демократизму. “Багатий над бідним у школі нічим не повинен бути вище, тільки самою наукою”, “вчити і любити дидакал повинен всіх однаково”, “вранці не повинні почати навчання, поки не проговорять молитви”, “у суботу дидакал повинен розмовляти з дітьми, вчити їх страху божому і старанним юнацьким звичаям і як потрібно поводити себе у церкві, вдома, добродійність і сором берегти, висловлювати богу і його святим честь і страх, рідним і дидакалам слухняність, всім покірність і повагу, самому собі чистоту і целомудріє” [12, 81].

Таким чином, виховання учнів у душі патріотизму, поваги і любові до мови і культури свого народу сприяло зростанню і зміцненню у них національної свідомості, причетності до свого народу, його духовності. Природно, що цьому всіляко сприяло дотримання віри і християнських добродійностей. Церква у ті давні часи всіляко підтримувала у юних душах любов до рідної землі і матері-вітчини.

Ці ж ідеї чітко простежуються у виховній системі козацьких шкіл (XVII - поч. XVIII ст.). Зокрема, основними рисами виховання на Січі, в інших козацьких школах, були: по-перше, демократичні засади виховання; по-друге, рівність у правах та обов'язках. Основними якостями формування у дітей і молоді були - патріотизм, готовність віддати життя за волю і свободу, самодисципліна, взаємодопомога, побратимство, повага до старших, до досвіду бувалих запорожців. Природно, що особлива увага приділялася релігійному вихованню, вивченню історичних переказів, найпопулярніших козацьких дум. Про це пізніше (у XIX ст.) писали М.Костомаров, П.Куліш, В.Антонович та ін. Також в усіх типах козацьких шкіл обирали двох отаманів (по одному від молодших і старших школярів з тим, що якщо котрийсь не виправдовував довір'я, такого переобирали).

Формуванню патріотизму у дітей та молоді сприяло фольклорне виховання, яке включало ознайомлення з піснями, думами, легендами про козаків, їхню героїчну боротьбу проти іноземних ворогів та виховання засобами народного мистецтва, які

були пройняті волелюбним козацьким духом, пізнавально-виховним потенціалом національної символіки.

Вперше у зарубіжній педагогіці теоретичні й методичні засади патріотизму дітей і молоді та напрями його формування окреслив великий чеський педагог Я.Коменський. Він вводить до наукового обігу поняття “школа рідної мови”, а також “азбуки моральних вмінь”, серед яких особливо виділяє почуття любові до рідних та рідного краю.

У становленні цього почуття вчений особливої ваги надавав матері, школі, дитячій книзі. Тому-то вперше в світі для цього написав дитячу енциклопедію (“Видимий світ у малюнках”).

У старшому шкільному віці, зазначав Коменський, варто навіювати юнацтву про їхнє призначення в житті, що вони народилися не лише для себе, але й для ближнього, для всього людського роду. Саме в цьому віці, за його переконанням доцільно формувати таку ознаку патріотизму, як альтруїзм, почуття взаємодопомоги, оскільки “як би всі прониклися бажанням діяти в інтересах загального благополуччя, знали б і вміли, як скрізь один іншому допомагати” [96, 275]. У своїй школі латинської мови “Велика дидактика” мислитель окреслив досить важливий шлях формування патріотизму у юнаків - розвиток переконань, щоб “вони могли захищати все, що вони вважають істинним і добрим ... чесним” [96, 276].

Виховання патріотизму, на думку Коменського, має ґрунтуватися на ідеї народності, яка включає вимоги навчання рідною мовою, виховання людяності, гуманності, прагнення сформува-ти таку людину, яка вище за все ставить благополуччя своєї батьківщини і готова пожертвувати собою заради її свободи і незалежності.

Концепція морального виховання англійського філософа Дж.Локка обумовлена з однієї сторони запереченням вроджених ідей і моральних норм: “Доброчинність схвалюють не тому, що вона є вродженою, а тому, що є корисною” [116, 118]. З іншої сторони, ідеї морального виховання Дж.Локка виходили із його теорії про договірне виникнення держави, що була сформульована у його праці “Два трактати про державне правління”

(1689). Законодавча влада встановлюється на основі “природного закону самозбереження”, тобто прагнення людей безпечно користуватися своєю власністю. Таким чином взаємини між людьми, їх ставлення один до одного, до своєї держави визначаються особистими інтересами індивіда.

Отже, основним чинником формування патріотичних почуттів Локк вважав виховання, яке має на меті встановлення панування розуму над почуттями, дисципліни духу.

А мистецтво виховання складається у використанні кожного сприятливого випадку і у створенні таких для спонукання дитини до бажаних повторних дій, що зміцнюють позитивну звичку.

Такий підхід пізніше знайшов відображення у розробленому Ж.Ж.Руссо методі створення виховних життєвих ситуацій.

Французький педагог відносив патріотизм до соціальних чеснот, а визначальним шляхом його розвитку у юнацтва вважав “знайомство з відносинами, котрі потребують цих добродітностей” [164, 320]. У такий спосіб патріотизм стає дієвим.

Дитина, на думку Руссо, народжується на світ з одним вродженим почуттям – любов’ю до самої себе, всі інші почуття є похідними від основної. Вихователю необхідно звернути увагу на формування почуття любові до інших людей, до добра. У вихованні елементів патріотизму Руссо вимагає насамперед виховання добрих почуттів, засобами якого є спостереження за картинами людського горя, страждань. По-друге, Руссо вимагає виховання добрих міркувань і намірів, які формуються в процесі вивчення історії, ознайомлення з біографіями великих людей. По-третє, він вимагає розвитку доброї волі, яка формується у практичній діяльності виховання [165, 287].

Й.Г.Песталоцці у книзі “Як Гертруда вчить своїх дітей” визначав патріотизм передовсім, як складову моральних почуттів щодо дітей молодшого віку, проте екстраполював їх і на етап повноліття. “Почуття, завдяки яким виявляються перші чуттєві паростки моральності в людей, є основним фундаментом нашого чуттєвого споглядання” [142, 350]. Однією з ознак патріотизму швейцарський гуманіст вважав здатність дітей і молоді до того, що виявляється у досконалому пізнанні добра, у доскона-

лому вмінні і бажанні творити добро” [142, 357]. Тим самим патріотизм Песталоцці набуває насамперед гуманістичного спрямування й дієвості, а також і те, що ця якість підлягає формуванню у юному віці.

В ті часи Песталоцці вважав, що у вихованні патріотизму визначальним є принцип родинності, який тісно поєднується з індивідуальним підходом до дітей. Реалізація цих принципів вимагає максимального задоволення всіх потреб виховання, відчуття ним власної захищеності та психологічного комфорту.

Песталоцці підкреслював велике значення сімейного виховання у становленні патріотичних почуттів. Природна любов дитини до матері служить джерелом всіх моральних почуттів: довіри, вдячності, слухняності. В процесі виховання любов до матері трансформується і поширюється на інших членів сім’ї, потім на товаришів. “Так дитина під керівництвом матері природовідповідно підіймається від чуттєвої віри і фізичної любові до людської любові, до людської довіри, а від них до чистого почуття істинної християнської віри та істинної християнської любові” [142, 352].

Німецький педагог Й.Ф.Герbart вважав, що моральність повинна бути не відомим обмеженням, “а життєвим принципом” [59, 171]. Виховання патріотизму, як елементу моральності має ґрунтуватися на ідеї внутрішньої свободи, ідеї вдосконалення, приязні, добра і справедливості.

На думку Герbartа, людина вихована на основі цих ідей, ніколи не вступатиме в конфлікт з середовищем і завжди стоятиме на варті існуючого державно-політичного ладу в країні.

Його думки знаходять своє продовження у працях Дістервега. За цим вченим, виховання патріотизму вимагає від педагога досконалого знання психологічних законів розвитку дитини і складається з пробудження задатків виховання стимулювання їх розвитку.

Виховання любові до всього людства, до свого народу, на думку Дістервега має бути головним завданням школи і сім’ї.

В його основі має бути тісний взаємозв’язок принципів культуrowідповідності і природовідповідності за умови

обов'язкового узгодження першого принципу з другим, бо “що суперечить природі є непридатним, хоча б і було вельми культу-ровідповідним” [74, 198].

А основним засобом виховання патріотизму він вважав рідну мову, обґрунтовуючи це тим, що “з принципу: виховуй, як велить природа, виходить другий принцип: виховуючи, вживай рідну мову”.

На думку Дістервега, виховання громадянина має спиратися на загальну освіту індивіда: “спочатку людина, потім німецький громадянин” [74, 153], і основний етап його починається у юнацькому віці, коли у дитини виникають певні ідеали.

У вітчизняній педагогічній науці у XVII столітті поняття патріотизму окреслював у сукупності з моральними якостями великий український мислитель Г.Сковорода, у “Байках Харківських” у “Вдячному Еродії” та чисельних своїх листах. При цьому він виходив з розуміння, що патріотизм знаходиться в одному ряду з такими значущими моральними якостями як благородство, скромність, поміркованість, працьовитість, доброзичливість. Серед складових патріотизму він виділяв перш за все любов до народу, до Батьківщини, людську гідність, гордість та ін.

Метою виховання, за Сковородою, є підготовка дітей до спорідненої праці. Тому у “Благодарному Еродії” він ставить, поряд із вищезазначеною проблемою, також розвиток “благодатного серця”. “Благодарность же есть твердь и здравіе сердца” [166, 498]. Однією з ознак такого серця є любов до Великої Русі, здатність чесно і вірно служити їй.

Вчений визначив основний напрямок патріотичного виховання – це, насамперед культивування почуттів, вироблення у дітей вмінь поваги до батьків, свого народу. Оскільки, за Сковородою, звичка (як компонент уміння), не в знанні живет, но – в делании [166, 502], тому природно, що таке формування, за цим вченим, має поєднуватися з навчанням, фізичним розвитком. А визначальним напрямком у цьому зв'язку вчений, прямує за Сократом, (“Пізнай себе”), виокремив самонавчання та самовиховання.

У російській педагогіці XIX століття цікавою є концепція “вільного виховання” Л.Толстого, в якій відчувається вплив ідей Ж.Ж.Руссо. Основною думкою цієї концепції було переконання, народжена дитина не має негативних якостей і рис (такі зумовлюються зовнішнім середовищем або наслідком неправильного виховання). Взагалі, Л.Толстой не визнавав за школою права виховання, бо воно “насильственно и потому незаконно и несправедливо”, “не имеет оснований, кроме гордости человеческой, и потому приносит самые вредные плоды”, тільки “семейные, религиозные и правительственные основания воспитания естественны и имеют за себя оправдание” [185, 58].

Школа ним розглядається як “всесторонняя и самая разнообразная сознательная деятельность одного человека на другого с целью передачи знаний” [185, 64].

Головною у становленні патріотизму була ідея не насилля, повна відмова від будь-якої примусовості, бо насилля “не приводит ни к каким результатам или к печальным” і “не может иметь другие основания кроме произвола” [185, 34].

Основним регулятором вчинків людини Л.Толстой вважав совість. Саме пробудження совісті вихованців і бажання дотримуватись заповідей Біблії є важливими чинниками соціально схвалюваної діяльності.

Ці ідеї підтримував великий Ушинський, який в основу своєї педагогічної системи вирізняє принцип народності у статті “Про народність у громадському вихованні”. Під народністю вчений розумів своєрідність кожного народу, зумовлену його історичним розвитком, природними і географічними умовами, традиціями, культурою, мовою. На принципі народності базується і мета виховання, яку він розумів як таку, що “побудована на народних основах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу” [190, 99].

Мета патріотичного виховання, за Ушинським базується передовсім на національному підґрунті. “Незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива

мета, і свої особливі засоби досягнення цієї мети” [190, 47]. Основним засобом патріотичного виховання у такий спосіб виступає рідна мова, яку вчений у статті “Рідне слово” називав “найбільшим народним наставником”, “великим народним педагогом”. “У мові, - писав він, - одухотворяється весь народ і вся його Батьківщина. Мова - найважливіший, найбагатший і найміцніший зв’язок, що віджили живущі і майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле” [190, 123].

Мабуть, саме тому у своїх підручниках для початкової школи (“Рідне слово” і “Дитячий світ”) видатний педагог виділяє засоби розвитку у дітей перш за все патріотичних почуттів, для чого включив до них народні казки, байки, жарти, загадки, народні пісні, скоромовки, тобто все, що становить сутність народного виховного впливу на дитину.

До складових, котрі репрезентують сутність патріотизму вчений також відносив гуманність, почуття власної гідності у поєднанні зі скромністю, чесність, працьовитість, дисциплінованість, правдивість. Основним у цьому зв’язку є утвердження в дітей і молоді стійкості волі, характеру, громадського обов’язку.

Загалом серцевиною особистості великий педагог вважав національні патріотичні почуття. Стратегічний напрям їх формування у дитячому віці вчений визначив як перш за все розвиток у дітей уявлення малої батьківщини. У зв’язку з цим вчений обґрунтував необхідність вивчення у початковій школі навчального предмету – батьківщинознавства. У такий спосіб, зміцнившись у дитячому віці, ці почуття стають надбанням людини, що дозволить їй користуватися ними у подальшому житті. У старшому віці до засобів становлення патріотизму вчений відносив природу, працю, культуру, вплив церкви, а також благодійні впливи народної обрядовості і гуманних взаємин старших.

Для педагогічного розуміння сутності патріотизму надто важливими є вислови українських вчених початку ХХ ст. М.Грушевського й І.Огієнка. Найбільш повно до цього підійшов видатний діяч М.Грушевський у статті “Хто такі українці і чого вони хочуть”. Тут вчений обстоює дві ознаки українства: з одного боку тих, хто має етнічне коріння, а з другого, інші народи,

що проживають в Україні і хочуть долучитися до розбудови цієї держави. Цю ж думку, але дещо по-іншому обстоював наш земляк, професор І.Огієнко в “Українській культурі”. За цим вченим, сформованість почуття гідності і гордості за свій народ не дозволяє розпорошитися українцям між іншими народами, вимагає мати свою ментальність. У зазначеній праці й у “Науці про рідномовні обов’язки” Огієнко обґрунтовує засоби національного патріотичного виховання молоді, серед яких особливо вирізняє мову, бо саме в ній виявляється “ступінь зрілості народу й ступінь глибини його духовної культури” [136, 7], дотримання християнських доброчесностей, родинних традицій, використання культурно-історичного складу рідного народу і, що особливо важливо, як генералізуючий засіб він вперше вводить до наукового обігу поняття “рідномовне виховання”.

Останнє, за цим вченим, не зводиться до власне мовленнєвої комунікації, а ввібрало в себе історію, культуру, звичаї, традиції, церковні впливи, проте стратегічним його шляхом є збереження та примноження самої рідної мови, котре, за цих умов, не дозволить українцям винародовнитися і позбавить їх почуття меншовартості [137]. Такий зміст патріотизму реалізується у тісній взаємодії церкви, родини, освітніх інституцій за умов дотримання гуманності й демократизму.

Провідна роль у вихованні патріотизму, на думку вченого, належить сім’ї. Сприймаючи приклад батьків, дитина фіксує його у свідомості і в подальшому втілює у своїх вчинках. У такий спосіб у неї формується шанобливе ставлення до родичів, до сімейних традицій, а, головне, у неї невимушено виникає повага до моральних законів та звичаїв свого народу, що робить можливим їх подальше використання у вихованні. У зв’язку з цим Огієнко каже так: “Кожний громадянин мусить виховуватись тільки на всенародних культурних традиціях, бо вони дадуть йому найбільше культурних цінностей” [136, 15].

У справі виховання патріотизму І.Огієнко надавав великого значення вмінню поєднання впливу на особистість дитини, школи і родини. На його думку, батьки і вчителі повинні виступати як партнери, постійно підтримувати і доповнювати один

одного, оскільки у школі удосконалюються ті риси і якості, які формуються батьками.

Великого значення у вихованні особистості підлітка І.Огієнко надавав церкві. За його переконанням, вона впливає на “вироблення в собі правдивої думки”, “любові до первобатьківщини”, “чесного життя в світі”. У такий спосіб полюбивши свою вітчизну, свій народ, юнацтво буде поважати й цінити й інші народи.

Аналогічний підхід обстоювала С.Русова та Г.Ващенко. За Русовою, метою патріотичного виховання є формування любові до рідного народу і в той же час поваги до народів інших. У своїй діяльності вона втілила основні принципи виховання, проголошені народною педагогікою.

Критикуючи сучасну українську школу як таку, що “не відповідає національному духовному складові українського народу” [163, 5]. Русова наполягає на створенні рідної національної школи – це є перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу. Не у введенні окремих нових дисциплін, а у гармонійному освітленні материнською мовою всього рідного оточення учнів, сучасного, минулого, вбачала вона основний шлях розвитку самосвідомості громадян України [163, 82-83].

Виховання патріотизму має спиратися на питомі інстинкти дитини. Тут Русова підтримує думку Тарда про те, що інстинкт наслідування сприяє розвитку спільності, зближення людей, а “громадянство – то є наслідування” [163, кн. 2, 41]. До того ж, для виховання патріотизму Русова визнає за потрібне розвинути розум дитини, її волю і пам’ять, бо праця мислення “найкраще викликає й почуття правди, що приводить до розуміння соціальної доброчинності – справедливості і до симпатії до усіх людей – до братерства” [163, кн. 2, 96], а “пам’ять і воля стримують бажання дитини, не дають розвинути її примхам” [163, кн. 1, 229].

Головним завданням патріотичного виховання Русова вбачала у створенні громадського ідеалу, який допоможе учню “перекинути мости” між “егоїстичними, особистими прагненнями й вимогами педагогіки”, дасть змогу “навчитися своїй персональній

бажання підпорядковувати загальним вимогам рідної йому громади, держави” [163, кн. 2, 152]. До засобів патріотичного виховання, крім мови, вона відносила гру, екскурсії, вивчення історії та релігії свого народу, упорядкування шкільного історико-географічного музею та інше.

Подібно до Русової, Ващенко зазначає, що сутність патріотизму віддзеркалюється в національному виховному ідеалі. Природно, що до змісту патріотизму вчений включає насамперед глибоку віру українців у Бога, національні цінності у поєднанні із загальнолюдськими.

Завдання молоді він бачив у тому, щоб “здійснити віковічне прагнення до державної і національної самостійності”, “відбудувати Україну”, “піднести на високий рівень свою духовну культуру, освіту, науку, мистецтво” [46, 163].

Звичайно, головну роль у виробленні національних патріотичних засад мають виконувати вихователі.

Головним завданням патріотичного виховання Ващенко вважав “прищеплення їй (молоді) прагнення до високої мети”, якою є “блага і щастя Батьківщини”, а “гаслом, під яким має проводитись виховання української молоді є : Служба Богові і Батьківщині” [46, 175].

Служба Богові і Батьківщині, на його думку, означає:

“усвідомлення молоддю завдання служіння Батьківщині, як “особистого обов’язку перед нею”, необхідність “підкорити свої інтереси потребам українського народу” [46, 177-178].

Серед засобів патріотичного виховання вчений викреслює родину, церкву, живе слово вчителя, священнослужителя, культурні впливи, фольклор, художню літературу і мистецтво загалом.

У 20-ті рр. XX ст. дещо по-іншому проблему патріотизму розглядав А.Макаренко. Природно, що його погляди формувалися під впливом тодішньої комуністичної ідеології. Проте, заслуговують на увагу принципи, на яких базується поняття “патріотизму” у А.Макаренка. Це, насамперед - оптимізму, перспективних ліній, віри у прогресивне зростання якостей виховання, опори на позитивне, системності.

Важливим є те, що вчений розглядав патріотичне виховання як складову загальної виховної системи. Для нас, особливо важливим у цьому зв'язку є наступний висновок вченого: “Гарне в людини приходить ся завжди проектувати, і педагог це зобов’язаний робити. Він зобов’язаний підходити до розуміння людини з оптимістичною гіпотезою, хай навіть з деяким ризиком помилитися [118, т.7, 299-300].

До змісту патріотизму вихованців вчений включав, волю, мужність, цілеспрямованість, почуття власної гідності, гордості за свій народ, честі та ін. Оскільки на початку 30-х рр. виховання в тодішньому СРСР було комуністичне заідеологізованим, інфікованим, то це не могло не позначитися й на формуванні патріотизму у закладі Макаренка (Комуна імені Ф.Дзержинського). Проте, більшість дотримання традицій (віддання урочистих рапортів біля прапора; бережливе ставлення до герба, гімну; урочистий порядок виносу прапора; урочистості дотримання державних свят і т.д.); виховання почуття взаємної відповідальності; віра у рапорт командира загону (без подальшої перевірки) під салютом, і сьогодні, заслуговують на увагу як напрямки розвитку патріотизму у молоді.

Загалом засобами патріотичного виховання радянський педагог вважав: продуктивну і громадсько-корисну працю, навчання, участь у різноманітних гуртках, участь у краєзнавчих експедиціях під час канікул, листування вихованців (зокрема, з М.Горьким та ін.). При цьому важливими умовами, за яких вищезазначене успішно реалізовувалося, були системність, послідовність, наступність, дієвість.

У 60-ті роки XX ст. найбільш чітко окреслив зміст і систему формування патріотизму у школярів прекрасний педагог-гуманіст В.Сухомлинський. У своїй “Школі радості” (початковий розділ його монографії “Серце віддаю дітям”), вчений один з перших уроків на природі розпочинав словами про матір і батьківщину. Системність і гуманізм патріотизму вченого були переконливими оскільки пізнання природи і малої батьківщини у вченого носили дієвий (активний) характер. Суттєвим лишалося і те, що павлівський вчитель долучав до цього процесу ска-

рби народного виховного впливу - ті ж легенди, оповіді, бувальщини, казки, а також включав саму дитячу творчість. Очевидно, саме тому його книга “Серце віддаю дітям” сьогодні є відомою в усьому світі (наклад її становить 5 млн. примірників, всіма робочими мовами ООН).

Складнощі у розумінні патріотизму школярів Сухомлинським у тому, що він образно кажучи “розривався” між комуністичним і національним народним виховним ідеалом. Все ж, в одній із своїх останніх книг (“Як виховати справжню людину”) вчений, в основу виховного ідеалу (до якого входить і патріотизм вихованців) структурує загальнолюдські і національні цінності: любов до матері, рідної землі, народу, мови, його історії, культури; повагу до всіх народів світу; гуманне ставлення один до одного (учнів); працелюбність; потребу у пізнанні; почуття відповідальності за іншу людину; потребу у допомозі слабкішим, живим істотам, похилим людям; потребу у естетизації власного двору, села, довкілля загалом.

В результаті засвоєння цих цінностей школярі вчаться розрізняти добро і зло, переконуються в необхідності боротися зі злом та стверджувати добро і справедливість [179]. Природно, що цьому сприяла розроблена вченим система патріотичного виховання старшокласників. Проте це потребує ще подальшого аналізу.

Короткий ретроспективний аналіз сутності патріотизму у вітчизняній і зарубіжній педагогіці дозволяє стверджувати, що вчені минулого при розробці цього поняття перш за все дотримувалися принципів демократизму, гуманізму, системності, послідовності, наступності. Вони розкрили зміст процесу виховання патріотизму учнів шкільного віку (розвиток патріотичних уявлень, понять, свідомості, патріотичного досвіду та відповідних переконань) й окреслили напрямки його формування (уроки, організація екскурсій, суспільно-корисної діяльності та ін.).

1.3 Структура почуття патріотизму старшокласників

Сучасне розуміння патріотизму зумовлене соціальним замовленням української держави в галузі освіти й виховання, котра конкретизується у “Державній національній програмі “Освіта” (Україна ХХІ століття), “Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти” й “Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності”.

Зокрема, щодо останнього, документу, то в ньому під патріотизмом розуміється любов до свого народу, до України. Також зазначається, що “важливою якістю українського патріотизму повинна бути турбота про благо народу, сприяння становленню і утвердженню України як правової демократичної соціальної держави, готовності відстояти незалежність Батьківщини” [103, 5].

Також у “Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті” головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формувати покоління здатні навчитися впродовж життя створювати і розвивати цінності громадянського суспільства. Така система освіти має забезпечувати “формування особистості та професіонала – патріота країни, який усвідомлює свою належність до сучасної європейської цивілізації, чітко орієнтується в сучасних реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлений до життя і праці у ХХІ столітті” [130, 3].

Виходячи із змісту провідних ідей державотворення, закладених у Державній програмі “Освіта” (“Україна ХХІ століття”), ряд колективів загальноосвітніх шкіл України прагне виховувати в учнів патріотичні почуття, усвідомлення свого українства, пробуджувати національну самосвідомість, любов до рідної Вітчизни, високий рівень пізнання свого родоvodu, осмислення нерозривної єдності із попередніми поколіннями народу, його духовним світом. Стаємо свідками бурхливого соціально-культурного розвитку української нації, її прагнень зайняти у житті і суспільстві гідне місце, всупереч затяжній економічній

кризі та глобальним небезпекам, які найбільше позначилися в Україні.

При цьому виявляється розрив між непересічними досягненнями генія української нації і невідповідністю учнів до освоєння цих надбань. Така невідповідність викликана у великій мірі успадкованим змістом шкільної освіти, що формувалася і розвивалася в умовах авторитарно-репресивної педагогіки, що ігнорувала національний досвід виховання, набутий народом протягом віків. Моральна свідомість людей давно зафіксувала єдність громадянина і батьківщини, втілюючи її у патріотизму. Це складне, історично мінливе явище.

За своїм соціально-психологічним механізмом патріотизм є глибоко інтимним, особистісним утворенням, в якому органічно поєднуються почуття і свідомість, причетність людини до життя, долі своєї батьківщини. Висловлюючи осмислення людиною своєї конкретної вітчизни, певного соціального середовища, нації, патріотизм актуалізує в громадянинові свідомість і відчуття свого злиття з ними і одночасно виокремлює особистість від представників інших батьківщин.

Поняття “патріотизму” визначає найвищу і найсильнішу духовну силу, що зумовлює активну життєву позицію людини. Можна стверджувати, що патріотизм як інтегральне особистісне новоутворення дітей та молоді (за своєю природою) є досить складним і по-різному має формуватися у дитячому, підлітковому та юнацькому віці. Для дитячого віку найбільш характерним є розвиток патріотичних почуттів, оскільки дитячі враження є досить яскравими і глибокими. Для підлітків суттєвим є опора на мислительні процеси, здатність до рефлексії, оскільки у 8–9 класах учні знайомляться із законами Української держави. У старшокласників здатність до саморефлексії, самоаналізу дозволяє поглиблювати основні патріотичні поняття, особливо при вивченні навчального предмета “*Людина і світ*”.

Загалом під патріотизмом старшокласників ми розуміємо здатність юнаків і дівчат до глибокого усвідомлення своєї ментальності, поваги до рідного народу, історичного минулого держави Україна та включення до активної навчальної і предметно перетворювальної діяльності по зміцненню і розвитку свого рід-

ного краю, насамперед, малої батьківщини, культури та власної життєдіяльності.

Для аналізу даного поняття потрібно насамперед спиратися на *особистісно орієнтований, діяльнісний, системний і етнокультурний підходи*. Важливість останнього є визначальною, оскільки надто короткою є його дія у часі, а пізнання минулого є підвалинами для сучасного усвідомлення юнаками і дівчатами патріотизму.

Когнітивний компонент передбачає формування знань про історію й сучасне свого рідного народу, держави Україна, про особливості малої батьківщини, її минуле. Загалом цьому у підлітковому віці на терені нашого краю (Житомирської області) сприяє вивчення таких навчальних предметів як *“Рідний край”*, *“Географія Житомирської області”*. Проте такі знання не окреслюють всіх особливостей і багатства самого регіону, у тому числі й духовного.

Когнітивний компонент щільно пов’язаний з ідеалом людини. Саме ідеал, завдяки своєму *світоглядно-інтегративному* характеру, слугує як окремій людині (так і соціальним спільнотам) духовним вектором життя.

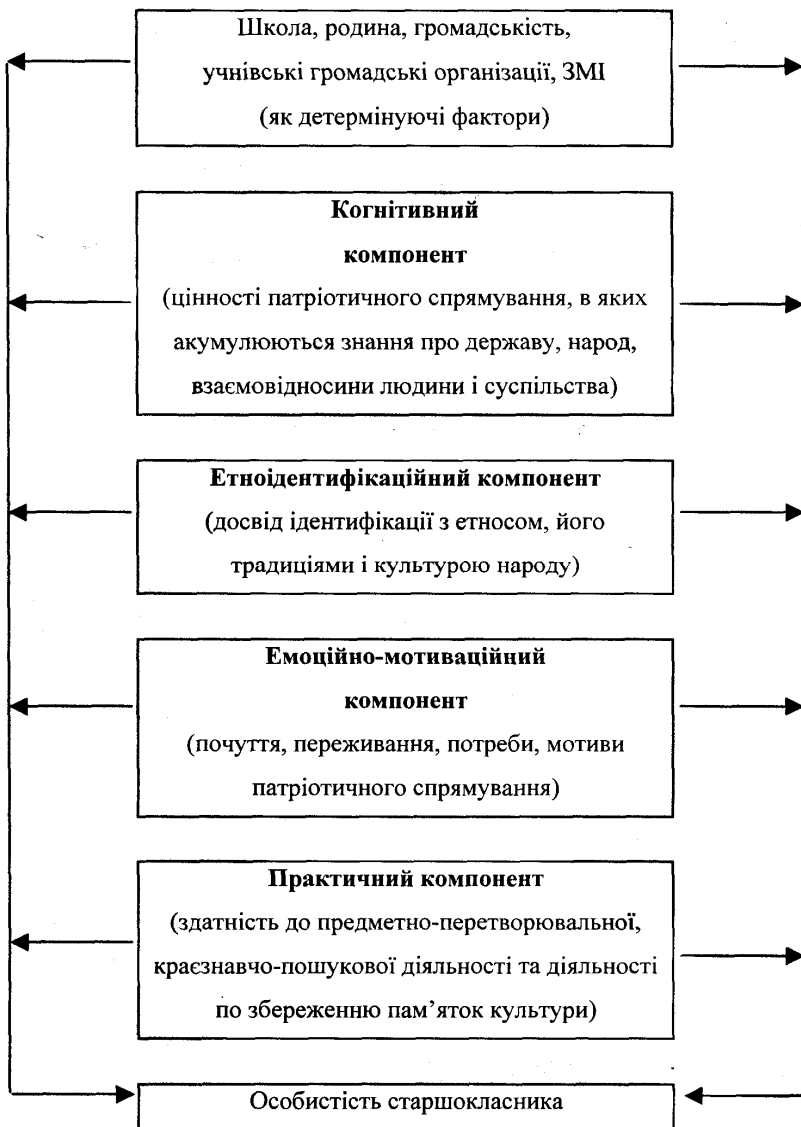
Ідеал наповнює змістом мотиваційно-смыслову сферу діяльності, спонукає особистість до соціальної активності. Він є духовною опорою, регулятором цілеспрямованих дій. Можна визначити наступні функції ідеалу: *світоглядну, спонукальну, програмуючу, проєктивну, імперативну, нормативну, оцінювальну* [126]. Ідеал особистості об’єднує ціннісні орієнтації, життєві принципи і плани, рівень домагань, задумки і вчинки в цілісну лінію осмисленої поведінки, життєвого шляху людини.

При цьому ідеал віддзеркалює патріотичні настрої особистості, зокрема щодо старшокласників, то такі мають тенденцію до чіткого усвідомлення ідеалу, наслідування його. Тим самим розуміння ідеалу стає одним із визначальних чинників утвердження патріотизму старшокласників. Загалом, у найбільш концентрованому вигляді ідеал особистості відбивається у патріотизмі.

У психолого-педагогічній структурі патріотизму ми виділяємо емоційно-мотиваційний, когнітивний, етноідентифікаційний і практичний компоненти (див. Рис. 1).

Рис. 1.

Структура патріотизму старшокласників

Проте, у зв'язку з довготривалою системною кризою українського суспільства у сучасних старшокласників чітко виявляється протиріччя між потребою в утвердженні людини-патріота і недостатнім його формуванням у реальній практиці. Виходячи з цього, варто зазначити важливість аналізу патріотизму як наукової категорії.

У патріотизму є дві сторони: *етнокультурна і громадянська*. Перша реалізується через становлення етнічної чи етнокультурної свідомості і вимагає відповідної виховної роботи щодо формування етнічної самосвідомості індивіда. Період дошкільного виховання та ранній шкільний вік особливо сприятливі для становлення етнічної свідомості. Усвідомлення приналежності до власного етносу дає відчуття душевного комфорту, оскільки формує психологічне тяжіння до поняття “ми”, в якому особа прагне знайти “солідарність”, підтримку, захищеність в тому середовищі, в якому живе людина [127, 31].

Оскільки етнічність проявляється в соціальному середовищі, то патріотизм виступає як реакція особистості і тієї соціальної групи, до якої вона належить, на свій статус у суспільстві. А він може бути таким, що сприймається із задоволенням і прагненням до його збереження, а може бути й незадовільним і викликати бажання змінити його на кращий. Зокрема Л. Доуб під патріотизмом розуміє більш чи менш свідоме переконання особи в тому, що її особистий достаток і тих груп, до яких вона належить, залежить від збереження чи експансії її влади і культури суспільства, в якому вона живе.

Складнішою є громадянська сторона патріотизму, породжена поняттям “вітчизна”. Часто поняття “вітчизна” і “батьківщина” вважають тотожними, але насправді, проте, якщо глибше вникнути в їхню суть, то вони мають різні відтінки. В словнику В. Даля розрізняється поняття “батьківщина” як етнокультурне поняття, і “вітчизна” як поняття вже державне, громадянське, політичне [71]. Знаходження гармонії обох сторін патріотизму становить центральну мету патріотичного виховання, в цьому його успіхи або провали. Етнізація, вкорінення виховання в життя народу, в ландшафт, природу рідного краю, створює фун-

дамент патріотичної свідомості. У радянському патріотизмі — в цьому була його основна суперечність — не було знайдено оптимального поєднання обох сторін. Не було дано відповіді на питання, як поєднується велика і мала батьківщина. Остання фактично ігнорувалася, а джерелом патріотичних почуттів вважався в основному “соціалізм як вітчизна”.

Загалом існує *складність переходу від етнокультурної до громадянської сторони*. Цей перехід відбувається у підлітковому та юнацькому шкільному віці, і головне тут — правильний вибір ідеалу. В умовах перехідного стану суспільства і суспільної свідомості це — складне питання. Очевидно, виникає потреба, у зв’язку з уточненням ціннісних орієнтирів, створенням чогось на зразок хрестоматії з патріотичного виховання, яка містила б необхідний практичний матеріал для роботи зі шкільною молоддю. Варто підкреслити важливість переростання знань у переконання, бо патріотична свідомість — це не набір готових знань, які треба просто запам’ятати чи зрозуміти, а система цінностей, які стають невід’ємною частиною свідомості та життєдіяльності особистості.

В *когнітивному* компоненті патріотизму складовою його частиною є *військово-патріотичне знання* учнів. У сучасних умовах такі є одним з дійових факторів попередження антигромадських явищ серед молоді, оскільки антигромадянські явища несумісні з патріотизмом. Старшокласників захоплює романтика, пафос великого почуття, прагнення бути схожим на великих героїв, наслідувати їх. Ці особливості старших школярів потрібно враховувати у вихованні патріотизму, щоб розвивати у них кращі моральні риси носіями яких є ветерани Великої вітчизняної війни. Героїзм — особлива форма людської поведінки, яка являє собою подвиг. Особистість з героїчною свідомістю бере на себе вирішення виключних за своїми масштабами і труднощами завдань, покладає на себе більшу міру відповідальності і обов’язків, ніж вимагається від людей у звичайних умовах загальноприйнятими нормами поведінки, долає в зв’язку з цим особливі перешкоди, жертвує своїми інтересами заради інших людей чи Батьківщини.

Для вираження почуття патріотизму у конкретних діях часто необхідний вияв мужності, волі і відваги. В юнацькому віці активізується формування громадянської самосвідомості. Інтерес до героїчного зазнає певні перетворення: юнак прагне зрозуміти витоки подвигу, зв'язок між героїчними діями і почуттям обов'язку, його хвилює питання про духовну силу людини, мужність і вольову стійкість. Якщо в 15–17 років юнаки охоче усвідомлюють військові ситуації в улюблених іграх, уявляючи себе в образі безмежно сміливих і відважних людей, то юнак більше розмірковує над мотивами людських вчинків, які спонукають героїчні дії. Юнак готовий іти на ризик, готовий до сміливих дій, особливо якщо вони ефективні і можуть бути позитивно оцінені оточуючими.

У процесі життєдіяльності людини на різних етапах її соціалізації формується світоглядно-ціннісна картина сприймання і розуміння світу. Поступово в кожній людині формується певний національний інтерес, визріває національна ідея, патріотичний настрій, які врешті-решт виокремлюють, схоплюють суть національної свідомості як національного буття.

Національна свідомість складається з національної психології та національної державотворчої ідеології, які мають відповідні структурні елементи і характеризуються рівневим взаємозв'язком і детермінацією. Так, *чуттєвий* (психологічний) рівень охоплює почуття, переконання, емоції, стиль мислення, установки; *теоретичний* (ідеологічний) – знання, погляди, гіпотези, теорії, ціннісні орієнтації, інтереси, прагнення, ідеали, тобто, по суті, складові освіти як людинотворчого феномена.

Національна свідомість містить також традиції, звичаї, історичне минуле в цілому, історичну пам'ять, історичне знання, свідомість нації, її культуру з особливими чинниками (національна гордість, патріотизм, національна досконалість, витонченість), а також мову. Мова як засіб вираження національної свідомості має надзвичайну цінність, особливо в умовах розвитку освітнього середовища, зокрема й щодо сучасних старшокласників.

Прямуючи за О. Вишневським, вважаємо, що установа національної свідомості людини здійснюється в три етапи:

а) етап *етнічного самоусвідомлення* (засвоєння рідної мови, звичаїв, пісень, історії, життя рідного народу;

б) етап *національно-критичного* усвідомлення, який розвивається в процесі загальної соціалізації людини, входження її в громадсько-політичне життя (формується на основі національного світогляду, що є садозахисною реакцією нації на своє попереднє поневолення, коли з ним покінчено;

в) етап *громадсько-патріотичного* усвідомлення, який розвивається і засвідчує зрілість державницького мислення (на цьому етапі участь людини в будівництві держави стає доміантною свідомості, а сама вона пов'язує власну долю з упорядкованою державою, яка має міцні моральні підвалини і закони, що виконуються і шануються іншими людьми). Саме на цьому етапі найповніше виявляється творча сила самої національної ідеї, котра дозволяє консолідувати всіх громадян України, незалежно від їх етнічного походження [53, 93–94].

Наступна складність – це сприйняття держави як цінності, що входить до громадянської складової патріотизму. На жаль, у системі освіти поняття “державна” ще й сьогодні пояснюють з класових позицій, як знаряддя класового панування. Але це лише одна суспільна складова держави. Друга ж, загальноцивілізаційна, полягає в тому, що перехід до державності знаменував початок цивілізації. Припинялися родові чвари, кровна помста (“око за око і зуб за зуб”), відносини між людьми починала регулювати публічна влада, яка спиралася на закон. При всій його недосконалості, а то й несправедливості – це початок руху до майбутньої правової держави, бо закінчується “війна всіх проти всіх”, анархія і хаос суспільного життя. І ще один висновок — треба у змісті нашої освіти переглянути тлумачення держави, повага до неї і розуміння її цивілізуючої ролі є основою виховання громадянськості – другої сторони патріотизму.

В реальному виховному процесі іноді існує небезпека перебільшення ролі національного компоненту у патріотизмі, який є поняттям не стільки національним, скільки територіальним. При

всій важливості етнічного (ширше – національного) в патріотизмі, він не повинен виходити за межі поняття “національна гордість”. У разі перебільшення ролі національного замість патріотизму існує тенденція до виявлення інтегрального націоналізму.

В Україні, як багатонаціональній за складом населення державі, мешкають представники понад 100 національностей, і не можна навіть уявити собі таку кількість національних патріотизмів. Таке суспільство нагадує стовпотворіння зі всіма його наслідками. Український вчений-політолог В’ячеслав Липинський підкреслював, що заклик до непримиренності (будь-якої, класової чи національної) впаде божою карою на самих українців, нищачи будь-які державницькі творення, намагання українського народу.

Загалом, аналізуючи *етноідентифікаційний компонент* патріотичного виховання, варто дотримуватися приведення застосовуваних дефініцій у відповідність до прийнятих у більшості країн світу.

В радянські часи склалося так, що у нас немає чіткої диференціації етнічного і національного. Тому як у більшості країн прийнято під етнічністю вважають особисту справу кожного (не виносячи її у документи (так звана п’ята графа), а нацією вважають громадян держави. Як говорив В. Липинський, – “незалежно від обряду, мови і племені”. Такий підхід уже утверджується і в Україні, правда, ще не в масовій свідомості, а на рівні державних документів. Зокрема, Конституція України у преамбулі дає чітке визначення українського народу як громадян України всіх національностей.

Що ж стосується масової свідомості, то в нас ще не склався термін “українство” як спільнота громадян України всіх національностей. Українство — це українська політична нація, яка охоплює всіх громадян України (політичних українців), у тому числі, за даними перепису населення 1989 р., 37,4 млн. етнічних українців; 14,3 млн. етнічних росіян; 490 тис. етнічних євреїв; 330 тис. етнічних молдаван; 220 тис. етнічних поляків тощо). Досвід інших країн свідчить, що утвердження такого підходу може сприяти як злагоді в суспільстві, так і патріотичному ви-

хованню шкільної молоді. Тому справедливо у “Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті” ставиться завдання про утвердження у вихованні “збереження і продовження української культурно-історичної традиції, виховання шанобливого ставлення до державних святинь, української мови і культури, історії і культури народів, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних відносин” [130, 3].

Прямуючи за канадським етносоціологом Дж. Рейтцем, під **етноідентифікацією** будемо розуміти почуття належності людини до певної етнічної групи чи до групи, з якою вона має успадкований (генетичний) зв'язок [121, 35]. Під **етноідентифікаційним** компонентом, підтримуючи М.В. Левківського [111, 5-15], будемо розуміти здатність старшокласників усвідомлювати і визнавати власну належність до українського етносу, вміння підтримувати його культуру (звичаї, традиції, обряди), виявляти почуття гордості, гідності, працьовитості та ін. ознак, котрі в своїй сутності віддзеркалюють дану системну якість.

Відомо, у реальній практиці не завжди приділяється достатня увага знайомству дітей та молоді з державною символікою (Герб, Гімн, Прапор та інші атрибути української державності). У нашому сьогоденні до такої недооцінки виховної діяльності додаються ще й ознаки довготривалої соціальної економічної і духовної кризи. Загалом все це призводить до утвердження деструктивності серед молоді (індиферентності, нігілізму, негативізму, скептицизму). Саме ці якості є деструктивними чинниками, котрі не сприяють шкільній молоді сприймати атрибути державності, утверджуючи тим самим патріотичні почуття і переконання.

Розв'язанню цього протиріччя слугує вивчення старшокласниками курсу “*Людина і світ*”, у рамках якого в учнів формується знання про взаємини людини і держави в Україні. До певної міри, у такій спосіб юнаки і дівчата оволодівають сутністю національної символіки та української державності. Наразі, у зв'язку з цим, шкільне юнацтво потребує знайомства із світовими державними символами і міжнаціональними, транскультурними документами (“Декларація прав людини”, “Конвенція про

права дитини”). Саме глибоке ознайомлення молодих людей з особливостями власних прав та обов’язків допомагає частково зняти окреслене протиріччя.

Зняття вищезазначеного протиріччя також сприяє усвідомлення молодими людьми своєї причетності до минулого, історії нашого народу. Природно, що це потребує, насамперед, глибокого розуміння *етноідентифікаційного компонента* патріотизму. Принаймні варто погодитись з Г. Ващенком, котрий стверджує, що “не може розкрити своїх творчих сил народ, позбавлений національного обличчя” [46, 32].

У час перебування України у складі СРСР навчально-виховна робота в школах будувалася відповідно до змісту такого поняття, як “Патріотизм соціалістичний”, “Радянський патріотизм”, що означало любов трудящих країн соціалізму до соціалістичної Вітчизни, відданість соціалістичному ладові, справі комунізму. Патріотизм розглядався як розуміння кожним органічного розквіту Радянського Союзу з процвітанням усієї соціалістичної співдружності. Але ідеологія, на якій ґрунтувалося таке розуміння патріотизму, не витримала випробувань часом.

Нехтування здобутками національної культури у вихованні школярів призвело до того, що молода Українська держава успадкувала настрої соціальної апатії, національного зречення, байдужості до рідної мови, ерозію моральних норм, девальвацію вищих духовних цінностей, історичне безпам’ятство, національний нігілізм, “роздвоєння свідомості”, зневіру у власні сили.

Одним із важливих аспектів дослідження патріотизму особистості є врахування провідної ролі української етнопедагогіки. Самобутнім явищем української патріотичної педагогіки була козацька практична педагогічна наука, яка створювала можливість виховувати тогочасну українську молодь гідними синами і дочками Вітчизни, захисниками духовної культури українського народу.

Реалії життя суверенної України зумовлюють об’єктивну потребу в розробці нового змісту національної школи, в якій найповніше б здійснювався процес патріотичного виховання учнів на героїчних традиціях українського народу. В його основі має

лежати *українське народознавство*, що передбачає систему наукових досліджень з генезису етносу, природи, мови, нації, держави, культури, міжнародних відносин українців.

Отже, йдеться про *ментальність* народу, яка відображається в його *соцієтальній психіці*. Ментальність як певний спосіб світосприйняття, характер етносу, у свою чергу, має певні складові, котрі відбиваються у системі цінностей (які мають національні ознаки). Проте вони не в повній мірі виражають загальнолюдські цінності.

Загалом, у процесі формування когнітивного і етноідентифікаційного компонентів старшокласників підводять до розуміння загальнолюдських і національних цінностей, котрі, у свою чергу, є основою їх цілісного світосприйняття та світорозуміння. У своїй сутності природа загальнолюдських і національних цінностей у педагогіці є достатньо структурованою (це засвідчують дослідження І.Беха, О.Вишневського, Г.Вашенка, Ю.Руденка, О.Савченко, О.Сухомлинської та ін.).

Для нас особливо важливими у цьому зв'язку є такі поняття як гідність, гордість, справедливість, працелюбність, правдивість, відповідальність, які в своїй сукупності і входять до розуміння поняття “патріотизм”. При формуванні складників патріотизму враховується положення про самостійність юнаків і дівчат, їхню здатність до узагальнення та саморефлексії.

Проте загальнолюдські і національні цінності не завжди стають переконанням юнаків і дівчат. Для переведення їх у площину переконань надто важливим є врахування саме *етноідентифікаційного компоненту* патріотизму. Загалом десятирічний “вакуум” “взірця у вихованні” (І. Бех) призвів до протиріччя між потребою шкільного юнацтва в ідеалі для наслідування і в невмінні старших, вихователів чітко виділяти такий серед сучасної політичної еліти, представників науки, культури, серед митців. Тому виникає гостра потреба у виявленні такого ідеалу в *етнопедагогіці*.

Народне розуміння виховного ідеалу завжди пов'язувалося з людиною мужньою, сміливою, захисником і працелюбом. Тому-то варто спрямовувати самостійність старшокласників для пі-

знання минувшини краю, його традицій, звичаїв, до пошуку яскравих імен, котрі, часто і шляхом жертвності, прислужилися для нашого духовного поступу. Такими серед наших земляків-поліщуків (у Житомирській області) були І.Виговський, С.Корольов, Л.Українка, І.Огієнко, М.Рильський, Дж.Конрад Оноре де Бальзак, та ін.

Природно, що на формування *етноідентифікаційного компонента* спрямовані факультативні курси: “*Національно-патріотичне виховання старшокласників засобами народознавства*” і “*Відомі культурні пам’ятки та діячі культури і науки Житомирщини*” [145; 146; 147] з подальшою реалізацією його у пошуковій діяльності патріотичного спрямування. Проте кризові явища сьогодення не завжди знаходять відгук минувшини у почуттях юнаків і дівчат. Тому у пошуковій діяльності доцільно враховувати те, що кожна школа керується власними програмами, котрі складаються з можливостей й досвіду педагогів. Також, враховуючи своєрідність підходу вчителів і вихователів, бажано спиратися на можливі задатки самої молоді. Спостереження за діяльністю старшокласників елітних навчальних закладів Житомирської області, зокрема Житомирської гуманітарної гімназії № 23, Житомирського педагогічного ліцею, Житомирського ліцею ЖІТІ, гімназії №1 ім. Л.Українки міста Новограда-Волинського переконують, що ці юнаки й дівчата здатні самостійно проектувати і реалізовувати свої виховні проекти. При цьому вони виходять перш за все із власних духовних потреб і ціннісних орієнтацій.

Доцільно також враховувати і ту особливість, що сучасна молодь досить легко схоплює новачі, тому виховні проекти мають реалізовуватись із використанням новітніх технологій. Адже шаблонні методи з додатком консерватизму сприйматимуться неадекватно, з небажанням. Не слід забувати при цьому й про гучнішу систему стимулювання переможців – юнаків яскравих і по-своєму талановитих. Заохочення їх спонукатиме до участі більш ширшого загалу бажаючих. Хоча формування мотивації базується на *когнітивному* й *етноідентифікаційному* компонентах, їх, проте не зводиться лише до них, оскільки емо-

ційно-мотиваційний компонент патріотизму має свої особливості і свій зміст.

Загалом *емоційно-мотиваційний* компонент розвивається у навчальній діяльності, оскільки спостерігається зв'язок між патріотизмом і успішністю навчання старшокласників.

Проте, розуміння мотивації неможливе без короткого аналізу *потребнісно-мотиваційної* сфери особистості старшокласників. Характер цієї сфери обґрунтований Д.Божович, І.Бехом, Б.Ломовим, Г.Костюком, І.Коном та ін. Визначальним тут є те, що потреба у навчанні і діяльності, стаючи ціннісною орієнтацією, сприяє глибшому розумінню самої мети діяльності через внутрішні спонуки особистості.

Але це, у свою чергу, спричиняє до активізації внутрішніх сил кожного у досягненні мети. Тому, перш за все, у навчальній діяльності відбувається присвоєння основних понять патріотизму юнаками й дівчатами, і, завдяки рефлексії, перетворення їх в інтегральне особистісне новоутворення шкільного віку. Проте без розвитку мотивації цей процес був би надто спрощеним, а точніше дещо на рівні звичайного ремесла чи рецептури. Загалом спонукають старшокласників до діяльності патріотичного спрямування під час занять цілі групи мотивів.

Важливими у цьому зв'язку є внутрішні мотиви (І.Бех, Л.Божович, М.Левківський, М.Савчин), котрі зачіпають внутрішні сили юнаків і дівчат шкільного віку. Академік О.Леонтьєв їх називав “мотиваційним ядром особистості”, а академік О.Бодальов, у зв'язку з новою ситуацією, – “гуманістичним ядром особистості”. Насамперед, це мотиви *самоствердження, самовираження й самореалізації*.

Природно, що у зв'язку з десятирічною економічною кризою досить відчутним є мотив матеріальної вигоди (чи винагороди). Адже чимало батьків за нових умов не вміють заробляти на життя і матеріальна мотивація у цих родинах є досить відчутною. У школах, котрі прагнуть поєднувати навчальну і комерційну діяльність, такої проблеми не існує. Немає її і в окремих елітних закладах, що мають багатих опікунів. Однак таких не так уже й багато.

Матеріальною мотивацією керівництву шкіл варто користуватися надто тонко, долучаючи до діяльності комісій тих же старшокласників – членів ради школи. Саме їх участь в експертних радах робить цю справу “прозорою”, з дотриманням принципу справедливості.

І все ж спонукають старшокласників до засвоєння основних патріотичних понять, насамперед, мотиви самоствердження, оскільки у цьому віці з’являється прагнення до дорослості, потреба у змаганні з однолітками, прагнення проявити себе, власні внутрішні сили. Саме цю психологічну закономірність доцільно враховувати у педагогічному процесі.

Загалом утвердження *когнітивного, етноідентифікаційного й емоційно-мотиваційного* компонентів дозволяє усвідомлювати юнакам і дівчатам свою причетність до життєдіяльності в Українській державі. Природно, що ця причетність ще не стає їх переконанням, оскільки розуміння юних не є ще переконанням. Для формування останніх надто важливим є розвиток *практичного компоненту* патріотизму. І тут варто зазначити таку суперечність, як розбіжність між знаннями і переконаннями. Саме розв’язанню цієї проблеми слугує розвиток *практичного компоненту*.

Розвиток останнього передбачає утвердження в учнів організаторських, пошукових, предметно-перетворювальних умінь. Останні формуються частково на уроках і в позанавчальній діяльності.

Надзвичайно важливим у цьому зв’язку є керівна роль педагога у формуванні патріотизму старшокласників. Він повинен прищепити учням повагу до предків любов до свого народу, притяг до українського, прив’язаність до місця свого народження, бо без Батьківщини нема Людини, Індивідуальності, особистості. Втративши Батьківщину, людина втрачає себе, своє обличчя. Коли молоді люди чітко усвідомлять, що вони належить до своєї держави, вони постають національно-свідомими громадянами, патріотами. Виховуючи в учнів любов до Батьківщини, учитель має виховувати в них повагу до законів, порушення яких теж не сумісне з поняттям “патріотизм”.

Найбільш небезпечними злочинами іноді виступають дії проти особистості і держави. Тому сучасному вчителю, виховуючи патріотів, важливо вчити їх не боятися життя, боротьби. Дослідження ряду авторів (В. М. Оржеховська, В. М. Синьов та ін.) показують, що агресивна, жорстока, хуліганська поведінка дітей найперше пов'язана із світосприйняттям, світоглядом і ставленням до людей, суспільства тощо.

Злочинність, вандалізм, антисоціальна поведінка руйнують світооблаштованість. Непатріотичні настрої, у свою чергу, створюють агресивне середовище. Сучасний учитель має усвідомити наявну ситуацію, чітко побачити нове, зрозуміти і творчо використати його на практиці з тим, щоб діяльно і професійно протистояти труднощам. Страх перед складністю проблем, злом, брудом і несправедливістю можуть і повинні бути подолані шляхом освіти і самоосвіти. Саме за допомогою виховання є можливість і попереджувати, і сприяти викоріненню злочинного способу мислення.

У цьому зв'язку з'являється гостра потреба у вивченні десятикласниками факультативу *“Національно-патріотичне виховання старшокласників засобами народознавства”*, який дозволяє послідовно узагальнити наявні знання і утвердити вміння відстоювати свою точку зору, терплячість, толерантність, емпатія, вміння співчувати слабкішому, людям похилого віку та ін.

Формування *патріотичних вмінь* тісно пов'язується з участю юнацтва у різноманітних іграх соціально-патріотичного спрямування, самоврядуванням, відвідуванням різноманітних клубів і груп, громадських юнацьких об'єднань. У такий спосіб вони вчаться утверджуватися як громадяни своєї Вітчизни. Проте цей напрямок має доповнюватися участю старшокласників у позакласних формах пошукової діяльності патріотичного спрямування, у *предметно-перетворювальній діяльності* по збереженню пам'яток минулого, унікальних куточків регіону та ін.

Зокрема, у краєзнавчо-пошукових групах юнаки і дівчата досліджують маловідомі сторінки з історії козацтва у нашому краї, складні взаємини різних етнічних груп на Волині, збирають цікаві експонати для куточків, кімнат – музеїв, готують ма-

теріали з подальшим їх узагальненням на конференціях, у газетах та рукописних журналах.

Діяльність таких груп, які нараховували б по 20–25 старшокласників, має координувати керівництво школи. Для них варто розробити статут. На першому ж засіданні юнакам слід обрати президента групи, його актив чи раду. Доцільно обрати куратора чи наукового керівника, бажано кваліфікованого географа чи історика. Учні самостійно плануватимуть свої проекти на навчальний рік.

Отже, йдеться про *практичний компонент* патріотизму старшокласників на змістовому рівні. Він передбачатиме оволодіння цілою гамою практичних умінь краєзнавчо-патріотичного спрямування. У цьому зв'язку важливим є створення координаційних центрів у районах Житомирської області, в яких варто створити опорні школи патріотичного спрямування, які мають займатися не лише краєзнавчими розвідками та пошуками. Учні могли б складати карти-схеми рідкісних рослин, тварин, місць проживання видатних людей району, відомих умільців району, народних ремесел, звичаїв і обрядів (від найдавніших часів і до сучасності), цікавих пам'яток культури району та ін.

Зрозуміло, що матеріали розвідок і пошуків потребуватимуть детального аналізу й обробки. Це не під силу учням. Та й не всі вчителі мають такий досвід. Тому виникає потреба у спеціальному навчанні вчителів. Його могли б організувати на базі обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти чи педуніверситетів.

Результати пошуків, після відповідного аналізу й систематизації, могли б знайти місце у шкільних краєзнавчих куточках, краєзнавчих класах чи музеях. Вони могли б бути використаними при вивченні “Українського народознавства”, історії рідного краю чи географії (у нашому дослідженні – Житомирської області). Тим самим, йдеться не лише про райони Зони радіоекологічного контролю. Зважаючи на важливість цієї справи, а також на те, що сам патріотизм нелегко формувати в учнів шкільного віку, доцільним було б започаткувати це в інших ре-

гіонах України, що внесло б до навчально-виховного процесу деяке пожвавлення.

Враховуючи положення, за яким *практичний компонент* патріотизму старшокласників успішно розвивається в позаурочній виховній діяльності, варто зазначити, що сформовані вміння забезпечують дієвість самого виховного процесу. В учнів поступово формується переконання в необхідності включення до самої діяльності. У такий спосіб змінюється (у позитивному аспекті) їхня загальна навчальна мотивація, оскільки вони чітко виявляють активність до самого процесу діяльності. Це, в свою чергу, спонукає їх до читання додаткової літератури, що також змінює знову ж мотивацію. Визначальними, у такий спосіб, стають мотиви самоствердження, самовираження, самореалізації.

Загалом має місце пряма залежність: чим активніше включаються юнаки і дівчата до різноманітних видів діяльності, тим успішніше формуються їхні переконання у важливості і необхідності цієї справи для людей, для однолітків. Вони переживають почуття гордості, що і є основою утвердження їхніх патріотичних переконань. Це, у свою чергу, через механізм рефлексії, присвоюється особистістю, стаючи тим самим важливим чинником життєдіяльності. У такий спосіб юні громадяни починають поцінювати не лише малу батьківщину, а й державу, в якій вони вчаться і живуть – Україну.

Загалом, теоретичний аналіз засвідчує, що ідея патріотизму виникла ще у Древній Греції, яка знаходила пояснення філософами як така, котра дозволяла кожному ідентифікувати себе з народом. Проте, древні філософи часто наголошували на зв'язку патріотизму з необхідністю відкритої боротьби за зміцнення і збільшення власних територій, прикриваючись, при цьому, власними богами.

У педагогіці до ідей патріотизму уперше найбільш послідовно підійшов великий слов'янський мислитель Ян Коменський. Очевидно, сама епоха Нового часу відбилася у його розумінні сутності патріотизму (утвердження націй у Західній Європі, національно-визвольні війни, утвердження національних христия-

нських церков). Саме він окреслює патріотизм як любов до рідної землі, до місцевості, де людина народилася.

Пізніше класик світової педагогіки, геніальний К. Ушинський вперше підійшов до розуміння національного характеру народу. Саме такий дозволяє, за його переконанням, почуватися частиною певного етносу. Ушинський уперше у світовій педагогіці окреслює й засади такого формування, до яких відносить вивчення місцини, де дитина народилася, вивчення рідної мови та народних звичаїв.

Гуманітарні науки пояснюють патріотизм як приналежність людини до певного народу, здатність відчувати єдність з конкретним етносом та потребу людини в розумній, цілеспрямованій діяльності для утвердження себе як особистості, з тим, щоб всіляко сприяти зміцнення етнічних сил і конкретної держави, де проживає даний індивід. Загалом, уперше у своєму словнику В. Даль дає два тлумачення патріотизму: одне з них пов'язує з Вітчизною (тобто, з певним народом), а інше – з Батьківщиною (тобто ототожнення себе з конкретною державою, очевидно, точніше, усвідомлення себе громадянином конкретної держави; саме так трактують свою приналежність до американської нації сучасні громадяни США).

Ретроспектива дослідження патріотизму в історико-педагогічній і гуманітарних науках дозволили виділити структуру цього поняття щодо юнаків і дівчат сучасної загальноосвітньої школи. Під патріотизмом будемо розуміти здатність юнаків і дівчат ідентифікувати себе з українським народом, з громадянами Української держави та потребу у постійному самоствердженні для власного духовного, інтелектуального різнобічного зростання для утвердження демократії і блага самого суспільства.

Загалом, у структурі патріотизму старшокласників ми виділяємо *когнітивний, етноідентифікаційний, емоційно-мотиваційний та практичний* компоненти, які в своїй сутності і віддзеркалюють саме поняття. В реальній практиці всі компоненти знаходяться в реальному взаємозв'язку та взаємозалежності. Існують суттєві протиріччя у формуванні зазначених компонен-

тів у реальному виховному процесі. Аналізу їх виявлення, проектування і формування буде присвячено наступний розділ.

РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ВИХОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Діагностика та особливості прояву патріотизму старшокласників

Виходячи з результатів теоретичного аналізу, ми виділили *когнітивний, етноідентифікаційний, емоційно-мотиваційний і практичний* компоненти патріотизму старшокласників. Для вивчення особливостей виявлення патріотизму юнаків і дівчат у процесі констатуючого експерименту нами використовувалися різні методи науково-педагогічного аналізу (*анкетування учнів і вчителів, бесіди, аналіз продуктів творчої юнацької діяльності, спостереження*).

Загалом, експериментом охоплено 300 школярів та 50 вчителів (Житомирська гуманітарна гімназія № 23; Корецька ЗОШ № 1 Рівненської області; Хмельницький обласний спеціалізований ліцей поглибленої підготовки учнів у галузі науки).

В результаті опитування до початку експерименту виявилось, що старшокласники володіють загальним розумінням поняття про патріотизм. Зокрема, на запитання: “Розкрийте, який зміст Ви вкладаєте у поняття “патріотизм” та “У чому, на Ваш погляд, проявляється таке явище, як “патріотизм” понад 85,1 % виявили загальну характеристику даного поняття.

На запитання: “Назвіть людей, які на Вашу думку, могли б слугувати взірцем патріота” змістовно відповіли: серед учнів гімназії № 23 м.Житомира 86,1 % ; серед учнів Корецької ЗОШ № 1 Рівненської області - 61,5 %; а серед учнів Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею поглибленої підготовки учнів у галузі науки - 78,2 %

Дещо складним для респондентів виявилось запитання “Які вчинки учнів Ви б віднесли до числа “патріотичних”. Змістовну відповідь на це запитання дали: у гімназії № 23 м.Житомира - 78,8 %; у Корецькій ЗОШ № 1 Рівненської області - 63,0% учнів;

у Хмельницькому обласному спеціалізованому ліцеї поглибленої підготовки учнів у галузі науки - 78,8% учнів.

Викликає занепокоєння зміст і характер відповідей учнів на запитання “Назвіть книги, які Ви прочитали за останній рік, у яких змальовуються патріоти своєї Вітчизни”.

Не дивлячись на те, що 75% опитуваних гімназії № 23 м.Житомира, 66,7% опитуваних Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею поглибленої підготовки учнів в галузі науки і 46,2% опитуваних Корецької ЗОШ № 1 Рівненської області відповіли, що читали книги, але поглиблений аналіз засвідчує, що це в основному книги зі шкільної програми, або художні. При цьому, вони багаторазово повторюються (очевидно, можливе перерахування книг під впливом однолітків, сусідів).

До поняття “патріотизму” учні відносять любов до свого народу, готовність захищати державу від ворогів, знання рідної мови, бажання жити і служити Україні.

Проте, *ідеалами* у сучасної молоді слугують: *відповідне соціальне положення в суспільстві, самостійність, незалежність, індивідуальність, справедливість, добро, освіта, спорт, розваги, здоров'я, секс, гроші, влада, забезпеченість, життя с коханою людиною, наркотики*. При цьому близько 59,6 % у контрольній групі респондентів не визначилися щодо власних ідеалів в житті (це чітко видно на таблиці № 1).

Поглиблений порівняльний аналіз відповідей 300 респондентів окремих навчальних закладів Житомирської, Рівненської та Хмельницької областей дав такі наслідки.

Таблиця № 1

Ідеали сучасної шкільної молоді (у %)

Ідеали Респон- денти	Вірність Батьків- щині і служін- ня їй (1)	Гроші, особи- сте мате- ріаль- не бла- гопо- луччя (2)	Кінозі- рки, співа- ки, артис- ти, спорт- смени (3)	Сі- мей- не бла- гопо- луч- чя (4)	Інше (5)	Від- сут- ність ідеа- лів (6)	Власна нега- тивна оцін- ка моло- ді ідеа- лу (7)
Експериме- нтальна група	24,2	21,2	3,0	21,2	6,1	24,3	0
Контрольна група	12,1	45,4	0	15,1	9,2	18,2	0

В результаті опитування виявилось, що для молоді сьогоднішніми зразками є, насамперед, співаки, артисти (в основному зарубіжні), спортсмени (гімназія № 23 м.Житомира - 19,4%. Корецька ЗОШ № 1 Рівненської обл. - 37,2%. Хмельницький обласний спеціалізований ліцей - 22,3%).

Наслідують молоді і державних діячів та політиків. Ці показники серед опитаних складають відповідно (гімназія № 23 м. Житомира - 28,6%; Корецька ЗОШ № 1 Рівненської обл. - 20,6%; Хмельницький обласний спеціалізований ліцей - 29,9%).

Серед історичних осіб, життя яких було прикладом служіння Україні, учні назвали Шевченка, Грушевського, Хмельницького, Мазепу, Хвильового, Винниченка, Петлюру, Франка. Серед п'яти державних діячів минулого учні назвали Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепу, Михайла Грушевського, Йосифа Сталіна, Леоніда Брежнєва.

На запитання “Назвіть п'ять історичних осіб, життя яких, на Вашу думку, було прикладом патріотичного служіння Україні?” дали повну відповідь: учні гімназії № 23 м.Житомира - 80%; уч-

ні Корецької ЗОШ № 1 – 60,3%; учні Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею – 66,7%.

Ці дані вказують на недостатнє знання респондентами історії своєї країни, краю, в якому народилися.

На запитання: “Чи є серед Ваших знайомих люди, чие життя могло б слугувати взірцем патріотизму? Хто вони?” – повну відповідь дали 63,6% учнів гімназії №23 м.Житомира, 49,4% учнів Хмельницького спеціалізованого ліцею і тільки 43,1% учнів Корецької ЗОШ №1.

Таблиця № 2.

Взірці для наслідування сучасною молоддю (у %)

Респонденти \	Взірці	Батьки, рідні, близькі	Вчителі	Державні діячі, політики	Патріоти, ветерани війни	Співаки, артисти, спортсмени	Інші категорії людей	Відсутні зразки наслідування
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Експериментальна група		9,9	5,1	28,6	5,2	19,4	12,9	18,9
Контрольна група		8,1	5,5	29,9	6,5	22,3	10,1	17,6

Викликає занепокоєння факт, що серед тих, кого наслідує молодь і хто є для неї взірцем, майже немає батьків, рідних, близьких, учителів, патріотів, ветеранів Великої Вітчизняної війни.

На превеликий жаль, значна частина респондентів взагалі не мають взірця для наслідування.

Зокрема: у гімназії №23 м.Житомира таких учнів 21,2%, у Корецькій ЗОШ №1 – 18,2%, у Хмельницькому спеціалізованому ліцеї – 36,4%.

Серйозне занепокоєння викликають відповіді учнів і на запитання “Які ідеали притаманні сучасній молоді? Що для неї повинно бути найважливішим у житті?”.

У вірності Батьківщині, служінні їй визначилися 24,2% учнів гімназії № 23 м.Житомира, лише 16,1% учнів Корецької ЗОШ

№1 і тільки 13,2% учнів Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею.

Гроші, особисте матеріальне благополуччя вважають найважливішим у житті 21,2% учнів гімназії № 23 м.Житомира; 35,4% учнів Корецької ЗОШ № 1; 19,1% учнів Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею.

Як засвідчує комплексний аналіз, у значної частини респондентів не має ідеалів. Це підтвердилося у 20,3% учнів гімназії № 23 м.Житомира; 18,2% учнів Корецької ЗОШ № 1; 29,6 % учнів Хмельницького спеціалізованого ліцею.

Юнаки і дівчата мають певну орієнтацію в розумінні державного устрою. Вони усвідомлюють, у якій державі живуть, знають державні атрибути (Герб, Гімн, Прапор). Більшість із них розуміють, що *демократія* – це свобода слова і думки, влада народу та рівність всіх громадян перед Законами Держави. Але до характеристик демократії респонденти відносять рівноправ'я, можливість робити те, що хочеться. Нажаль, 30 % респондентів в контрольних групах не дали відповіді. Більшість опитуваних розуміють принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Вони також розуміють, що влада не може бути сконцентрована в “одних руках”.

Також, вони розуміють, що ради є місцевими, районними і обласними (проте в контрольних групах 68 % цього не знають). Також хибними є уявлення молодих людей про те, що не можна бути патріотом, не входячи в жодну партію.

Своїх однокласників патріотами юнаки і дівчата визначили за їхню старанність, наполегливість, відповідальність. В контрольних групах майже 70 % респондентів не назвали жодного з таких.

Багато респондентів не змогли визначитися і у відповіді на запитання “Кого із своїх однокласників Ви назвали б патріотом? Чому?” Повну відповідь дали лише 48 % учнів гімназії № 23 м.Житомира; 36,4% учнів Корецької ЗОШ № 1; 42,4% учнів Хмельницького ліцею.

На запитання: “Який з Ваших вчинків можна віднести до числа патріотичних?” – повну відповідь дали тільки 60,6% опи-

туваних гімназії № 23 м.Житомира; 37,3% опитуваних Корецької ЗОШ №1; 51,5% опитуваних Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею.

Важливо, що взірцями молоді люди обирають Т. Шевченка, М. Грушевського, В. Стуса, В. Чорновола, Лесю Українку, В. Ющенка, зірок естради, героїв кінофільмів, Президента України, учасників молодіжного руху. Проте кожен п'ятий учень не має подібних орієнтирів для наслідування.

Більшість молодих людей (48,1%) на запитання анкети: “Чи готові Ви захищати свою Вітчизну від ворогів?” – відповіли ствердно (Таблиця № 3).

Таблиця № 3.

Готовність старшокласників захищати свою Вітчизну від ворогів (у %)

Респонденти	“Так”	“Скоріше так, ніж ні”	“Скоріше ні ніж так”	“Ні”
Експериментальна група	48,1	15,4	18,3	18,2
Контрольна група	45,6	19,3	19,2	15,9

Як видно із аналізу відповідей респондентів, рівень патріотичної свідомості вищий в експериментальній групі.

Приблизно така ж ситуація і при аналізі відповідей респондентів на завдання: “Назвіть відомі Вам фільми, герої яких були патріотами своєї Вітчизни”. Повну відповідь дали 66,7% учнів гімназії №23 м.Житомира; 67,9% учнів Хмельницького ліцею; лише 35,2% учнів Корецької ЗОШ №1.

На запитання “Чи відчуваєте Ви себе громадянами України?” – більшість респондентів відповіли ствердно (Таблиця №4).

Таблиця № 4.

Відчуття приналежності учнів до Української держави (у %)

Респонденти	“Так”	“Скоріше "так", ніж "ні”	“Скоріше ні ніж так”
Експериментальна група	74,3	19,5	6,2
Контрольна група	69,4	26,2	4,4

При цьому, серед книг, у яких описуються патріоти своєї Вітчизни і які юнаки та дівчата прочитали за останній рік, ними були названі “Прапорonoсці” О.Гончара, “Овід” Ю.Войнич, “Бояриня” Л.Українки, “Війна і мир” Л.Толстого. Наразі можна стверджувати, що більшість старшокласників знають лише твори, які вивчаються за програмою навчального предмету. Було названо багато фільмів, головні герої яких репрезентують ідею патріотичного служіння народу і державі. Серед таких кінострічок називалися: “Сімнадцять миттєвостей весни”, “Роксолана”, “В бій ідуть тільки старики”, “Вогнем і мечем”, “Три танкіста”, “Максим Перепелиця”.

Так, на прохання: “Назвіть п’ять найважливіших, на Ваш розсуд, подій з історії нашої Батьківщини”, повну відповідь дали 69,7% респондентів гімназії №23 м.Житомира; тільки 36,1% учнів Корецької ЗОШ №1; 54,5% учнів Хмельницького ліцею.

Отже, серед п’яти найважливіших, на думку юнаків і дівчат, історичних подій нашої Батьківщини вони назвали Другу Світову війну, проголошення Незалежності, прийняття Конституції України, прийняття Християнства, існування козацтва, Чорнобильську катастрофу.

Відчувається дефіцит знань у респондентів у галузі культури і мистецтва, наявність серйозних прогалин в естетичному вихованні. Скажімо, якщо на прохання: “Назвіть п’ять українських письменників” – понад 80% усіх опитуваних дали повну відповідь, то на завдання: “Назвіть п’ять українських художників” – повну відповідь дали тільки 30,3% учнів гімназії №23 м.Житомира і Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею,

а серед учнів Корецької ЗОШ № 1 не виявилось жодного, хто б дав повну відповідь на це запитання.

На запитання про необхідність назвати п'ять українських письменників більшість із учнів згадали Т.Шевченка, Л. Українку, І. Франка, М.Коцюбинського, І. Котляревського, В.Симоненка, Л. Костенко, В. Сосюру, І. Нечуя-Левицького. Проте, при перерахуванні п'яти українських художників, таких назвали лише одного-двох (Х. Яблонську, Т.Шевченка, К. Білокур). 15% респондентів не назвали жодного. Також учні помилково віднесли до українських художників Айвазовського і Брюлова.

На запитання: “Назвіть п'ять українських акторів” повну відповідь дали лише 50 відсотків усіх респондентів. Отже, серед п'яти українських акторів старшокласники назвали А. Роговцеву, Б.Ступку, О. Задніпровського, О. Сумську і Н.Сумську, Б. Бенюка і Р. Писанку. Надзвичайно слабкими виявилися знання про визначних діячів культури свого регіону.

Юнаки і дівчата, зокрема з експериментальної групи, досить адекватно оцінили внесок українських вчених у світову науку (Вернадський – явище ноосфери; Корольов – ракетобудування; Антонов – літакобудування; Патон – електрозварювання; Амосов – хірургічна діяльність; Сікорський – робота над створенням літальних апаратів). Симптоматично, що у контрольній групі половина респондентів дали абстрактну відповідь (великий внесок), а 15 % з них не дали жодної відповіді.

Суттєво, що всі учні дали правильні відповіді про прийняття Основного Закону України (Конституції).

Так, на запитання: “В якому році була прийнята нинішня Конституція України? Хто її приймав?” повну відповідь дали: учні гімназії № 23 м.Житомира – 69,7%; учні Корецької ЗОШ № 1 - 48,5%; учні Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею - 75,7%.

На запитання: “Що таке демократія?” повну відповідь дали: - учні гімназії № 23 м.Житомира - 67%; учні Корецької ЗОШ № 1 - 35,2%; учні Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею - 57,6%

На запитання: “Як Ви розумієте принцип розподілу влади?” повну відповідь дали: учні гімназії № 23 м.Житомира - 60,6%; учні Корецької ЗОШ № 1 – 50 %; учні Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею - 75,7%.

Слабкі знання показали учні і у відповіді на запитання “Яким є держаний устрій України сьогодні?”. Правильну відповідь дали лише 6,1% учнів гімназії № 23 м.Житомира. Ніхто із опитуваних Корецької ЗОШ № 1 не відповів вірно на це запитання (правильну відповідь підтвердили 36,4% учнів Хмельницького ліцею).

Важливим для визначення почуттів патріотизму у респондентів стало запитання: “Які почуття виникають у Вас, коли звучить Гімн України? Які почуття мають виникати у патріота при виконанні Гімну України?”.

Визначились, що Гімн України викликає почуття патріотизму: учні гімназії СШ № 23 – 69,1%; учні Корецької ЗОШ № 1 – 69,7%; учні Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею – 71,8%.

Загалом, майже 75 % респондентів Житомирської гімназії № 23 назвали почуття гордості, радості, хвилювання, любові до України. Проте 25 % респондентів повідомили про відсутність всіляких почуттів, а в контрольній групі майже у 20 % звучання Гімну емоційно не сприймається ними (негативні почуття – 2 % і сумні – 2 %).

Індиферентне (байдуже) ставлення до Гімну України виявили 10,2% учнів Корецької ЗОШ № 1 Рівненської області та 6,1% учнів Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею.

Старшокласники адекватно співвідносять місце знань і вчинків у патріотичному становленні. До числа патріотичних вони відносять здобуття знань з метою забезпечення майбутнього України, заробітку грошей за кордоном, допомогу школі.

На запитання “Чи турбує Вас майбутня України?” понад 90 % респондентів експериментальної так і контрольної груп відповіли “так”, що також є свідченням високого патріотизму на рівні мотивації (почуттів, емоцій).

На запитання: “Чи пов’яжете Ви своє майбутнє з Україною?” результати виявилися наступними (див. таблицю № 5).

Таблиця № 5

Ставлення старшокласників до свого майбутнього в Україні (у %).

Групи	“так”	“Скоріше так, ніж ні”	“Скоріше ні ніж так”	“Ні”
Експериментальна група	68,5	16,4	4,9	10,2
Контрольна група	65,3	17,7	6,9	10,1

Аналіз засвідчує, що понад 60% відсотків респондентів пов’яже своє майбутнє з Україною. Причому, в експериментальній групі цей показник вищий (75,6%), ніж в контрольній (60%).

Про певний рівень патріотичної свідомості, ставлень і переконань учнів свідчить запитання “Де, на Вашу думку, Ви зможете найуспішніше реалізувати свої життєві плани?” 50 % респондентів не визначилося, 25 % повідомили, що змогли б реалізувати себе в Україні, а 25 % – поза її межами.

Можливість найуспішніше реалізувати свої життєві плани в Україні підтвердили: 40,5% респондентів гімназії № 23 м. Житомира; 28,2% респондентів Корецької ЗОШ № 1; 31,2% респондентів Хмельницького спеціалізованого ліцею. Найуспішніше реалізувати свої життєві плани за межами України передбачають 30 % учнів гімназії № 23 м.Житомира; 27,3% учнів Корецької ЗОШ № 1; 15,2% учнів Хмельницького обласного спеціалізованого ліцею.

Відповідно, “Важко сказати” відповіли: 51,5% респондентів гімназії № 23 м.Житомира; 54,5% респондентів Корецької ЗОШ № 1; 57,6% респондентів Хмельницького спеціалізованого ліцею.

Респонденти по-різному розуміють виявлення самого патріотизму, тому одні з них розуміють такі у вчинках, інші – у любові до рідного краю, треті – у приналежності до українців, четверті –

у захисті держави, уболіванні за її інтереси. При цьому майже 20 % респондентів у контрольній групі не визначилися.

Виходячи з теоретичного аналізу (див.: параграф 1.3) й кількісних показників діагностики прояву й екстраполяції вияву патріотизму старшокласників, ми визначили критерії оцінки ефективності процесу формування патріотизму у юнаків і дівчат шкільного віку. Ефективними в цілому ми розуміємо такі умови суспільно-педагогічного виховання, що сприяють розвитку патріотичної свідомості старшокласників, це виявляється, зокрема, в позитивному ставленні до різноманітних видів суспільно-корисної, краєзнавчо-пошукової, навчальної діяльності, а також здатність до виявлення внутрішніх мотивів самоствердження та самовираження (як визначальних атрибутів розвитку когнітивного, етноідентифікаційного, емоційно-мотиваційного та практичного компонентів).

Емоційно-мотиваційний компонент патріотизму виявляється, передусім, у бажанні школярів активно включатися в навчальну, краєзнавчо-пошукову, предметно-перетворювальну діяльність, та у діяльність зі збереження історичної пам'яті свого рідного краю, пам'яток культури, визначних осіб конкретного регіону. Такі мотиви пробуджують у юнаків і дівчат прагнення до самореалізації, взаємодопомоги, бажання бути потрібним і корисним людям. В результаті сформованості ці мотиви дозволяють старшокласникам не лише включатися в різноманітні види діяльності, але стають їхньою потребою.

Когнітивний компонент патріотизму виявляється у пізнанні школярами атрибутів власної держави, розуміння власних прав і обов'язків, переконання у напрямку розвитку України як майбутньої демократичної держави та віра (як функція рефлексії майбутнього та аналітичного прогнозування соціальних подій) у власні сили для саморозвитку та всілякого сприяння зміцненню державності і суспільного добробуту.

Етноідентифікаційний компонент патріотизму виявляється у глибокому розумінні своєї єдності з українським етносом, знання звичаїв, традицій рідного народу, його складної долі та передбачення подальшої історичної перспективи його прогреси-

вного зростання. Цей компонент виявляється також у здатності особистості юнаків і дівчат до включення у діяльність з глибокого пізнання культури і традицій свого Волинсько-Поліського регіону для збереження цих надбань для майбутніх генерацій.

У *практичному* компоненті патріотизму суттєвим є виявлення насамперед суб'єкт-об'єктних вмінь, серед яких домінуючими є вміння пошуково-краєзнавчої, предметно-перетворювальної, альтруїстично-волонтерської та науково-дослідної діяльності для збору, систематизації, збереження історичних пам'яток, пам'яті про визначних постатей нашого краю. Також суттєвими є суб'єкт-суб'єктні вміння (вміння міжособистісної взаємодії, ідентифікації, емпатії, милосердя).

Виходячи з попереднього, ми зробили спробу виявлення рівнів сформованості патріотизму у старшокласників, враховуючи вищезазначені показники за компонентами. Ці показники дозволили до певної міри адекватно оцінити рівні сформованості патріотизму старшокласників (в експериментальній та контрольній групах).

Високий рівень патріотизму характеризується стійкою мотивацією старшокласників, бажанням включатися в навчальну та інші види діяльності патріотичного спрямування, творчим пізнанням себе і суспільства, держави загалом, високим усвідомленням своєї ідентичності з рідним народом та творчими вміннями, які дозволяють активно включатися у процес пізнання свого краю та виявляти бажання щодо покращення його подальшої долі.

Середній рівень характеризується вибірковою мотивацією, яка дозволяє достатньо пізнавати взаємозалежність своєї прав і обов'язків, визначальних атрибутів державності та загалом характеризується продуктивним пізнанням юнаків і дівчат. Етноїдентифікаційний компонент таких школярів характеризується вибіркоvim усвідомленням свого взаємозв'язку з рідним народом. Вміння таких старшокласників є продуктивними, що дозволяють їм брати участь у навчальній та інших видах діяльності по зміцненню свого рідного краю і усвідомлення свого місця у бутті.

Низький рівень виявлення патріотизму старшокласників окреслюється ситуативною мотивацією до включення у різні види діяльності, репродуктивним пізнанням законів та інших атрибутів державності, ситуативним усвідомленням свого взаємозв'язку з культурою, звичаями і традиціями рідного народу, а також репродуктивними вміннями що виявляються у різноманітних видах діяльності.

Здійснивши *адресне ранжування запитань за їх змістом* (тобто запитання були диференційовані на чотири групи, кожна з яких характеризувалася націленістю на певний компонент патріотизму), в результаті бесід, аналізу продуктів юнацької шкільної творчості, спостереження, інтерв'ю, проєктивних методик (*“Я у групі”, “Лідер”, “Співставлення концепцій “Я” – “Ми”, “Психомалюнку”* та ін.), отримані наступні результати анкетування в експериментальній та контрольній групах (дивись: гістограми №№ 5, 6). Тим самим репрезентовані *три рівні актуалізації кожного з чотирьох компонентів патріотизму*. Спираючись на результати досліджень А. Анастасі, О. Киверляга, В. Ядова, і користуючись методом формалізації, ми будемо вважати, що показники сформованості компонентів патріотизму від 0 % до 33 % позитивних відповідей становлять низький рівень актуалізації досліджуваного компоненту патріотизму; від 34 % до 66% – середній; від 67 % до 100 % – високий.

Для того, щоб пояснити відповідність трьох рівнів названим компонентам, ми наводимо контекстуальну таблицю (див. таблицю № 6).

Контекстуальна таблиця відповідності рівнів чотирьом компонентам патріотизму

Таблиця № 6

Компоненти	Емоційно-мотиваційний	Когнітивний	Етноідентифікаційний	Практичний
Рівні				
високий	стійка мотивація	творче пізнання	високе усвідомлення	творчі вміння
середній	вибіркова мотивація	продуктивне пізнання	вибіркове усвідомлення	продуктивні вміння

низький	ситуативна мотивація	репродуктивне пізнання	ситуативне усвідомлення	репродуктивні вміння

Результати *констатуючого* експерименту свідчать про те, що емоційно-мотиваційний, когнітивний, практичний та етноідентифікаційний компоненти патріотизму у експериментальній групі проявляється на середньому рівні актуалізації.

На відміну від експериментальної групи, у контрольній групі маємо дещо інші результати. Тут компоненти патріотизму теж виявляють середній рівень актуалізації, хоча він є нижчим, ніж у експериментальній групі.

В цілому, *аналіз отриманих результатів* вивчення особливостей ціннісно-сислової сфери сучасної молоді, зокрема, виявлення ознак патріотизму, шляхом опитування, спостереження, експертних оцінок 300 учнів 10-11 класів шкіл, гімназій, ліцеїв Житомирської, Рівненської та Хмельницької областей дозволяє стверджувати, що на рівні *емоційно-мотиваційного* компоненту (емоцій, почуттів, мотивації) переважна більшість респондентів чітко орієнтується у визначенні і розумінні поняття “патріотизм”, вони відчують себе громадянами України і їх турбує майбутнє своєї країни.

Разом з тим, на рівні *когнітивного* компоненту (патріотичної свідомості, знань, розуміння) ознаки патріотизму у респондентів виявилися уже нижчими. Так, своє майбутнє з Україною пов’язують лише 59% учнів. Готові захищати свою Вітчизну від її ворогів 76% респондентів. Лише 46% опитуваних дали повну відповідь на запитання “Який з Ваших вчинків можна віднести до числа патріотичних?”. Те ж саме спостерігаємо і при відповіді респондентів на запитання “Кого із своїх однокласників Ви назвали б патріотом”. Повну відповідь дали лише 46% опитуваних.

На рівні *практичного* компоненту патріотизму (ставлень, переконань, практичного досвіду) ознаки патріотизму у респондентів виявилися ще нижчими. Про це свідчать їх відповіді на запитання “Кого, на Ваш розсуд, наслідує молодь сьогодні? Хто

для неї є взірцем для наслідування?”. Повну відповідь на це запитання дали лише 61% опитуваних.

Як підтверджує аналіз, тільки 10 % учнів наслідують батьків, рідних, близьких, 5 % вчителів, патріотів, ветеранів Великої Вітчизняної війни, 12% державних діячів, політиків.

Для 26% респондентів взірцем для наслідування є співаки, артисти (в основному зарубіжні), спортсмени; 17% учнів своїми ціннісними орієнтирами бачать інших (здебільшого – це бізнесмени, наркомани). Насторожує той факт, що 34% учнів не знаходять взірця для наслідування.

Відповідаючи на запитання: “Які, на Ваш розсуд, ідеали – притаманні сучасній молоді? Що для неї є найважливішим у житті?” – лише 29% респондентів назвали вірність Батьківщині і служіння їй. Для 26% опитуваних найважливішим є гроші, особисте матеріальне благополуччя, 24% респондентів визначилися відповіддю “інше”. (Здебільшого – це добре влаштуватись у житті, погуляти, випити; наркоманія).

Важливим для виявлення патріотизму у сучасних старшокласників саме на рівні ставлень, переконань, практичного досвіду стали їх відповіді на запитання: “Де, на Вашу думку, Ви зможете найуспішніше реалізувати свої життєві плани?”.

Тільки 35% опитуваних відповіли, що Україна має майбутнє. За межами України своє майбутнє бачать 25% респондентів. Найбільша кількість (50%) учнів відповіли: “Важко сказати”.

Дані констатуючого експерименту показують, що сучасна молодь мало читає взагалі, а зокрема – літературу на патріотичну тематику. Так, не дивлячись на те, що 77% респондентів відповіли, що читали книги, але здебільшого вони – зі шкільної програми, або, як і художні, вони багаторазово повторюються.

Насторожує і те, що 20% опитаних учнів взагалі не читають художньої літератури.

Приблизно така ж ситуація спостерігається і у відповідях респондентів на прохання: “Назвіть відомі Вам фільми, герої яких були патріотами своєї Вітчизни”. Підтвердили, що дивилися такі фільми 77% учнів. Але поглиблений аналіз засвідчує, що це

кілька одних і тих же фільмів, таких як *“Сімнадцять миттєвостей весни”*, *“В бой идут одни старики”*, *“Роксолана”*.

Респонденти виявили недостатні знання з історії своєї країни, нинішнього суспільно-політичного життя України. Це підтверджують їх відповіді на завдання: “Назвіть п’ять найважливіших, на Ваш розсуд, подій з історії нашої Батьківщини”. Лише 43% респондентів дали повну відповідь.

На запитання “Назвіть п’ять історичних осіб, життя яких, на Вашу думку, було прикладом патріотичного служіння Україні” повну відповідь дали тільки 61% респондентів.

Лише 63% опитуваних дали повну відповідь на запитання “В якому році була прийнята нинішня Конституція України? Хто її приймав?”. Тільки 42% респондентів вірно відповіли на запитання “Що таке демократія” і 43% на запитання “Як Ви розумієте принцип розподілу влади?”.

Дані анкетування свідчать про серйозні прогалини у знаннях в галузі культури і мистецтва, естетичному вихованні. Якщо на запитання “Назвіть п’ять українських письменників” 88% респондентів дали повну відповідь, то уже на запитання “Назвіть п’ять українських художників” тільки 22 % учнів дали повну відповідь. Лише 45 % респондентів дали повну відповідь на запитання “Назвіть п’ять українських авторів”.

Результати опитування старшокласників тим самим засвідчують про певні прогалини у формуванні патріотизму при вивченні предметів гуманітарного циклу на уроках, зокрема при вивченні української літератури. Відомо, що одним із важливих завдань, яке стоїть у процесі її вивчення, є формування національної свідомості та патріотичних почуттів майбутніх громадян України.

Зокрема, якщо вести мову про підручник для 11 класу з української літератури за загальною редакцією Р.В.Мовчана [125], то можна дійти висновку, що він у цьому відношенні відповідає своєму призначенню. Разом з тим варто відмітити, що автори використали не всі можливості, не весь матеріал, який слід було б подати на сторінках підручників з метою патріотичного вихо-

вання. Дуже мало сказано, наприклад, про один з найважливіших документів епохи тоталітаризму, “Щоденник” О.Довженка.

Поза увагою авторів підручника, залишились життєві дороги і творчі досягнення Д.Павличка, А.Малишка, В.Барки. А саме творчість цих авторів якнайкраще сприяє вихованню високих патріотичних почуттів.

Певні складнощі у формуванні патріотизму зустрічаємо і за підручником з української літератури для 10 класу [205]. Звичайно, що кожен розділ даного підручника несе певне патріотичне навантаження, чому сприяють, як біографії письменників, так і їх твори. Але суть в тому, що біографії письменників подані в підручнику досить таки трафаретні (від “народився” до “помер”). Вони переобтяжені фактами, деталями, назвами творів. Так, в біографії М.Старицького на двох сторінках подано 30 прізвищ письменників і більше 40 назв різних творів. Таке перевантаження деталями розповіді про письменника, аж ніяк не сприяє тому, щоб у старшокласників склалося належне уявлення про цього справжнього патріота української літератури.

Розділ про Б.Грінченка займає аж 22 сторінки, хоча за діючою шкільною програмою творчість цього письменника не вивчається (школи нового типу для підручника, що випущений масовим тиражем, у даному разі не можуть братися до уваги). Тому, очевидно, доречніше було подати у ньому цікаву розповідь про цього великого трудівника-патріота, тоді б учні звичайних шкіл за рекомендацією вчителя прочитали б її.

Деякі твори, які мали б важливе значення для формування національної свідомості, автор обминає зовсім. Наприклад, про Франків вірш “Не пора” не сказано нічого, дуже невиразно мовиться про знаменитий “Пролог” до поеми “Мойсей”.

Обидва підручники мають приблизно по 500 сторінок. За діючими навчальними планами на вивчення літератури в кожному класі припадає по 50 уроків (уроки розвитку зв’язного мовлення, позакласного читання, літератури рідного краю до названої цифри не входять).

Проблематичним видається, що на кожен урок літератури старшокласники читатимуть по 10 сторінок, тим більше, що

головним все ж є читання художніх текстів, передбачених програмою.

Існує очевидна, загроза тому, що наявний потенціал підручників щодо патріотичного виховання так і не буде використано.

Значні потенційні можливості для патріотичного виховання старшокласників має період в українській історії 1914–2002 роки (який вивчається в курсі історії в 10–11 класах), адже сприймати українську історію цього періоду “з бромом, валер’янкою” (за висловом В.Винниченка), а можна сприймати її як принцип, нормальну. Розуміння того, що українцям вдалося перетворитися в сучасну націю, утворити життєздатну державу наприкінці ХХ століття (за винятково несприятливих обставин) лише підкреслює величність українського народу, змушує схилити голову перед тими, хто склав своє життя, присвятивши боротьбі за українську державність. Найкращою шансою до їх світлої пам’яті буде наша вірність їхнім ідеям.

Проте при вивченні всесвітньої історії слід особливу увагу приділяти тим питанням, які стосуються співжиття українців з іншими народами.

Найбільш проблемним при оцінці можливостей шкільних підручників для патріотичного виховання учнів є підручник всесвітньої історії для 10 класу авторів Л.М.Бердичевського та Т.В.Ладиченко.

В 11 класі в курсі всесвітньої історії потрібно насамперед звертати увагу на розвиток двохсторонніх відносин країн світу з Україною на сучасному етапі, історію і місце української діаспори в історії зарубіжних країн та її роль у розвитку відносин з Україною. Наразі вирізняється у даному напрямку навчальний посібник авторів Л.М.Бердичевського, Т.В.Ладиченко, Г.Л.Щупака. А підручник Ю.В.Бурякова, Г.М.Кипаренко, С.П.Мовчана, Ю.М.Мороза, який вважався найкращим на середину ХХ ст., динамічно не розвивається при нових виданнях.

Доцільним було б включення в методичний апарат підручників із всесвітньої історії таких питань, які б сприяли патріотичному вихованню та акцентували б увагу на ролі патріотизму в економічному і соціальному піднесенні.

Проте, підручники з історії України для 10 і 11 класу Ф.Г.Турченка виявляють потенційні можливості для патріотичного виховання школярів. З одного боку, підручники містять історію національно-визвольної боротьби українського народу в різні періоди, показують найважливіші досягнення українських вчених у різних галузях науки і їх внесок у світову науку, характеризують видатних представників української культури різних часів, які наповнили скарбниці світової культури, відмічають вклад українців у знаменну перемогу людства над фашизмом тощо. З іншого боку, навчально-методичний апарат підручників спрямовує учнів на розуміння героїки національно-визвольної боротьби, на відчуття гордості за свій народ, який дав стільки яскравих особистостей, спрямовує учнів на формування вмінь аналізувати, оцінювати історичні факти і події, виробляти власне ставлення до історичних явищ.

Разом з тим, в зазначених посібниках доречно було б приділити більше уваги портретам історичних осіб. А на підставі тих відомостей, котрі надані в підручниках про Міхновського, Петлюру, Махна, Шелеста не можливо сформувати справжньої характеристики цим історичним постатям. Потрібно наголошувати на глибокій вірі в українську державність діячів національно-визвольного руху. Скажімо, Петлюра висловлював цю віру такими словами: “й переможеш, Великий Народе Мученику, і переможеш для спокійного будування могутньої держави України, для щасливої праці поколінь майбутніх”.

Значні потенційні можливості доля розвитку *когнітивного і етноідентифікаційного* компонентів патріотизму старшокласників мають предмети “Основи держави і права”, “*Людина і світ*”. Саме такі дозволяють систематизувати, синтезувати розрізненні знання молодих людей у певну систему і формувати в них патріотичну свідомість, етнокультуру, патріотичні переконання.

Проте, при вивченні цих предметів досить складно формувати особливості учнями регіонального відчуття причетності до українського народу. Тим самим виникає необхідність вивчати деякі особливості регіонального відчуття патріотизму старшок-

ласниками у процесі різноманітних спецкурсів, факультативів та у процесі різноманітної краєзнавчо-пошукової діяльності, діяльності зі збереження і захисту пам'яток історії, культури. Також, надто доцільним є включення широкого учнівського загалу до органів самоврядування (шкільного парламенту) для зміцнення і утвердження відчуття належності до українського народу, громадян рідної держави. Саме на ці особливості спрямовані зусилля подальшого формуючого експерименту.

2.2 Шляхи та засоби виховання патріотизму юнаків і дівчат у позанавчальній виховній діяльності

Виходячи з *теоретичної моделі* патріотизму старшокласників, під якою ми розуміємо єдність *когнітивного, етноідентифікаційного, емоційно-мотиваційного та практичного* компонентів, а також результатів констатуючого експерименту, було уточнено зміст патріотичного виховання.

Під цим будемо розуміти почуття прив'язаності до тих місць, де людина народилася і виросла; поважне ставлення до рідної мови; турбота про інтереси Батьківщини; вияв громадянських почуттів і збереження вірності Вітчизні; гордість за її соціальні і культурні досягнення; відстоювання її свободи і незалежності; поважне ставленні до історичного минулого рідного краю і до успадкованих від нього традицій; прагнення присвячувати йому свою діяльність, сили і здібності для саморозвитку і зміцнення розвитку, розквіту Батьківщини.

У цьому зв'язку у підготовленій Постанові Верховної Ради України зазначається про необхідність утвердження освіти як згуртовуючого, консолідуючого, розвивального, стабілізуючого, науково-пізнавального та культурно-освітнього інституту суспільства, місця співпраці та примирення всіх політичних сил, посилення громадянсько-патріотичного виховання, формування історичної пам'яті населення, особливо у молоді. А також не допускати штучного протистояння, поділу громадян за ставленням до історичної спадщини Українського народу та зупинити “незалежну” критику тих історичних подій, які фальсифікуються відповідними “незалежними” інститутами та центрами. Крім того, згідно з цим Документом оцінку історичних явищ доцільно проводити на основі принципів історичної достовірності, науковості, гуманізму, доброчинності, а також з позицій безпеки та

забезпечення взаємозв'язку між поколіннями, створення гарантій безпеки Української нації. Актуальним також є реалізація принципу “Моя школа – мій дім, мій дім – моя родина, моя родина – рідна Вітчизна”.

Вищеокреслений стратегічний напрям реалізувався шляхом поглибленого формуючого експерименту *“Школа – Родина”* у гуманітарній гімназії № 23 м. Житомира, яка з 1997 по 2007 роки, як асоційований член шкіл ЮНЕСКО, опирається на основні європейські освітні принципи: демократизму, гуманізму, діяльності, природовідповідності, добровільності, взаємодопомоги (див.: додаток В: *“Школа – Родина”*, педагогічний експеримент гуманітарної гімназії № 23 м. Житомира. – Житомир, 2002. – 20 с.)

Метою *“Школи – Родини”* (як складової нашого експерименту) було ростити здорову творчу особистість, патріота-громадянина України, який є носієм національних, загальнолюдських, наукових, філософських, релігійних цінностей. При цьому основними завданнями на 2000–2001 рр. (з подальшим виконанням у 2002–2007 рр.) були такі:

- формування патріота, громадянина України;
- виховання фізично й морально здорової дитини (генотипу);
- створення атмосфери емоційної захищеності, тепла, любові;
- засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм;
- залучення дітей до чарівного світу знань, виховання поваги до школи й вчителів;
- включення дитини в спільну з дорослими діяльність;
- формування естетичних смаків;
- збереження родинних традицій, сімейних реліквій, вивчення родоводу, звичаїв, обрядів;

- вивчення мови й шанування культури, національної літератури, мистецтва, преси, радіо і телебачення.

У процесі проведення експерименту реалізувалася провідна національно-патріотична ідея “Школи – Родини”, яка знайшла наступну детальну конкретизацію:

- формування національно-свідомого українця, патріота;
- повага до основного Закону України, Конституції, державних символів;
- шанобливе ставлення до культурних традицій свого народу і народів, що населяють Україну;
- повага і відданість своїм батькам, сім’ї, родині, взаємодопомога;
- висока духовна культура, розуміння законів природи;
- дотримання принципів народної моралі;
- готовність до фізичної і творчої праці в умовах ринку і культура її розуміння;
- екологічна культура особистості;
- повага до жінки-матері і негативне ставлення до проявів безвідповідальності.

При цьому керівництво школи, вчителі, вихователі і учні намагалися поєднати утвердження інтегративного формування “Я” і “Ми”-концепцій людини-творця на основі інтегрованого структурування знань, умінь, досвіду учнів із застосуванням оригінальних психолого-педагогічних технологій, оновленого надбання кращих традицій народних і наукових надбань. Також, “Я” і “Ми”-концепції передбачали утвердження учня як людини-творця на основі самоосвіти, самовиховання, самовдосконалення, морально-патріотичного самоствердження і самовизначення.

Відомо, що виховання патріотизму і культури міжнаціональних відносин є цілеспрямованим процесом включення учнів у різні види учбової і позакласної роботи, пов’язаної з розвитком

патріотизму і культури міжнаціональних відносин і стимулювання їх активності щодо вироблення у себе цих моральних якостей.

Визначальним у цьому зв'язку є розвиток в учнів *потреб і позитивних мотивів*, пов'язаних з розумінням і ставленням до патріотизму. Потреба у самовдосконаленні виникає у людини, зокрема у старшокласників, тоді, коли вона під дією зовнішніх впливів або внутрішніх мотивів переживає протиріччя між тим, якою вона є і якою має бути, між досягнутим і необхідним рівнем особистісного розвитку.

Отже, виникає гостра необхідність створити такі педагогічні умови, які реально сприяли б розвитку у старшокласників *внутрішніх мотивів* патріотичного спрямування і спонукали б їх до розвитку вищезгаданих якостей.

Одним із завдань формування патріотизму є забезпечення учнів знаннями, розвиток їх мислення, а також почуттів, пов'язаних з любов'ю і відданістю Вітчизні та культурою міжнаціональних відносин. Головними засобами у вирішенні цих задач є навчання і різноманітні форми позакласної виховної роботи.

Насамперед у старшокласників цієї школи формують знання про рідний край і почуття прив'язаності до тих місць, де вони народились і вирости і з якими у них пов'язані яскраві емоційні переживання. Російський письменник Л.М.Леонов у цьому зв'язку відмічав: “Великий патріотизм починається з любові до того місця, де живеш” [113, 191].

Ці уявлення і почуття прив'язаності до рідних місць дітей і підлітків розширюються і поглиблюються щодо юнаків і дівчат шкільного віку в процесі пізнання природи рідного краю, її краси і неповторності на уроках ботаніки, зоології, географії, під час екскурсій на природу, походів по рідному краю, створення куточків природи у школі і т.д.

Збагачення школярів патріотичними почуттями здійснюється і під час засвоєння ними історичного матеріалу про героїчне минуле нашого народу, його прагнення до зміцнення могутності рідної країни, про його мужність у боротьбі з іноземними загарбниками. У старшокласників у цьому напрямку варто акцентувати увагу на питанні про внесок нашої країни у світовий розвиток науки, культури, різних галузей виробництва.

Стійкість і ступінь зрілості моральної свідомості юнаків і дівчат досягається лише тоді, коли знання учнів з питань патріотизму набувають форми особистих поглядів та переконань і виступають як мотиви і установки поведінки.

Засвоєні людиною знання, як відомо, не завжди визначають відповідні їхні переконання і поведінку. Багато залежить від того, *якою мірою ці знання набувають для неї особистісного смислу, зачіпають її емоційні переживання і перетворюються на керівні мотиви її дій і вчинків.* В особистісному плані ці мотиви набувають форму поглядів і переконань, розвиток яких і становить *сутність* патріотичного виховання.

Складовими частинами цього процесу є: пробудження у учнів глибоких емоційних переживань у системі навчально-виховної діяльності з оволодінням сутністю патріотизму, вміле використання позитивних прикладів глибокої патріотичної переконаності і включення учнів у різноманітні форми дискусійної роботи, яка сприяє поглибленому усвідомленню цих понять. Природно, що важливе місце у цьому зв'язку займає позанавчальна виховна діяльність, зокрема у формі дискусій, диспутів, діяльності органів учнівського самоврядування (шкільного парламенту), конференцій, участь юнаків і дівчат у діяльності громадських шкільних об'єднань.

Для надання виховній роботі емоційного характеру використовуються яскравий фактичний матеріал, позитивні приклади

патріотизму відомих історичних діячів, письменників, героїв національно-визвольних війн.

У формуванні патріотичних поглядів і переконань старшокласників суттєвим є створення ситуацій, в яких виникла б потреба у відстоюванні учнями своєї думки, в процесі чого починає складатися власна точка зору, зміцнюється внутрішня позиція, з'являється здатність до утвердження власних адекватних переконань, які б не протидіяли, а навпаки, до певної міри узгоджувалися з напрямками внутрішньої і зовнішньої політики держави щодо власного народу та до світової спільноти.

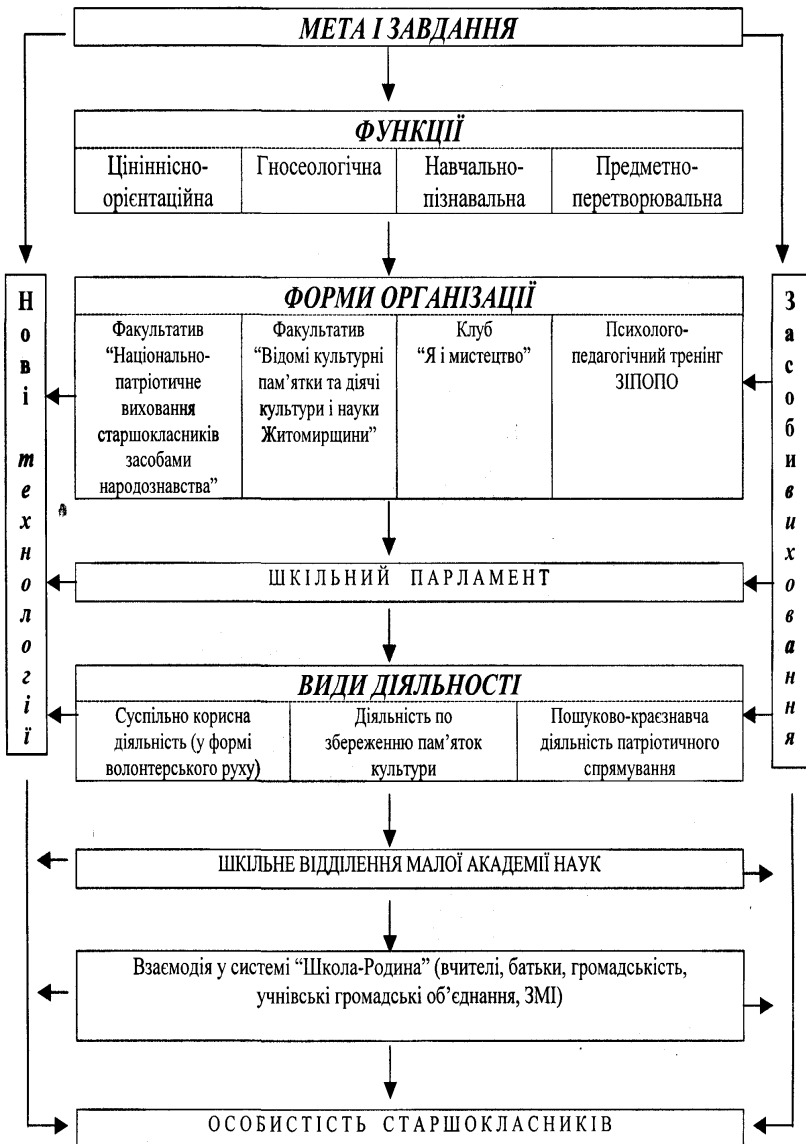
Про формування патріотизму можна вести мову лише за умови, якщо у юнаків і дівчат сформовані відповідні вміння і звички патріотичної поведінки. Тому важливо залучати учнів у різноманітні види практичної діяльності, пов'язаної з проявами патріотизму.

Загалом, програма формуючого експерименту (гуманітарна гімназія № 23 м. Житомира) передбачала *наступні напрямки розвитку у юнаків і дівчат патріотичної свідомості та ціннісно-сміслової сфери:*

- виховання любові до батьків;
- виховання любові до рідної землі;
- виховання любові до Батьківщини;
- виховання почуття любові, доброзичливості, милосердя, поваги до людей, свого народу;
- вивчення історії, звичаїв та традицій українського народу;
- формування різнопланової, цікавої, доброї і небайдужої особистості;
- виховання почуття національної гідності й свідомості;
- формування розуміння і потреби дотримання у поведінці Законів України, прищеплення поваги до Конституції та державних символів;
- вироблення потреби активної протидії тим, хто порушує закони і правові норми, завдає збитків державі й особистості;
- формування почуття відповідальності за свою Батьківщину.

З метою реалізації даних напрямків формуючий експеримент передбачав розробку практичної моделі форм, методів формування патріотизму старшокласників у поза навчальній виховній діяльності (див. рис. 2).

Практична модель формування патріотизму старшокласників

У рамках реалізації зазначеної моделі десятикласники протягом року вивчали факультативний курс *“Національно-патріотичне виховання старшокласників засобами народознавства”*. Саме такий спрямований на поглиблення знань учнів з вітчизняної історії, культури нашого народу, рідного краю, формуванню у них національної свідомості, відчуття належності до свого народу, поглиблене знайомство з національними звичаями, традиціями.

Факультативний курс розрахований на 18 годин і включав: “Історичні відомості про минуле нашого народу, рідного краю” (3 год.); “Історичний і культурний розвиток території України” (3 год.); “Історико-етнографічна ретроспектива” (3 год.); “Історичний розвиток української мови” (3 год.); “Традиційні ремесла та промисли нашого краю” (3 год.); “Особливості національно-культурного розвитку краю” (3 год.) (загальний зміст та методичні рекомендації проведення факультативу див.: додаток Б).

При вивченні даного факультативного курсу старшокласниками гуманітарної гімназії № 23 м. Житомира використовувалися наші методичні рекомендації (див.: [145; 146; 147] - *“Національно-патріотичне виховання старшокласників засобами народознавства”*) і матеріали посібника *“Українське народознавство”* (див.: [145; 146; 146]).

Результатом вивчення даного факультативу було поглиблення знань десятикласників про походження Русі, походження України-Руси. При цьому учні знайомились з основами теорії відомих українських істориків М. Грушевського, М.Баричевського і П. Толочка про походження нашого народу та назв “Київська Русь”, “Україна”.

Суттєво, що учні глибше познайомилися з поняттям “Древлянська земля”, з походженням племен житичи, древляни та з особливостями їх розселення на нашій території. Також, вони ґрунтовніше осмислили сутність та генезу таких міст, як Вручій, Іскоростень, а також познайомилися з версіями щодо походження міста Житомира та його назви.

Вони дійшли висновку, що в ті древні часи етнічна консолідація пра- українців зумовлювалася певною територіальною цілісністю, спільністю ведення господарства, побуту, культури. Особливо зацікавила учнів найдревніша пам'ятка на території нашого краю церква св. Василя, яка була збудована в XI ст. (відреставрована після пожежі на початку XX ст. вона і нині є красою нашого краю). Важливо, що на практичних заняттях учні використовували власні реферати, які готували з використанням найновіших наукових джерел місцевих краєзнавців (істориків, літературознавців, педагогів та ін.).

Досить зацікавили учнів особливості ведення мисливства, рибальства, бортництва, ткацтва, землеробства на території Житомирсько-Волинського поліського краю. Суттєво, що вже в ті древні часи древляни займалися гутництвом (виварюванням заліза з болотної руди), ткацтвом, шевством, кушнірством, бортництвом та ін. промислами.

Учнів зацікавив той факт, що на території нашого краю з початку XVI ст. з'являється таке унікальне явище, як козацтво, оскільки при Овруцькому замку був створений порубіжний полк для охорони північних земель Речі Посполитої (природно, що при Овруцькому козацькому полку була створена полкова школа). Учні також дізнаються про заснування Волинської губернії (кінець XIX ст.) та різних освітніх закладів, особливостей їх розвитку у XIX – на поч. XX ст.

Одночасно з вивченням означеного факультативу (в межах експерименту) учням 10–11 класів був запропонований факультативний курс *“Відомі культурні пам'ятки та діячі культури і науки Житомирщини”* (35 год.). Метою даного факультативного курсу було поглиблення знань юнаків і дівчат з історії культури і науки свого краю, особливостей етнічного розвитку українців-поліщуків, а також численних національних меншин (оскільки вже в середині XIX ст.. Волинь-Житомирщина була поліетнічною, крім українців тут компактно проживали поляки, євреї, росіяни, німці, чехи) [145].

Протягом десятого класу учні вивчали розділ *“Культура та культурні пам'ятки краю”* (17 год.). (див. рис. 2)

Розділ “КУЛЬТУРА ТА КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ КРАЮ”

№п/п	ТЕМА	КІЛЬКІСТЬ ГОДИН		
		Всього	Теорія	Практика
1.	Вступне заняття	1	1	
2.	Природні передумови формування матеріальної культури краю Археологічні пам'ятки на території Житомирщини	2	2	
3.	Наш край в епоху Київської Русі	2	2	
4.	Культура краю в XVII—XVIII ст.	2	2	
5.	Розвиток культури Волині в кінці XIX на початку XX ст.	2	2	
6.	Культурне життя краю напередодні II світової війни	2	2	
7.	Житомирщина в 60-і роки	2	1	1
8.	Становище в галузі освіти, науки і культури Житомирщини у незалежній Україні	2	2	
9.	Підсумковий урок	2	—	2
		17	14	3

На заняттях учні дізналися про те, що вперше дослідження Волині (центром якої вважалося тоді м. Житомир) започатковане Товариством дослідників Волині на чолі з М. Коробкою і О. Хотинським у 1900 році. Тривалий час його очолював один із фундаторів української геології академік П. Тутковський. У його діяльності брав участь і В. Антонович та В.Кравченко. Останній у двадцяті роки XX століття керував у Житомирі Науково-дослідним Волинським музеєм (наукові працівники музею, аспіранти у ті роки надавали методичну допомогу у створенні краєзнавчих музеїв, куточків по всій Волині).

Також, на заняттях учні знайомилися з освітою нашого краю, з першими школами (при Овруцькому козацькому полку, школою Василіан – Овруч, школою ордену Августинів – Бердичів, та ін.). Учні дізналися про те, що Магдебурзьке право отри-

мали міста Волині (1444 р.– Житомир, 1569 р.– Овруч, 1598 р. – Коростень). Старшокласників знайомили з важливими історичними фактами про перші заклади культури в нашому краю (відкриття першої публічної бібліотеки, театру та ін.).

У 11 класі в рамках факультативного курсу (17 год.) учні знайомилися з культурними пам'ятками нашого краю та з діячами науки і культури Волині-Житомирщини (Рис. 3).

Рис. 3

Розділ “ДІЯЧІ НАУКИ І КУЛЬТУРИ — ВИДАТНІ ПОСТАТІ ЖИТОМИРЩИНИ”

№п/п	ТЕМА	КІЛЬКІСТЬ ГОДИН		
		Всього	Теорія	Практика
1.	Вступне слово	1	1	—
2.	Великий красюб М. Т. Рильський	1	1	—
3.	Діячі науки — уродженці Житомирщини	5	3	2
4.	Видатні постаті на літературній ниві	4	2	2
5.	Митці Житомирщини	3	2	1
6.	Музиканти — наші земляки	3	2	1
7.	Підсумкове заняття	1	—	1
		18	12	6

Особливо цікавило шкільну молодь те, що в нашому краї народилися відомі історичні постаті (гетьман війська Запорозького І. Виговський, генерал Паризької Комуни Я.Домбровський, автор “Лісової пісні” Л.Українка, відомий письменник В.Короленко, видатний конструктор міжнародних космічних систем С.Корольов, автор перекладу Святого Письма І.Огієнко, основоположник світової теорії металургії І.Фещенко-Чопівський, академік, поет, перекладач М. Рильський та ін.

Зазначимо, що знайомство учнів на заняттях з пам'ятками та визначними посталями поєднувалося із самостійною роботою в обласній науковій бібліотеці, обласному державному архіві, де юнаки і дівчата збирали матеріали для написання рефератів та творчих робіт. Суттєво, що окремі результати старшокласників публікувалися у шкільній газеті, періодичній пресі та доповіда-

лися юнаками і дівчатами на щорічних звітних міських конференціях, які проводить місцеве відділення “Малої Академії Наук”.

Завершувалося знайомство учнів з історією, культурою, наукою рідного краю підсумковою конференцією “*Велика Волинь – минуле і сучасне*”.

Важливо, що вивчення факультативного курсу поєднувалося з краснзнавчими пошуками (експедиціями, екскурсіями, з виявленням генеалогічного дерева відомих і видатних постатей Волинсько-Житомирського краю, генеалогічного дерева власної родини).

Для розвитку соціальної активності старшокласників, поглиблення їх патріотичних почуттів, відчуття громадянськості і відповідальності за власну долю та долю однолітків, відстоювання їх прав, важливим було залучення учнів до діяльності у *шкільному парламенті*. Варто відзначити, що юнаки і дівчата даної школи координують свою роботу спільно з міським і обласним парламентом.

При виборах членів парламенту школярі дотримуються принципу прозорості, чіткості і відчуття лідерства. Новообрані члени парламенту обирають його голову, а свою діяльність здійснюють у численних комісіях (навчально-наукової, інформаційної, правової, патріотично-пошукової, культурної, спортивної, взаємодопомоги, фінансової тощо). Суттєво, що засідання комісій відбуваються кожен місяць, а кожної чверті – парламенту. Активісти тим самим спрямовують діяльність не лише старшокласників, але й молодших школярів.

За рішенням парламенту у фойє гімназії встановлена спільна скринька, де кожен учень має можливість розмістити свої пропозиції і зауваження з питань шкільного життя та вирішення конфліктних ситуацій. У зв'язку з цим членами комісії, до якої входять учні, психолог, вчителі, надається допомога окремим учням у навчальній діяльності, в особистісному зростанні та подоланні певних негативних рис (якостей).

У своїй діяльності парламентарії обов'язково враховують всі побажання і зауваження у подальшій діяльності. Також старшо-

класники співпрацюють зі шкільними парламентами ЗОШ №№ 3, 93, 193 м. Києва. Вони беруть участь у дебатах на шкільні теми, обмінюються досвідом у самоврядуванні, розкривають один одному цікаві напрямки співпраці.

Напередодні виборів до Верховної Ради України шкільний парламент організовував ділову гру *“Демократичні вибори”*. Природно, консультантами тут виступали співробітники Управління у справах молоді та сім’ї Житомирської облдержадміністрації, керівництво школи. Все ж, ініціативу виявляли самі представники активу, а гра дозволила виявити ерудицію, ділові якості, ініціативу, такі складові патріотизму, як прив’язаність до рідної землі, віра в майбутнє українського народу, гідність, людяність, терплячість, поміркованість, наполегливість та ін.

Зазначимо, що під керівництвом шкільного парламенту учні беруть участь у русі учнівської молоді України *“Моя земля – земля моїх батьків”*. З цією метою щорічно у вересні відбуваються творчі конкурси у рамках програми *“Будьмо знайомі”*. Кожної чверті відбуваються зустрічі з цікавими людьми Полісся: письменниками, митцями, музикантами. Щороку до школи запрошуються провідні українські письменники. Також щорічно старшокласники, як і всі гімназисти беруть участь у Всеукраїнських конкурсах *“Пліч-о-пліч”*, *“Україна вишивана”*, *“Світ очима дітей”* та ін.

Доповнювалося вивчення вищезазначених факультативних курсів участю всіх старшокласників (щомісячно) знайомством з мистецтвом на героїко-патріотичну тематику у рамках клубу *творчого самовираження та особистісного зростання “Я і мистецтво”*. З цією метою до школи запрошувалися працівники обласної наукової бібліотеки, співробітники обласного краєзнавчого музею, творчі працівники, викладачі вузів.

Саме тут юнаки і дівчата знайомилися з біографіями видатних вчених, письменників, суспільних діячів, які залишили глибокий слід у патріотичному служінні Вітчизні, своєму народу. Вони також аналізували патріотичні подвиги літературних героїв (наприклад, подвиг Тараса і його сина Остапа у повісті Гоголя *“Тарас Бульба”*), *реально переживали* почуття прив’язаності

до своєї землі, батьківщини, краєзнавчою роботою, здійснюючи походи по рідному краю.

Як показали результати експерименту, у процесі формування патріотизму велике значення має *використання засобів мистецтва*, зокрема засобів художніх творів, особистісне спілкування з якими (на думку М.М.Бахтіна, чужі свідомості неможливо споглядати, аналізувати, визначати як об'єкти, речі – із ними можна лише *діалогічно* спілкуватися) здійснюється на декількох рівнях: особистісне знайомство з літературним текстом; діалог із героями та автором твору; ситуація рефлексії (пошук свого “Я” в площині образів твору); обмін думками зі співбесідниками. Тут відбувається *інтеграція всіх чотирьох компонентів патріотизму* через поєднання таких моментів у процесі осягнення художнього твору, як рефлексія, емоційне співпереживання, кристалізація світогляду, накопичення певної інформації (етнокультурного забарвлення), процес практичного самовираження у сфері обміну думками, який у ході нашого експерименту досягав рівня театрального дійства, коли старшокласники заглиблювалися у світ героїв (що існують у аурі патріотичного піднесення), “вживалися” у їхню долю через залучення у сфери театру (через такі засоби, як жести, міміка, костюми тощо), живопису (виражаючи себе живописними засобами), музики (вираження себе через пісню, ритм), скульптури і архітектури (вираження себе, своїх патріотичних почуттів пластичними засобами). Взагалі, ми намагалися поєднати якомога більше засобів самовираження старшокласників (використовуючи деякі принципи Вальдорфської педагогіки) у площині процесу формування патріотизму.

Прямуючи за Р.Штайнером (засновником Вальдорфської педагогіки), ми намагалися модифікувати його ідеї та принципи у аспекті цілісного впливу видів та засобів мистецтва на становлення патріотичної свідомості, почуттів та мотивації юнаків і дівчат шкільного віку. Тому протягом 10-11 років навчання старшокласники щомісяця відвідували засідання клубу “Я і мистецтво”. Визначальною умовою засідань клубу була добровільність та активна участь кожного. Крім того, літературні твори, твори живопису, графіки, скульптури і архітектури мали чітку

естетичну, історико-патріотичну та героїко-патріотичну спрямованість.

У сфері патріотичного виховання старшокласників *образотворче мистецтво* займає своє, особливе місце, зумовлене своєю специфікою. Зором сприйняті статичні образи живопису, графіки, скульптури, найбільше чітко фіксуються пам'яттю людини, сприяють формуванню почуття прекрасного, адекватного ставлення до дійсності, активно формують патріотичну свідомість, особливо в дитячому і юнацькому віці.

Образотворче мистецтво містить багатий фактичний матеріал для бесід-диспутів на патріотичні теми, оскільки майже всі значні події в історії нашої Батьківщини, подвиги народу й окремих його представників знайшли відбиток і в образотворчому мистецтві. На честь цих подвигів споруджувалися архітектурні і скульптурні пам'ятники, вони слугували художникам наступних епох основою для створення різноманітних мальовничих творів.

Залучаючи твори образотворчого мистецтва для формування високих патріотичних почуттів, не можна забувати й про виховання художнього смаку учнів, розвитку навичок самостійного аналізу художніх рис твору.

Нерідко у масовій школі бесіди про твори образотворчого мистецтва зводяться до переказу і викладу сюжетних подробиць твору без аналізу його художніх персонажів, засобів вираження, якими користувався художник для передачі основної думки, настрою, ставлення до події. Тільки аналіз єдності змісту і форми може розкрити перед юнаками і дівчатами сутність змісту твору.

Враховуючи дане протиріччя ми намагалися проводити засідання клубу “Я і мистецтво” (передовсім, як бісиди-диспути), рольові ігри, тренінги та ін. Для використання творів образотворчого мистецтва як засобів формування патріотизму, вчителі, наукові співробітники виступали тривалий час у ролі консультантів найбільш здібних і талановитих гімназистів. При цьому вони прагнули щоб, по-перше, пробуджувати у юнаків і дівчат патріотичні почуття, усвідомлення своєї причетності до долі Батьківщини, свого народу і готовності до активного її захисту; по-

друге, прагнули, щоб учні розкривали перед однолітками художній твір у такий спосіб, щоб він цілісно віддзеркалювався у свідомості та емоційно-мотиваційній сфері юнаків і дівчат.

Як показує наше тривале дослідження, такому запам'ятовуванню більш усього сприяє активна участь всіх учнів в осмисленні, емоційному співпереживанні, спостереженні, аналізі творів образотворчого мистецтва. Тому, якщо вчителі, старші просто спонукають учнів-активістів розповідати про події минулих років, аналізувати художні переваги творів, це може нагадувати звичайний урок з використанням наочного матеріалу.

Виходячи з цього, старші спонукають “юних вчителів” щоб вони вчили юнаків і дівчат не лише розглядати, аналізувати зображене, але і самостійно дійти висновку, яким чином зобразив художник це щось, якими засобами він користувався і чому вибрав саме такі засоби.

Зіставляючи конкретні історичні події з тим, як і в який момент вони відбиті у творі мистецтва, учні мимоволі мислено переживають їх; вони стають ніби співучасниками подій, намагаються уявити собі, як їх можна було б зобразити іншим чином, як зобразили б їх вони самі, а отже, замислюються над сутністю художніх творів, пізнають їхню специфіку (зокрема, аналіз учнями картини І. Рєпіна “*Козаки пишуть листа до турецького султана*”).

При цьому питання, адресовані учнями-вчителями всім одноліткам, мають максимально спонукати їх до активного аналізу творів живопису, скульптури, архітектури, графіки. Також, у процесі аналізу окремих художніх творів під керівництвом старших спеціалістів учнів знайомлять з мовою образотворчого мистецтва.

Досвід показує, що засідання клубу “Я і мистецтво” краще проводити з невеличкими групами учнівських (з одним класом, наприклад), так, щоб юнаки і дівчата почували себе вільно, відверто й активно висловлювали свої судження, нехай навіть і примітивні, і помилкові. В процесі бесіди-диспуту або наприкіді-

нці її, підбиваючи підсумки, вчитель, старші подають необхідні пояснення.

Думка старшого, вчителя у цьому процесі не повинні обтяжувати думки учнів-активістів, весь учнівський загаль. Кожен має доводити, тобто аргументувати, а не нав'язувати свою точку зору один одному. Також, бесіди-диспути на патріотичну тематику не повинні проводитися формально і недбало, оскільки це активізує таке ж недбале і формальне ставлення не тільки до творів мистецтва, але і до тих високих почуттів, про які йдеться на цих заняттях. Також вчитель і учні мають уникати банальних, казенних слів, висловлювань, пишномовності, нещирості.

Проводячи засідання клубу “Я і мистецтво” (в аспекті патріотичної тематики), ми враховували психічні особливості юнаків і дівчат шкільного віку (саме в цей період завершується формування їх світобачення, світовідчуття, світогляду, ідеалів). Саме в цей віковий період учні виявляються спроможними до аналізу творів мистецтва, а тому під час засідань клубу зміцнюється їх ціннісно-сміслова сфера, яка є основою *когнітивного* компонента патріотизму.

Звичайно, організовуючи засідання клубу з залученням творів образотворчого мистецтва вчитель, спеціалісти, науковці, активісти прагнули знати не лише історичні факти, але і достатньо добре розумілися в образній мові кожного виду мистецтва та намагалися об'єктивно оцінити художні переваги конкретних творів.

Як відомо, кожен вид образотворчого мистецтва має власні характерні ознаки, зумовлені його призначенням і тим матеріалом, із якого створюється цей твір мистецтва. Як слово є “будівельним матеріалом” літератури, звук – музики, так і глина, дерево, мармур, граніт, бронза і т.д. є “будівельним матеріалом” скульптури. Під час таких засідань клубу старшокласники пізнають і те, що з нашого поліського граніту (габро, лабрадор, червоного граніту) побудовано чимало визначних архітектурних споруд у містах: Москві, столиці нашої держави – Києві, Санкт-Петербурзі та в інших містах Європи і Азії. Також під час таких

бесід-диспутів учнів знайомлять з шедеврами світової скульптури.

Відомо, що мистецтво не копіює життя, воно виражає ставлення автора до життя, його світогляд, а, отже, і світогляд того суспільства, у якому живе художник. У даному випадку відбувається складна взаємодія суспільства й індивідуальності художника, що, працюючи в манері, властивій даній епосі, у той же час має свій, неповторний колорит. Мистецтво умовне, але в рамках умовності містяться образотворчі елементи, найбільше відповідні ідеям, що прагне висловити автор. Так, наприклад, композиційне рішення в бронзі або іншому металі відкриває нові можливості в порівнянні з каменем для більшої конкретизації форми.

Під час засідань клубу учнів знайомили з прикладом з нашої сивої давнини про скіфський “Золотий гребінь” із кургану “Солоха” (IV–V сторіччя до н.е.). Багате композиційне рішення, складні ракурси коней і воїнів, дрібні візерунки на зброях коней, щитах і одязі воїнів-скіфів можливо було передати тільки завдяки металу. Певне, не випадково в різні епохи військові події, увічнені в скульптурних творах, у переважній більшості здійснюються в бронзі або в сполученні каменю і бронзи. Ковзний, чіткий, теплий блиск бронзи асоціюється з бойовим духом військових подій і їхньої конкретності. Це конкретне закріплюється в нерухомій, умовній формі.

Крім матеріалу, до виразних засобів скульптури відноситься композиція, тобто організація окремих елементів у ціле. Композиція має в скульптурі свою специфіку. Якщо в зображенні на площині ми маємо справу з одною точкою зору, то в скульптурі таких точок незліченна кількість.

Скульптурна композиція, якщо це не рельєф, характерна тим, що кожна точка зору (при круговому огляді скульптури) відкриває глядачеві максимально виразні контури, ув'язані за характером в єдине ціле.

Тим самим учнів спонукають бачити і розуміти значеннєвий бік сполучення деталей і частин скульптури, а також характер зв'язку її з навколишньою місцевістю, архітектурою. Велике

значення мають у скульптурі й аксесуари. Так, розрубана свастика, роздавлена змія, колючий дріт, що розриває герой, і т.д. є найбільше простими і доступними для розуміння символами.

Під час засідань клубу юнаків знайомили з визначними архітектурними пам'ятками України (Софіївський, Михайлівський собори, архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври та ін.). При цьому звертали увагу учнів у першу чергу на композицію, що полягає в просторовій структурі, тобто в органічному взаємозв'язку окремих частин будинків, а також взаємозв'язку самих будинків між собою, якщо їх декілька, і з просторовим середовищем. Ці особливості розкриваються перед старшокласниками під час розгляду церкви св. Василя (м. Овруч), Свято-Праображенського собору, кафедрального собору св. Варвари (м. Житомир).

Під час засідань клубу, використовуючи твори живопису і графіки, ми враховували закономірність, що засоби пластичного мистецтва – це завжди колір, контур, тонова пляма, плоске зображення з однієї точки зору, із необмеженою можливістю зображення сюжетних об'єктів. А головне, особливо в живописі, наявність кольору, що передає об'єкти в їхньому ілюзорно-правдоподібному вигляді. Виходячи з цього, композиційні особливості живопису і графіки легко засвоюються учнями, особливо якщо бесіда супроводжується демонстрацією репродукцій або оригіналів. Набагато корисніше розвинути у старшокласників почуття колориту, оскільки останній є одним із засобів емоційно-образного впливу на глядача.

Певну увагу під час проведення засідань клубу ми приділяли і плакату, оскільки тут художник змушений удаватися до прийомів, які б залучили увагу людини. Звідси – образи яскраві, лаконічні і сильні, що викликають особливий емоційний настрій, короткий, насичений думкою текст. Навіть розміри тексту мають підкреслювати цей максимум наочності і промовистості.

Плакат не розрахований на більш-менш тривале вивчення і милування. Він повинний дати глядачу відразу максимум того, що укладено в цьому творі мистецтва. Соціальне значення плакату зобов'язує нас поставитися до нього з особливою увагою.

Вчителю буде корисно знати такі специфічні дії плаката, як ступінь загальної і особистої установки. Якщо установка, утворювана плакатом у глядача, занадто загальна, то вона менш динамічна і виявляє більше можливості змішання з іншими установками. У результаті реакції глядачів можуть бути невизначені, слабкі. Якщо установки занадто особисті, то, безсумнівно, їм властива велика імпульсивність, але це викликає, при множині особистих установок, безладні і перемежовані реакції.

В роки Великої Вітчизняної війни велику роль відіграла карикатура. Карикатурне зображення відрізняється від інших видів зображення різким, часом доведеним до перебільшенням, загостренням і перекручуванням характерних тенденцій, форм із метою висміяти і засудити пороки людей. Карикатура в роки війни відіграла величезну виховну роль, пробуджуючи гідність і презирство до ворога (особливо виразними у цьому зв'язку є плакати Кукриніксів).

На засіданнях клубу диспути-діалоги ілюструвалися наочним матеріалом: репродукціями, слайдами, використанням засобів комп'ютерної техніки. Суттєво, що на засіданнях клубу (з військово-патріотичної тематики) роль вчителя, старших не зменшувалися (вони виявляли ініціативу, винахідливість, майстерність).

Отже, в результаті такої діяльності в учнів формуються знання про минуле нашого краю, його звичаї, традиції, патріотичні почуття, розуміння складної, а іноді й драматичної, історії. Саме такі в своїй сукупності сприяють розвитку когнітивного, етноідентифікаційного та емоційно-мотиваційного компонентів.

Проте, для зміцнення окреслених компонентів така діяльність старшокласників не в повній мірі є достатньою. Тому виникла потреба на завершальному етапі навчання у школі у впровадженні психолого-педагогічного тренінгу ЗІПОПО.

При цьому ми виходили з положення В. Сухомлинського про те, що молодість є найбільш сприятливим періодом для опанування людинознавчими знаннями. “Дивно і незрозуміло, - писав він, - чому в час самоутвердження особистості школа не дає людині ніяких знань про неї, про людину, зокрема про те

специфічне, що підносить людину над світом живого: про людську психіку, мислення і свідомість, про емоційну, естетичну, вольову і творчу сфери духовного життя. Той факт, що людина, по суті, нічого не знає про себе, часто буває джерелом великого лиха, за яке суспільству доводиться дорого розплачуватися” [181, 335].

У молодому віці, зазначав В. Сухомлинський, формується власний світогляд людини, який визначає її ставлення до дійсності, інших людей, загальне розуміння світу, життєві позиції. У цей період перед юнаками та дівчатами гостро постають питання про їх місце у світі і роль у суспільстві, про ціль і зміст життя. У молодій людини існує гостра потреба у засвоєнні знань про людину. Педагог був глибоко переконаний в тому, що молодій людині потрібно дати знання про специфічно людське і вміння користуватися цими знаннями у житті, праці, взаєминах з іншими людьми.

Враховуючи ці положення вченого, ми намагалися так спрямувати програму ЗІПОПО, щоб молоді люди почували себе комфортно і змогли ствердитися в подальшому житті.

Як відомо, програма ЗІПОПО є унікальним синтезом досягнень сучасної педагогіки і психології, включаючи методику групового обговорення д-ра Гляйссера, позитивну психологію Н. і Х. Пезешкянов, Центр позитивної психотерапії (Німеччина), а також соціальний театр А. Боа ля (Бразилія), дискусійне ток-шоу, драми і дострокові програми морального виховання, психотерапевтичні напрямки психодрами та психомалюнку.

Як засвідчує наш досвід, використовуючі зазначені методи, можна корегувати особистісні якості старшокласників, зокрема, здатність до позитивного виходу із складної життєвої ситуації; набуття досвіду засідання як духовного і інтелектуального обміну; створення готовності до незвичайних раптових життєвих ситуацій (через виховання моральних норм); розвиток вміння аналізувати виникаючі життєві ситуації; позбавлення від страху перед несподіваною ситуацією і як наслідок зниження агресії; підвищення престижу позитивного вчинку серед молоді; корегування моральних норм (здатність до терплячості з однолітками,

старшими, сусідами за місцем проживання, у розмові з незнайомими); вироблення вмінь прийняття правильних моральних рішень; обмін життєвим досвідом з однолітками, молодшими школярами; здатність адекватно сприймати життєвий досвід старших людей; набуття здатності до моральної самостійності і стійкості.

Доречно зазначити, що дана програма була офіційно представлена на Всесвітньому Конгресі жінок в Пекіні (Китай), 1995) і рекомендована Всесвітній жіночій організації національним організаціям жінок, педагогічним працівникам, широкій педагогічній громадськості для реалізації.

Складності в реалізації програми відчутні на першому етапі. Тому керівником ЗІПОПО був призначений шкільний психолог (невід'ємною частиною його особистості має бути приємна посмішка та доброзичливе ставлення, щоб програма не втрачала своєї яскравості, динамічного характеру).

Саме він використовував чіткі фрази початку, середини та кінця шоу. Визначальним тут було поважне ставлення до будь-якої думки учасника. Також, ведучий (психолог) мав прийняти таке положення: я не вчитель - я співучасник пошуку істини.

Отже, після початку шоу ведучий повідомляв тему та пропонував учасникам переглянути драму (героями і акторами якої були самі старшокласники) (загалом вона відбиває життя людей в гостро конфліктних, але, на відміну від трагедії не безвихідних відносинах з суспільством чи самим собою). Специфіка театру ЗІПОПО - це вирішення двох задач: загальна – одухотворення, та практична - надихнути на дискусію.

Таким чином сама драма стає підґрунтям до подальшої співпраці, оскільки вона є взірцем актуальних проблем сьогодення, а актуальність зумовлює зацікавленість, яка стає запорукою активного спілкування. Відмітимо, що структура сценарію достатньо професійна, вона містить всі елементи, що характерні драмі, як літературному жанру.

Важливою в ЗІПОПО є кульмінація конфлікту, під час якої ведучий каже: “стоп”. Це означає, що актори завмерли і починається дискусія. Перша її частина є об'єктивне розслідування.

Учасники висловлюють своє враження від побаченого. Повідо-
мляють різну інформацію щодо теми, наводять життєві приклади.
Цікавим є те, що під час дискусії кожен має право не лише
висловлювати, але й захистити свою думку, довести достовір-
ність своїх міркувань.

Обов'язковою умовою ЗПОПО під час дискусії - підтриму-
вати атмосферу безконфліктності, акцентувати на протидії ду-
мок, а не особистостей. Ведучий повинен слідкувати за балан-
сом позитивного та негативного.

Після дискусії за сигналом ведучого драма продовжується.
Заклучна її частина несе в собі високоморальні риси. Вона по-
казує духовний розвиток людей. Важливо відмітити, що процес
відродження негативного героя найчастіше відбувається посту-
пово. В драмі показується тільки початок, перші кроки. Таким
чином учасникам програми пропонується самостійно зробити
наступний крок.

Результатом такої діяльності старшокласників в ЗПОПО
протягом року виявилися певні особистісні новоутворення, які
дозволили юнакам і дівчатам впевненіше почувати себе з одно-
літками, бути уважнішими до них та певною мірою з більшою
повагою сприймали інформацію, настанови вчителів, старших,
батьків. Разом з тим, вони стали привітнішими, доброзичливі-
шими, тобто, у них зміцнилися мотиви самоствердження, само-
вираження, котрі є складовою і патріотизму, особливо в його
індивідуально-особистісного вияву.

Загалом утвердження *когнітивного, етноідентифікаційного*
компонентів дозволяє усвідомлювати юнакам і дівчатам свою
причетність до життєдіяльності в Українській державі. Природ-
но, що ця причетність ще не стає їх переконаннями, оскільки
розуміння юних не є ще переконаннями. Для формування
останніх надто важливим є розвиток *практичного* компоненту
патріотизму. І тут варто зазначити таку суперечність, як розбіж-
ність між знаннями і переконаннями. Саме розв'язанню такої
служує розвиток практичного компоненту.

Останній успішно формується, передовсім, у процесі вклю-
чення юнаків і дівчат в акції *взаємодопомоги, взаємопідтрим-*

ки, що дозволяє виявляти їм *милосердя*. Така діяльність гімназистів здійснюється у рамках *волонтерського руху* (шефські концерти та подарунки в будинку літніх людей; концерти, спілкування та подарунки в обласному притулку для неповнолітніх; збір речей для постраждалих від повені районів Прикарпаття; шефські концерти в будинку сиріт; збір канцтоварів для дітей з малозабезпечених сімей). Також у зв'язку з цим щорічно проводиться вересневий шкільний ярмарок використаних навчальних підручників (для тих, хто не придбав підручники своєчасно, з бідніших родин).

Така діяльність передбачає допомогу ветеранам війни за місцем проживання; практичну допомогу молодшим школярам в організації цікавих ранків, вікторин, дозвілля; догляд за пришкольним сквером; надання допомоги вдома ветеранам праці, вчителям-пенсіонерам гімназії; організацію та проведення “Вогників” (вечорів-зустрічів) для пенсіонерів-вчителів.

З цією метою також щорічно проводиться ярмарок власних виробів з наступним використанням виручених грошей на допомогу сиротам та малозабезпеченим. Також щорічно практикуються трудові десанти зі збору макулатури (при цьому виручені гроші йдуть на придбання костюмів для танцювального гуртка).

Утвердженню патріотичних почуттів, співпричетності до важливих подій власної Вітчизни сприяє участь старшокласників в організації загальнодержавних свят (День вчителя, День збройних сил України, День Святого Валентина, День захисника Вітчизни, Свято Перемоги, День Незалежності, вшанування вчителів гімназії).

Також, зміцненню практичного компоненту патріотизму сприяє організація діяльності учнів по *збереженню пам'яток історії та культури*. З 1985 року Житомирська гуманітарна гімназія є учасником міжнародної організації “*Асоційовані школи ЮНЕСКО*”. Одним із пріоритетних напрямків діяльності цієї організації є виховання поваги до всесвітньої культурної спадщини людства, вивчення та збереження національних традицій народів світу, історико-архітектурних пам'яток світу і, насампе-

ред, історичних пам'яток духовної та матеріальної культури багатонаціонального народу своєї країни, як складової світової спільноти.

В рамках цієї діяльності учні гімназії беруть участь у догляді за історичними пам'ятками нашого міста, історичними могилами на кладовищах, проводять вікторини “*Я і історія мого міста*”, беруть участь у допомозі ветеранам та учасникам Великої Вітчизняної війни, учасникам бойових дій у виявленні людей (які в роки Великої Вітчизняної війни зберегли життя особам єврейської національності від переслідування фашистами), котрих суспільна спільнота відносить до Праведників народів світу (у місті та області).

Старшокласники беруть безпосередню участь у зв'язку з цим у пам'ятних датах – Дні Перемоги, Дні Пам'яті, Дні миру, котрі відзначаються покладанням квітів на могилах воїнів-визвольників та жертв фашизму.

У процесі вивчення та догляді за історико-культурними пам'ятками краю та України старшокласники глибше усвідомлюють свою причетність до минулого, теперішнього і майбутнього Батьківщини, що дозволяє утверджувати у них почуття відповідальності за майбутнє нашої держави, за власну долю.

Як уже зазначалося (див.: параграф 1.3), без чіткого усвідомлення національного і загальнолюдського у свідомості юнаків і дівчат утверджуються націоналістичні якості. Подоланню зазначеного протиріччя спрямовані види діяльності з ознайомленням юних з надбанням світової культури (яка, як відомо, складається з національних культур).

На вивчення пам'яток світової культури спрямований один з проєктів асоційованих шкіл ЮНЕСКО “*Всесвітня спадщина у молодих руках*” (членом якої є гімназія № 23). Цей проєкт передбачає активні форми роботи: пошукову та волонтерську діяльність, розвиток практичних умінь та навичок, спрямованих на збереження та популяризацію історико-культурних пам'яток.

Учні гімназії у цьому зв'язку здійснюють екскурсії по історичних місцях України за маршрутами:

- історико-архітектурні пам'ятки Києва XI–XX століть, зокрема заповідники “Софія Київська” та “Києво-Печерська Лавра”, що занесені у Список Всесвітньої Спадщини ЮНЕСКО;

- Почаївська Лавра (XVI–XIX ст.);

- ландшафтний парк “Софіївка” (XVIII–XIX ст.) м. Умань;

- історико-архітектурні пам'ятки 7 національних культур (XII–XX ст.) м. Кам'янець-Подільський;

- історико-архітектурні пам'ятки Вінниці (XVIII–XX ст.)

У процесі екскурсій учні гімназії зустрічаються з учнями-краєзнавцями шкіл-побратимів, які доповнюють знайомство з пам'ятками своїх рідних міст індивідуальними розповідями та екскурсіями.

Особливе місце посідає історико-краєзнавча пошукова та дослідницька робота, пов'язана з Житомирським краєм. Учні гімназії вивчають і репрезентують історико-культурну спадщину багатонаціональної Житомирщини серед молоді України та світу.

Так, у 1999 р. старшокласники брали участь у виставці “*Культура України та Житомирщини*” на Міжнародній конференції шкіл дружби “*Лайф-Лінк*”, Швеція (у зв'язку з цим вони отримали подяку Міністерства закордонних справ Швеції).

У 2000 році шкільний фольклорний ансамбль пісні і танцю здійснював презентацію українського поліського фольклору на Міжнародній конференції асоційованих шкіл ЮНЕСКО (Польща).

У 2001 році переможці шкільного конкурсу на кращу роботу з історико-культурного краєзнавства брали участь у практичних секційних дослідженнях Всеукраїнського семінару “*Збереження історико-архітектурних пам'яток Львова – перлини Всесвітньої спадщини*” (м. Львів).

У цьому ж році за дослідницькі роботи на тему “*Діалог культур*” на Всеукраїнській конференції асоційованих шкіл ЮНЕСКО “*Культура Миру*” (м. Одеса) група старшокласників була нагороджена дипломами.

Восени 2001 року гімназисти під керівництвом директора та вчителів організували і провели Всеукраїнський семінар А-III

ЮНЕСКО *“Полікультурний простір Житомирщини очима молодих: минуле, сучасне, майбутнє”*.

У цьому семінарі взяли участь близько 100 учнів з різних регіонів України. Учасники семінару познайомилися з пам’ятками історії, архітектури, історичними особистостями української, російської, польської, німецької, єврейської, чеської культур на теренах Житомирщини. Вони відвідали історичні місця нашого краю, підготували матеріал для заключної конференції. Також, вони провели порівняльний аналіз історії національних культур на Житомирщині та в інших регіонах України.

У школі чітко взаємодіють керівництво, вчителі з органами учнівського самоврядування, зокрема зі шкільним парламентом та шкільним відділенням Малої Академії Наук України. Саме в умовах такої взаємодії та юнацьких проектів у системному напрямку реалізуються:

- уроки історії та Уроки пам’яті;
- відбувається презентація книжок та видань місцевих поетів та письменників (“Жінки Житомирщини” – автор Ткачук Н.Ю., вчитель гімназії № 23);
- діють літературні гуртки по вивченню життя та творчості майстрів Житомирщини;
- проводяться літературні вечори за творами українських письменників;
- відбуваються творчі вечори на базі обласної дитячої бібліотеки та в обласній бібліотеці для дорослих;
- практикуються зустрічі з цікавими людьми Полісся на базі гімназії та дитячого кінотеатру ім. І.Я.Франка;
- здійснюється участь у міських художніх виставках учнів та вчителів гімназії (графіка – “Герб Житомира”, “Трипільська богиня”, “Герб Києва”, “Герб війська Запорізького” тощо);
- систематично проводиться пошукова робота старшокласників: “Вони захищали Вітчизну” (збір матеріалів про житомирян – учасників війни);
- систематично, планово працює лекторська група старшокласників при гімназійній кімнаті Бойової Слави.

З цією метою пошуково-краєзнавча група школи вивчає історію виникнення обрядів і свят кожної пори року (щедрівки, колядки, обжинкові обряди, Івана Купала тощо, використання матеріалів на фольклорних вечорах), збирає матеріали для видання книжки *“Історія моєї школи”*. Також у даному напрямку члени пошуково-краєзнавчої групи здійснюють збір матеріалів з історії української гри (матеріали про народні ігри на Поліссі, в Україні з підготовкою їх інсценізації).

Щороку активісти краєзнавчо-пошукової групи організовують Виставку дитячої творчості (поробки з природного матеріалу *“Полісся моє золоте”*).

Також члени краєзнавчо-пошукової групи надають консультації для однолітків та молодших школярів з метою виявлення генеалогічного дерева своїх родин *“Мій родовід”* (вивчення свого генетичного коріння, пізнання традицій та звичаїв своїх родин).

Результати пошуків, як вже зазначалося, після відповідного аналізу й систематизації, знаходять місце у шкільному етнографічно-краєзнавчому музеї. Також вони використовуються при вивченні *“Народознавства”*, історії рідного краю та географії Житомирської області.

Враховуючи положення, за яким *практичний компонент патріотизму* старшокласників успішно формується у позаурочній виховній діяльності, варто зазначити, що сформовані при цьому вміння старшокласників забезпечують дієвість самого виховного процесу. В учнів поступово формується переконання у необхідності включення до самої діяльності. У такий спосіб змінюється (у позитивному аспекті) їхня загальна навчальна і соціальна мотивація, оскільки вони чітко виявляють активність до самого процесу діяльності. Це, у свою чергу, спонукає їх до читання додаткової літератури, що також зміцнює загальну мотивацію. Визначальними, у такий спосіб, стають мотиви самоствердження і самовираження.

Також у школі щомісячно проводиться усний журнал *“Трудові зірки Полісся”* (за книгою *“Трудові зірки Полісся Житомирщини”*). Старшокласники, члени пошукової групи керують і

щороку проводять з молодшими школярами виставку дитячих малюнків *“Мій рідний край”*.

Загалом результатами пошуків членами краєзнавчо-пошукової групи є написання рефератів, творчих робіт з метою подальшої участі у шкільному й загальноміському конкурсах в аспекті діяльності Малої Академії Наук. Гімназисти щороку займають призові місця на міському конкурсі засідань цієї Академії.

Також щороку старшокласники проводять засідання круглого столу *“Рід. Родовід. Родина”*. Вони також є учасниками юних тлумачів *“Про що говорять слов’янські імена”*, *“Імена українців-полицуків”*, а також брейн-рингу *“Минуле і сучасне Волині і Житомирщини”*, *“Минуле і сучасне в назвах вулиць міста Житомира”*, *“Чи треба знати історію свого народу”*.

Традиційно, на початку навчального року старшокласники беруть участь у вікторині *“Державні символи України”*, яка проводиться з участю всіх гімназистів. Також традиційним для старшокласників є загальношкільний урок історії *“Слова палкі, мелодія вродиста: Державний Гімн України”*.

Відомо, що відродження України неможливе без формування національної свідомості шкільної молоді. У цьому зв’язку, як показав експеримент, суттєвим є залучення старшокласників до створення *шкільних музеїв і куточків* з використанням зібраних етнографічних матеріалів. Саме такі дозволяють утверджувати національну свідомість учнів, зміцнювати їх інтерес до знань, до історичних та культурних надбань минулого, набуті у нашому Волинсько-Поліському краї.

Члени пошуково-краєзнавчої групи провели історичне дослідження музейної справи на терені Волині-Житомирщини (як відомо, ще в 1900 р. у Житомирі було створено *“Товариство дослідників Волині”*) і це стало наріжним каменем в усьому краєзнавчому рухові краю; а у 1923 році було відкрито перший краєзнавчий музей в Кропивнянській школі Володарсько-волинського району, де нараховувалося понад 300 експонатів, які розкривали історію села, школи. Саме з цього періоду розпочався розвиток мережі музеїв закладів освіти області).

Дослідженнями доведено, що музеї при закладах освіти, за умови правильної їх організації, можуть стати осередком освіти і виховання, сприяти формуванню у молодого покоління національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, забезпечувати духовну єдність поколінь.

Саме це враховувалося вчителями історії, керівництвом при створенні у гімназії № 23 етнографічно-краєзнавчого музею і музею Бойової Слави (як осередків культури і центру краєзнавчо-пошукової, дослідницької, військово-патріотичної, культурологічної та навчальної діяльності в школі). При цьому вчителі, старшокласники керуються у своїй діяльності Положенням про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв і обрядів українського народу *“Моя земля-земля моїх батьків”* (яке прийняте Міністерством Освіти України 3 вересня 1990 року).

Ще в 1993 році в рамках даного руху започаткована і триває туристсько-краєзнавча експедиція *“Краса і біль України”* за напрямками: *“Мальовнича Україна”*, *“Скривджена земля”*, *“З полязу забуття”*.

Вагомим поштовхом по створенню експозиції в кімнаті Бойової Слави стала обласна військово-патріотична пошуково-краєзнавча акція *“Він був учасником Великої Вітчизняної”*, а також участь учнівської молоді у Всеукраїнській історико-краєзнавчій акції *“Пам’ять”* (яка відбулася напередодні 55-річчя Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками).

Зібрані матеріали у рамках акції значно розширили експозиції кімнати. А участь старшокласників у пошуково-краєзнавчій роботі сприяла формуванню у них рис громадянина-патріота нашої держави, що, у свою чергу, дозволяє реалізувати у вихованні принцип наступності поколінь і розвивати історичну пам’ять у юних дослідників.

Як уже зазначалося, періодично старшокласники відвідують історичні пам’ятні місця нашого краю (м. Новоград-Волинський – місце народження геніальної Лесі Українки; с. Романівна – місце народження академіка, поета М. Рильського; с. Вигів Коростеньського район – місце народження українського гетьмана І.

Виговського; музей партизанської слави Полісся – смт. Словечно та ін.).

Щороку старшокласники (учні окремого класу) відвідують музей хліба (Великоцвілянської ЗОШ Ємільчинського району), який був відкритий ще в квітні 1985 року за ініціативою вчителя місцевої школи М.Р.Жилюка. Ентузіастам-красзнавцям вдалося зібрати унікальний матеріал про багатовікову історію виробництва хліба (до речі, такий музей є єдиним не лише на терені України, але на той час був єдиним в СРСР) (в експозицію музею входять стенди: “Так приходив до нас хліб”, “Хліб Перемоги”, “Від колосу до колосу”, “Життя за хліб”, “Уроки на хлібному полі”, “Хліборобська доля” Великоцвілян”, “Вони продовжують справу батьків”, “Хліб народів-братів” та ін.).

Серед експонатів музею є рецепти і зразки “партизанського хліба” (з полови і жолудів, блокадного хліба з Ленінграду та ін.).

У рамках дружніх міжшкільних зв’язків старшокласники відвідують своїх однолітків і знайомляться з діяльністю музею Очеретянської ЗОШ Червоноармійського району. Керує роботою цього музею вчитель образотворчого мистецтва Фесенко Л., який зайняв перше місце у Всеукраїнському конкурсі “Вчитель року” (1999) (нині йому присвоєно звання “Заслужений вчитель України”). Кожна експозиція цього музею, експонати – це є розповідь про учнів, випускників, вчителів, які вписали в історію школи цікаві сторінки.

У вивченні історії України, рідного краю, звичаїв, обрядів, матеріальної та духовної культури велике значення мають експозиції Житомирського обласного краєзнавчого музею, де учні мають змогу ознайомитися з найдавнішим періодом в історії України, з первісними знаряддями праці, предметами побуту, з умовами життя, праці, заняттями наших давніх предків, з експозицією одягу селян-поліщуків (українськими вишивками, рушниками і скатертинами). Розмаїття вишивок допомагає юним дослідникам зрозуміти багатство і щедрість душі минулих поколінь, їх прагнення до краси, до збереження національних звичаїв та обрядів.

Як уже зазначалося в системі навчально-виховної роботи цієї школи чільне місце посідає краєзнавство. Доповненням краєзнавчої навчальної роботи є позакласна робота з історії та географії. Традиційними в школі стали тижні історії та географії. В ході тижнів проводяться тематичні краєзнавчі лінійки, години запитань і відповідей з географії та історії, краєзнавчі вікторини, історичні вечори, конкурси, ігри, усні журнали, тематичні випуски стінних газет.

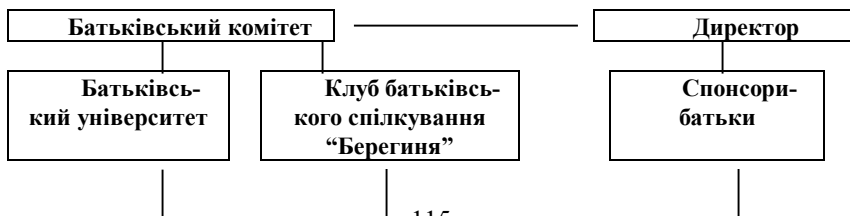
Результати стверджують, що пошуково-краєзнавча діяльність старшокласників зі створення шкільних музеїв системно впливає на їхні внутрішні сутнісні сили і сприяє утвердженню патріотизму (оскільки дозволяє включати всі сфери особистості юнаків і дівчат, а також у різноманітні напрямки самого пошуку (вивчення, збереження матеріалів, комплектування експозицій, експонування пам'яток молодшим школярам та ін.). Тому можна погодитись з думкою В. Басова, що шкільний музей є більше як метод, тобто засіб навчання, виховання, розвитку прихованих здібностей, а головне тут – вчити вчитися, вчити самого себе [23].

Утвердженню патріотизму старшокласників, як свідчать результати, сприяє чітка взаємодія вчителів, батьків, громадськості, органів учнівського самоврядування (шкільного парламенту), державних органів виконавчої влади (відділів у справах молоді, соціально-психологічної служби для молоді), ЗМІ та ін.

У рамках експерименту вдалося реалізувати проект “Школа – Родина”, тобто чітку програму роботи насамперед з батьками (див. рис. 3).

Рис. 3

*Форми роботи з батьками
в гуманітарній гімназії № 23 м. Житомира*

Серед форм чіткої взаємодії батьків і учнів, батьків і вчителів у межах проекту “Школа –Родина”, як засвідчують результати, дієвими виявилися:

- форма роботи “У родинному колі” передбачала анкетування батьків, надання індивідуальної допомоги родинам через консультації, зустрічі з лікарями, психологом, юристами;
- форма роботи “Дерево родоводу” передбачала організацію “зустрічі поколінь”, роздуми над проблемами родинного виховання, звернення до народної педагогіки;
- така форма роботи, як “Народна світлиця” полягала у зверненні до народних традицій, формування особистості школяра через природу;
- педагогічний консилиум “Ви припустились помилки” передбачала консультацію батьків, що зіштовхнулися зі складною виховною проблемою, яку проводили досвідчені вчителі, психологи;
- “Батьківський брейн-ринг” – це форма роботи, у якій взаємодіяли батьки, учні, класні керівники з метою вирішення складних проблеми через “мозковий штурм”, в якому батьки, вчителі і учні включалися у сумісний процес творчого пошуку;
- конкурсна програма (“Клас-шоу”). У якій брали участь крім вчителів та учнів їх батьки, котра передбачала організацію заходів (які проходили під “грифом” “Панорама життєдіяльності класу”) для виявлення творчих особистостей серед дітей;

- така форма роботи, як *“Батьківські роздуми”* передбачала дебати між батьками при допомозі шкільного психолога по проблемах виховання дітей;
- консультація-практикум (батьки – шкільний психолог);
- лекції-бесіди з проблемних питань виховання (вчитель-батьки);
- круглий стіл (обговорення “болючих” питань з виховання та навчання в рамках вчителі-предметники – батьки-класний керівник);
- тренінг для батьків *“Практичне керівництво для батьків, які мають гострі проблеми з дітьми: як поводити себе з вашим невірноваженим підлітком-юнаком”*
- родинні свята (спільне проведення календарних та народних свят, днів народження дітей);
- день відкритих дверей для батьків (консультації психолога, соціального педагога, відвідування уроків);
- батьківська декада *“Родина, родина – від батька до сина...”*;
- спортивні, сімейні свята *“Веселі старты”*;
- екскурсії з батьками в м. Київ, м. Умань, м. Новоград-Волинський, м. Почаїв;
- щорічна загальношкільна конференція *“Батьківський авторитет у педагогіці українців”*;
- сімейні прогулянки та екскурсії на природу в парк ім. Ю. Гагаріна, в гідропарк, в ліс на Богунію, Тригир’я, Дениші, Зарічани;
- родинна скарбниця – (добірка матеріалів з досвіду родинного виховання);
- азбука родинного виховання (обговорення проблем і труднощів виховання дітей в неповних сім’ях);
- батьківські конференції (вирішення проблем виховання дітей в родині, взаємовідносини в сімейному колі, організація родинного побуту).

В результаті цієї діяльності вдалося досить чітко зреалізувати принцип взаємодії всіх суб’єктів педагогічної діяльності в утвердженні зокрема, й у старшокласників, почуття любові, по-

ваги до рідних, близьких, старших, яке є визначальним чинником зміцнення патріотизму юнаків і дівчат.

Як свідчать результати експерименту, зміцнення патріотичної свідомості, почуттів й переконань молодих людей достатньо чітко віддзеркалюється в їх творчих роботах, зокрема у творах на патріотичну тематику (див. додаток Г).

Виявлення в учнів громадянської позиції, при цьому патріотичних спрямувань дозволило їм висловити свої погляди на історичні процеси, сучасне суспільно-політичне становище в Україні, викласти своє бачення перспектив розвитку майбутнього України та взяти участь юнакам і дівчатам у різноманітних Всеукраїнських, обласних, міських, районних тематичних конкурсах учнівських пошукових робіт, творів.

Аналіз понад 100 робіт гімназистів-учасників Всеукраїнського конкурсу “Вірю в майбутнє твоє, Україно” засвідчує про шанобливе ставлення переважної частини сучасної молоді до героїчної історії свого народу. Вона висловлює неофіційну одностайну думку, а власні міркування щодо сучасного життя, готовність рішуче і наполегливо змінювати його на краще своїми конкретними справами. Зокрема, Лариса Боброва пише:

“Рідний, рідна, рідне – корінь роду і народу. Рідна мама і рідний тато, рідна земля і рідня Україна... Святі слова тримають нас на світі і вчать любові до берегів, між якими з віків у віки тече ріка народу, нашої нації, нашої України.

Нема життя без України, бо Україна – це доля, яка випадає раз на віку, бо Україна – це мати, яку не вибирають, як і долю, бо Україна – це пісня... Воскресає Україна. Воскресає народ, який не міг своїм мученицьким життям до себе дорівнятись, до своєї великої і спраглої свободи душі”.

Світлана Честякова так розуміє героїчний шлях нашого народу:

“Від могутності Київської Русі, славетних князів Володимира і Ярослава, героїчної епохи гетьмана Богдана Хмельницького ведемо свій родовід. З древнього Києва поширились на Східну Європу православ’я, писемність, освіта, і культура. В історію України назавжди вписані золотими літерами Великий Кобзар і

Великий Каменяр, мислителі і державники М. Драгоманов і М. Грушевський. Наш славний Козацький рід ще з давніх давен відстоював своє право на незалежність та свободу, вірив у прекрасне майбутнє, коли майже всі й не сподівались почути слово-сполучення, “Незалежна Україна”. Саме наш землеробний рід поставав з руїн та попелу, зневірений і принижений, він не втрачав віри та надії і рятував, підіймав та ніс вперед своє ім'я та горде імення своєї держави, своєї України.

А що ж підтримувало їх безмежну віру? Любов до рідного краю, спогад про солов'їну пісню, почуту в дитинстві, безкраї простори, на яких має панувати злагода, зрештою, справжній патріотизм, на який здатні лише непересічні особистості”.

Ірина Опалова досить щиро вірить у майбутнє нашого народу:

“Сьогодні нас поважають за нашу древню козацьку історію, в якій є багато прикладів мужності й хоробрості, за нашу національну самобутність і солідарність, які дали нам можливість жити одним народом, які єднали українців усіх часів, нас поважають за ті труднощі, що переживаємо зараз і не втрачаємо віри. Так, ми повинні здолати своїх ворогів не силою, ми можемо викликати їх здивування своїм прагненням до життя, і завтра нас поважатимуть за це, за нашу віру”.

Отже, у творах є надія на відродження українського народу, зміцнення держави України, утвердження духовності, переборення економічної скрути, негараздів.

Підвищенню ефективності формування патріотизму юнаків і дівчат сприяла чітка співпраця учнівського колективу з молодіжними організаціями м. Житомира. Серед таких форм варто виділити: участь у міських КВК; участь у міських інтелектуальних іграх; організація та проведення просвітницької роботи (лекції – “СНІД – чума XXI століття”, “Безпечна поведінка”); діяльність школи молоді “Лідер” (відкриття творчої особистості); та шефський зв'язок з військовими частинами (спільні концерти, Вогники, спортивні змагання, бесіди, включення в роботу військовослужбовців як керівників спортивних секцій, командирів загонів у літніх спортивних таборах [див. 212]).

Як засвідчують результати, доцільно також враховувати і ту особливість, що сучасна молодь досить легко схоплює новації, тому виховні проекти передбачали реалізацію із використанням новітніх технологій (адже шаблонні методи з додатком консерватизму сприйматимуться неадекватно, з небажанням).

Тому серед новітніх технологій використовувалися: проблемний підхід до змісту засвоєння патріотичних понять, який забезпечував розвиток національно-патріотичних рис, дослідницьких умінь учнів на основі їхньої пізнавально-пошукової діяльності; формування практичних умінь, які дозволяли здійснювати краєзнавчо-пошукові дослідження з елементами історизму, національної культури, традицій; активізація пізнавальної, предметно-перетворювальної діяльності гімназистів, спрямованої на формування патріотичної свідомості та самостійне збагачення знаннями та вміннями патріотичного змісту; чітка взаємодія позанавчальної виховної діяльності у школі з засобами масової інформації (зміцнення взаємозв'язку інформації на патріотичні теми, що поступає від телебачення, радіо, газет, журналів, інших джерел).

В цілому формування національно-патріотичних рис старшокласників передбачає виділення таких основних складників у процесі соціалізації особистості:

- 1) формування духовного світу особистості учня за умов будівництва державності України;
- 2) врахування основних засад становлення та розвитку особистості, світогляду, переконань, ціннісних орієнтацій;
- 3) постійне збагачення пам'яті, громадянського мислення, вироблення національно-свідомого ставлення до навчання самоосвіти;
- 4) розвиток позитивних емоцій та громадянської гідності;
- 5) формування творчої особистості як могутнього стимулу духовного життя громадянина незалежної держави.

У процесі формування патріотичних рис та якостей особистості варто звернути особливу увагу на відбір методів навчально-виховної діяльності, які стимулюють процес засвоєння патріотичних знань, вироблення волі в їх практичній діяльності, що

передбачає поєднання знань та переконань. В практиці роботи вчителів сучасної школи можна виділити деякі ефективні методи, що сприяють формуванню патріотичних переконань: методи організації навчально-пізнавальної діяльності; методи формування свідомості особистості; стимулювання навчально-пізнавальної діяльності; методи організації діяльності учнів і формування досвіду поведінки; методи контролю та самоконтролю в навчанні; методи стимулювання діяльності, поведінки учнів.

Наведені методи навчання та виховання допомагають організувати внутрішню, тобто психологічну, діяльність старшокласників, систематично впливати на формування їх свідомості, світогляду, духовності та виховання патріотичних рис.

Процес формування патріотизму спирається на виокремлення певних ознак, які визначають творчу діяльність педагога: педагогічне передбачення у формуванні національно-патріотичних рис; прогнозування ускладнень в процесі спілкування викладач-учень; схильність вихователя до оптимальності вибору спільних творчих дій; вимогливу доброту педагога у процесі навчально-пізнавальної діяльності.

В цілому педагог в своїй практичній діяльності має реалізувати такі завдання: 1) розкриття для кожної особистості поняття патріотизму, любові до свого народу, до рідної Батьківщини; 2) формування патріотичних переконань в учнів, обґрунтування необхідності їх постійного удосконалення в реальних умовах навчально-пізнавальної діяльності; 3) використання реальних соціально-педагогічних умов у процесі реалізації завдання національно-патріотичного виховання особистості; 4) застосування нових наукових досягнень у практиці патріотичного виховання особистості, активізація шляхів підвищення ефективності національно-патріотичного виховання учнів у сучасній школі.

Ефективність різних форм та методів формування патріотизму зумовлюється цілою низкою *педагогічних умов*, які є визначальними при застосуванні комплексу форм, методів і засобів у різних педагогічних ситуаціях, на певних етапах проведення

виховної роботи. Головними з них у процесі формування патріотизму старшокласників слід вважати:

а) відповідність форм змісту формування патріотизму (форма проявляє своє організаційне призначення, силу і ефективність лише в поєднанні з глибоким змістом, оскільки поза багатого, яскравого, насиченого прикладами і захоплюючого змісту вона втрачає свій сенс і значення); у цьому проявляється їх діалектична єдність, взаємозв'язок і взаємозалежність;

б) форма не повинна бути нейтральною чи пасивною до педагогічних прийомів щодо формування патріотизму;

в) тісний зв'язок організаційної форми з життям і повсякденною діяльністю юнаків і дівчат, оскільки відособлені, відірвані від життя форми неминуче призводять у старшокласників до поверхового ставлення до життя, вихолощення патріотичного змісту у виховній роботі, до заорганізованості, незадоволення й скептицизму;

г) сприяння форм патріотичному вихованню юнаків і дівчат в активній діяльності, оскільки саме у практичній роботі юнаків і дівчат найвиразніше проявляється їх особисте ставлення до подій, людей, фактів. Слід зауважити, що у процесі творчої діяльності у старшокласників формуються необхідні уміння та навички, нагромаджуються відповідні знання, життєвий досвід;

д) спрямованість форми на встановлення ділових контактів і створення неформальних взаємин в учнівських колективах та поза школою. Це забезпечує широке спілкування юнаків і дівчат, зокрема з учасниками бойових подій, ветеранами армії і флоту, вченими, громадськими діячами, офіцерами та воїнами Збройних Сил України, ветеранами праці, визначними людьми міста Житомира та області. Багатство спілкування і взаємин сприяє формуванню активної особистості, розкриває невичерпні можливості для розвитку у школярів індивідуальних рис характеру, формування загальнолюдських моральних цінностей, нагромаджених старшими поколіннями;

е) емоційність і виразність форм патріотичного виховання, оскільки багатий зміст, актуальна і важлива тема не дадуть на-

лежного виховного ефекту, якщо вони подаються учням естетично невиразно, неемоційно.

е) відсутність шаблонного копіювання форми і механічного перенесення її в той чи інший шкільний колектив, якою б захоплюючою, цікавою і виразною вона не була. Тобто при виборі конкретної форми патріотичного виховання слід виходити із завдань, які стоять перед старшокласниками, класом, школою, враховувати місцеві традиції, особливості подій, що відбуваються в країні.

ж) правильне планування й розподіл форм патріотичного виховання протягом навчального року. Плануючи досягнення виховних результатів, кожний вихователь має чітко визначити мету, завдання, основні етапи підготовки, порядок і терміни проведення виховних проєктів, а також склад учасників і відповідальних осіб. Важливим є підбиття підсумків їх проведення;

з) тісний зв'язок організаційних форм патріотичного виховання з іншими формами виховної діяльності, оскільки наш експериментальний досвід засвідчує, що тільки різноманітність форм, об'єднаних в певну систему, може принести високі виховні результати;

і) застосування різноманітних форм, виходячи з певних закономірностей, що впливають з мети, змісту, принципів і методів патріотичного виховання.

Система національно-патріотичного виховання учнів дозволяє формувати в майбутніх громадян патріотичне мислення, патріотичну свідомість, розвивати інтелект особистості для активної участі в навчально-пізнавальній діяльності, виробляти активну громадянську позицію, реалізувати її в практичній діяльності.

2.3 Динаміка розвитку почуття патріотизму у старшокласників

В результаті тривалого формуючого експерименту вдалося створити певну систему позанавчальної виховної діяльності, яка дозволила залучити юнаків і дівчат до активної діяльності з вивчення сутності, визначальних ознак патріотизму, а також включення їх до активної предметно-перетворювальної краснавчо-пошукової діяльності та діяльності із збереження пам'яток культури.

При цьому були створені сприятливі умови, які дозволили виявити потенційні можливості юнаків і дівчат, а також сприяли формуванню в них самостійності, організованості, здатності доводити справу до логічного завершення.

Саме в процесі вивчення факультативних курсів [див. 145; 146; 147], активної участі у діяльності клубу “Я і мистецтво”, та участі у різних напрямках пізнавальної, пошукової, організаторської, суспільно-корисної та інших видів діяльності вдалося суттєво зміцнити ціннісно-смыслову сферу старшокласників (котра в своїй сутності відбиває когнітивний компонент патріотизму), загальну мотивацію та практичні вміння зі збереження пам'яток минулого для свого і майбутніх поколінь.

Шляхом проєктивних методик, анкетування, аналізу продуктів творчості старшокласників, спостережень, бесід з учнями та вчителями виявилось, що старшокласники мають загальне розуміння поняття “патріотизму” (вони розкрили його суттєві ознаки: повага до рідної землі, приналежність до Вітчизни, розуміння місця народження, рідного краю, загальних територіальних ознак України, що становить загальну сутність патріотизму як соціального явища та поняття). Ствердними виявилися відповіді на запитання “У чому, на Ваш погляд, проявляється таке явище, як “патріотизм” 90 % респондентів в експериментальній і 83 % у контрольній групах.

На запитання “Назвіть людей, які на Вашу думку, могли б слугувати взірцем патріота” юнаки і дівчата називали державних діячів, сучасних політиків, артистів, письменників, батьків,

односельців, бізнесменів та ін. Повну відповідь при цьому подали 89,1% респондентів експериментальної і 87 % респондентів контрольної групи.

Певну розбіжність було отримано на запитання “Які вчинки учнів Ви б віднесли до числа “патріотичних”. В експериментальній групі – 85,1 %; у контрольній групі – 80,1 %. Це пояснюється тим, що система патріотичного виховання на експериментальному рівні дозволила зреалізувати потреби юнаків і дівчат у самостійній пізнавальній, краєзнавчо-пошуковій та ін. видах діяльності. У такий спосіб однокласники бачили приклад особистісного зростання у своїх однолітків.

В результаті формуючого експерименту певні зміни відбулися і в потребі старшокласників в читанні книжок, зокрема книг історико-патріотичного змісту. Тому на запитання “Назвіть книги, які Ви прочитали за останній рік, у яких змальовуються патріоти своєї Вітчизни”, ствердно відповіли 94,1% юнаків і дівчат експериментальної і 68,9 % контрольної групи. При цьому в експериментальній групі учні називають художню літературу, яка охоплює широту їхніх інтересів. В контрольній групі учні також відповіли, що читали книги. Проте, поглиблений аналіз засвідчує, що це в основному книги зі шкільної програми, або художні. Вони також багаторазово повторюються (очевидно, можливе перерахування книг під впливом однолітків, сусідів, старших).

Отже, старшокласники усвідомлюють сутність поняття “патріотизму” (до такого вони відносять любов до свого народу, готовність захищати державу від ворогів, знання рідної мови, бажання жити в Україні і служити їй, знання території, свого регіону, особливостей поліетнічності української держави, орієнтація у напрямках розвитку українського суспільства, в особливостях державного устрою та ін).

У процесі формуючого експерименту значна трансформація відбулася і в розумінні ідеалів сучасної молоді: *відповідне соціальне положення в суспільстві, гроші, самостійність, незалежність, індивідуальність, справедливість, добро, освіта, спорт, розваги, здоров’я, підприємливість, влада, забезпеченість,*

життя с коханою людиною, працьовитість, заповзятливість (отже, суттєво змінилися пріоритети ідеалів, особливо в експериментальній групі, оскільки такими виступають, перш за все, якості працьовитої, добросовісної, заповзятлої особистості). Про те близько 49,5 % респондентів у контрольній групі не визначилися щодо власних ідеалів в житті (це чітко видно на таблиці № 7).

Порівняльний аналіз відповідей 300 респондентів експериментальної і контрольної груп засвідчує наступне.

Таблиця № 7

Ідеали сучасної шкільної молоді (у %)

Ідеали Респонденти	Вірність Батьківщині і служіння їй	Гроші, особисте матеріальне благополуччя	Кінозірки, співаки, артисти, спортсмени	Сімейне благополуччя	Інше	Відсутність ідеалів
Експерим. група	46,7	21,0	3,0	22,2	5,0	20,1
Контрольна група	15,1	40,3	3,2	5,3	6,0	30,1

Як видно з таблиці, суттєві зміни відбулися в експериментальній групі, для старшокласників якої вірність Батьківщині і служіння їй стало визначальним мотивом, взірцем (46,7 %). Також, ідеалом майже в однаковій мірі слугують сімейне благополуччя, гроші та особисте матеріальне благополуччя. Хоча значно зменшилась кількість респондентів, у яких ідеали відсутні, проте тенденція є досить значною (20,1 %). У контрольній групі хоча і відбулися певні зміни у трансформації ідеалу до гуманістичного, все ж домінуючими виявляються гроші і матеріальне благополуччя (40,3 %). Суттєвим є той факт, що майже в кожного третього ідеали відсутні. Нажаль, надто малим є зростання такої складової ідеалу, як вірність у служінні Батьківщині (15,1 %).

В результаті суспільно-корисної краєзнавчо-пошукової діяльності, діяльності із збереження пам'яток культури помітно зросла патріотична спрямованість ідеалу старшокласників екс-

периментальної групи. Вони бачать свій ідеал у служінні Батьківщині (59,7 %), тобто вони глибше ознайомилися з рідним краєм, усвідомлюючи при цьому, що навколишнє у великій мірі залежить від кожного з них. Все ж, матеріальне благополуччя, у зв'язку з кризовими явищами в економіці, соціальній сфері має досить стійку тенденцію (21,0%). Разом з тим, гімназисти чітко орієнтуються на майбутнє, тому сімейне благополуччя теж має показник до зростання (22,2 %).

Серед учнів контрольної групи домінуючим виявляється матеріальні статки і гроші (40,3 %). Надто низьким є показник виявлення ідеалу у служінні Батьківщині (15, 1 %). Тривожним є той факт, що значна частина шкільної молоді не має ідеалів (30, 1 %). Такі домінанти пояснюються, природно, кризовими явищами і відсутністю системи формування патріотичної свідомості та накопичення досвіду патріотичної діяльності у юнаків і дівчат.

Результати підсумкового експерименту засвідчують, що учнівська молодь адекватно сприймає взірці для наслідування (див. таблицю № 8)

Таблиця № 8

Взірці для наслідування сучасною молоддю (у %)

Взірці								
Респонденти	Батьки, рідні, близькі	Вчителі	Державні діячі, політики	Патріоти. ветерани війни	Співаки, артисти. спортсмени	Інші категорії людей	Відсутність разка для наслідування	Власна негативна оцінка
Експеримент. група	15,5	8,1	31,2	8,2	15,4	5,1	16,5	0
Контрольна група	9,0	6,1	30,1	7,1	21,3	6,3	20,1	0

В результаті формуючого експерименту значно зросли показники щодо соціально-патріотичної спрямованості, яка виявляється у здатності до наслідування в експериментальній групі.

Значно зросли показники щодо наслідування державних діячів, політиків (31,2 %), батьків (15,5 %), патріотів, ветеранів війни (8,2 %). Разом з тим такі показники зменшились щодо інших категорій людей та сучасних співаків, артистів і спортсменів. Проте чимало гімназистів не визначилися у зразку для наслідування (16,5 %).

Серед контрольних груп вищеокреслені показники мають тенденцію до зниження, хоча чимало з них вважають взірцем для наслідування політичних діячів (30,1 %), та сучасних співаків, артистів і спортсменів (21,3 %). Турбує той факт, що у кожного п'ятого відсутня здатність в утвердженні зразка для наслідування (20,1 %).

Вважаємо, що результатом формуючого експерименту є й те, що старшокласники експериментальної групи серед історичних осіб, життя яких було прикладом служіння Україні, крім видатних постатей в Україні (Шевченко, Грушевський, Хмельницький, Винниченко) назвали і нашого земляка гетьмана Виговського та конструктора міжнародних космічних систем академіка Корольова. Серед п'яти державних діячів минулого вони назвали князів Володимира та Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Грушевського та Кравчука).

Старшокласники з контрольної групи до п'яти державних діячів минулого віднесли Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Михайла Грушевського, Йосифа Сталіна і Леоніда Брежнєва.

Все це дає підставу стверджувати, що якісні показники в експериментальній групі значно зросли, а в групі контрольній вони залишились на попередньому рівні.

Загалом, повну відповідь про п'ять історичних осіб, життя яких є прикладом служіння Україні, дали 90 % респондентів експериментальної групи і 75 % групи контрольної. Це засвідчує про те, що учні контрольної групи не в повній мірі оволоділи такою складовою патріотизму, як історична пам'ять.

Суттєво, що в результаті формуючого експерименту значно зросла кількість взірців для наслідування серед батьків, вчите-

лів, державних діячів в експериментальній групі і, частково, ці показники збільшились і в контрольній групі.

Важливим є те, що в результаті формуючого експерименту учні експериментальної групи чіткіше здатні виявляти взірць для наслідування. Такими вони вважають, крім політичних діячів, власних батьків, вчителів, Президента України, учасників молодіжного руху, зірок естради, героїв кінофільмів, також і видатних історичних осіб. Причому, всі вони визначились у цьому напрямі. Все ж, кожен десятий учень з контрольної групи, нажаль, не визначився в такому наслідуванні.

Старшокласники, при цьому, мало обрали за взірць, як патріотів, ветеранів Великої Вітчизняної війни. Нажаль, як видно із таблиці, у контрольній групі кожен п'ятий не має взірця для наслідування, що свідчить про певну апатію і відсутність оптимізму, віри у майбутнє у молодих людей. Очевидно, даються взнаки, прогалини у цьому напрямку виховної діяльності.

Результати засвідчують, що сучасна молодь здатна до рефлексії, самооцінки та адекватної оцінки інших. Тому, на запитання “Чи є серед Ваших знайомих люди, чиє життя могло слугувати взірцем для патріотизму?” ствердно відповіли 85 % учнів експериментальної групи та 60 % респондентів контрольної групи.

Певні зміни відбулися у процесі формуючого експерименту у розумінні юнаками і дівчатами державного устрою України.

Вони чіткіше усвідомлюють, що живуть у парламентсько-президентській республіці, знають державні атрибути (Герб, Гімн, Прапор України). В експериментальній групі гімназисти переконані, що демократія – це свобода слова і думки, влада народу та рівність всіх громадян перед Законами Держави. Між іншим, респонденти із контрольної групи відносять до демократії крім рівноправ'я можливість робити що хочеться, а 20 % із них не дали відповіді.

Гімназисти чітко розуміють вертикаль виконавчої влади (кабінет міністрів, обласні і районні адміністрації). Проте в контрольній групі лише 75 % респондентів виявляють таке розуміння. Все ж, у розумінні юнаків і дівчат не чітко відбивається поняття

“патріот”, оскільки таким вони не вважають, якщо він не входить в жодну партію.

Значно підвищилися показники і в орієнтації учнів експериментальної групи на однокласників як патріотів. Тому 95 % респондентів назвали такими лідерів, однокласників, які володіють цілеспрямованістю, наполегливістю, старанністю та мають вагомі здобутки у навчальній і різнобічній предметно-перетворювальній діяльності, в мистецтві, спорті. Суттєво, що в процесі експерименту значно зросли показники і в контрольній групі, проте тривожить той факт, що 40 % респондентів не назвали жодного з таких серед своїх однолітків.

Суттєвим є той факт, що в результаті формуючого експерименту значно зросла самооцінка власного патріотичного зростання старшокласників. Цьому, природно, сприяла діяльність клубу “Я і мистецтво”, психолого-педагогічного тренінгу ЗПООП та вивчення юнаками і дівчатами факультативних курсів. Тому, на запитання “Які з Ваших вчинків можна віднести до числа патріотичних?” повну відповідь дали 90 % гімназистів (серед таких: здатність допомогти хворому, людям похилого віку, стареньким рідним; надання допомоги товаришу; збереження шкільного майна під час пожежу та ін.).

Проте, серед учнів контрольної групи цей показник є значно нижчим (60 %). Очевидно, дається взнаки той факт, що учні контрольної групи не повною мірою оволодівають людинознавчими знаннями (з психології юнацького шкільного віку).

В результаті формуючого експерименту у старшокласників значно зміцнилися такі складові патріотизму, які гідність, гордість, справедливість, відповідальність, що є основою громадянськості, патріотичної свідомості і національної свідомості, а також здатність молодих людей до ідентифікації себе з українським народом. Вивчення рідного краю, поглиблене знайомство з історичними пам’ятками столиці нашої держави – Києва дозволили їм глибше усвідомити таку ознаку патріотизму, як готовність до захисту своєї Вітчизни (див. таблицю № 9).

Таблиця № 9

Готовність старшокласників до захисту своєї Вітчизни (у %)

Респонденти	“Так”	“Скорі- ше так, ніж ні”	“Скорі- ше ні ніж так”	“Ні”
Експериментальна група	75,1	8,1	9,5	7,3
Контрольна група	60,2	13,4	14,3	12,1

Як видно із таблиці, рівень патріотичної свідомості значно вищий в учнів експериментальної групи (75,1 %). Це пояснюється, насамперед, довготривалим проведенням занять клубу “*Я і мистецтво*”, залученням старшокласників до різноманітної діяльності патріотичного спрямування (з вшануванням ветеранів Великої Вітчизняної війни, доглядом за могилами на військовому кладовищі, допомогою ветеранам в інтернаті для людей похилого віку, постійним пошуком документів і матеріалів для поповнення гімназійної кімнати Бойової Слави, написанням рефератів і творчих робіт на історичну і військово-патріотичну тематику, участю у щорічних міських наукових конференціях у рамках МАН та ін.). Цьому сприяв, передусім, розвиток у старшокласників дослідницьких, пошукових та практичних вмінь, які в своїй сутності віддзеркалюють *практичний* компонент патріотизму. Нажаль, цей показник у контрольній групі становить лише 60,2 %.

Дещо близькою є ситуація при аналізі відповідей респондентів експериментальної і контрольної груп на тест “Назвіть відомі Вам фільми, герої яких були героями своїх Вітчизни”. При цьому ствердними були відповіді 90 % респондентів експериментальної групи і 85 % - контрольної.

Варто відзначити, що зміцненню почуття патріотизму, особливо в експериментальній групі, сприяла чітка система взаємодії різних соціальних інститутів (школа, батьки, громадськість, учнівські громадські об’єднання), а також використання новітніх технологій (ділові та рольові ігри, психолого-педагогічний тренінг, участь в конкурсах, конференціях, пошуковій діяльності, предметно-перетворювальній діяльності та ін.).

В результаті цього у юнаків і дівчат чіткіше стали виявлятися внутрішні мотиви патріотичного спрямування (любів до рідного краю, повага до батьків, вчителів, відомих людей регіону, міст, потреба у позитивних перетвореннях у сфері культури, навколишнього середовища та ін.).

Це позначилось і на формуванні патріотичних переконань молодих людей, яке виявилось у відчутті приналежності їх до Української держави (це видно із таблиці № 10).

Таблиця № 10

Відчуття приналежності учнів до Української держави (у %)

Респонденти	“Так”	“Скоріше так, ніж ні”	“Скоріше ні ніж так”
Експериментальна група	94,3	3,1	2,1
Контрольна група	75,1	21,3	3,1

Як видно з таблиці, суттєва гетерогенність є відчутною в експериментальній групі. Це пояснюється, насамперед, відсутністю взаємодії у реалізації зміцнення у юнаків і дівчат впливу на свідомість, емоційно-мотиваційну та практичну сфери, а також чіткого контролю за діагностуванням, корекцією і формуванням патріотизму як *генералізуючої особистісної якості*.

В результаті діяльності клубу старшокласників “*Я і мистецтво*” та в процесі вивчення факультативів у них дещо змінилося ставлення до діячів мистецтва, літератури та місцевих відомих діячів науки та культури. Отже, респонденти в експериментальній групі поряд з відомими українськими митцями назвали видатних письменників із Волинсько-Поліського, Подільського краю (Ж. Конрада, В. Короленка, У. Кармелюка, П. Сагайдачного, Л. Українку, Б. Тена, М. Рильського, В. Земляка та ін.), відомих діячів культури (І. Сльоту, І. Огієнка, І. Шевченка, В. Скуратівського та ін.). На жаль респонденти з контрольної групи таких не назвали.

В результаті експерименту старшокласники чітко узгоджують місце знань і вчинків у власному патріотичному становленні, допомогу обездоленим, людям похилого віку, ветеранам та ін. категоріям малозабезпечених. До числа патріотичних вони відносять здобуття знань з метою забезпечення майбутнього України, заробітку грошей за кордоном, допомогу школі.

На запитання “Чи турбує Вас майбутня України?” понад 92 % респондентів як експериментального так і контрольних навчальних закладів відповіли “так”, що також є свідченням високого патріотизму на рівні мотивації почуттів (емоцій).

На запитання: “Чи пов’яжете Ви своє майбутнє з Україною?” результати виявилися наступними (див. таблицю № 11).

Таблиця № 11

Ставлення старшокласників до свого майбутнього в Україні (у %).

Респонденти	“так”	“Скоріше так, ніж ні”	“Скоріше ні ніж так”	“Ні”
Експериментальна група	90,1	7,2	1,6	1,1
Контрольна група	70,3	15,1	6,1	8,5

Отже, як свідчить аналіз, понад 90,1% респондентів (у експериментальній групі) і 70,3 % у контрольній групі пов’яже своє майбутнє з Україною. Причому, в експериментальній групі цей показник значно вищий.

В результаті формуючого експерименту суттєві позитивні зміни відбулися і в мотивації старшокласників. Саме завдяки різним видам пізнавальної, предметно-перетворювальної, громадської, суспільно-корисної, красназавчо-пошукової, волонтерської діяльності в експериментальній групі чіткіше стали виявлятися особистісні і суспільно-значущі мотиви. Тому в процесі співбесіди та анкетного опитування (запитання: “Як би Ви були Президентом, щоб Ви зробили для України?” “Якою Ви бачили Україну через 5, 25 років?” “Чи залежить від Ваших дій майбутнє України?” “Чи залежить від Вас Ваше майбутнє?”)

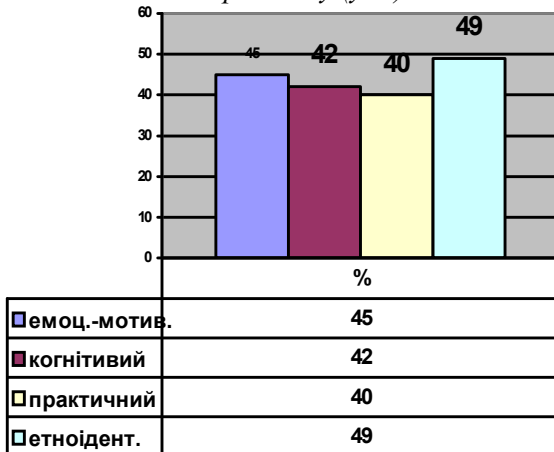
Загалом, як засвідчують відповіді, зокрема старшокласників з експериментальної групи, з оптимізмом сприймають майбутнє: вони вірять в демократичні перетворювання нашого суспільства, вони “відчувають” майбутні позитивні зміни в економічній, со-

ціальній сфері та в царині культури. Вони вірять в себе, у здатність до самореалізації своїх життєвих сил (таких 95 %). Тобто, досить чітко відбиваються мотиви самоствердження і самовираження як домінуючі мотиви, котрі є основою дієвості патріотизму. Серед контрольних груп таких лише 75 %. Тобто, дієвість і системність експериментальних проєктів стає очевидною.

В цілому, *аналіз результатів дослідження в експериментальній та контрольній групах* після проведення формуючого експерименту відбивається у гістограмах, де репрезентовані середні показники трьох рівнів актуалізації кожного з чотирьох компонентів патріотизму.

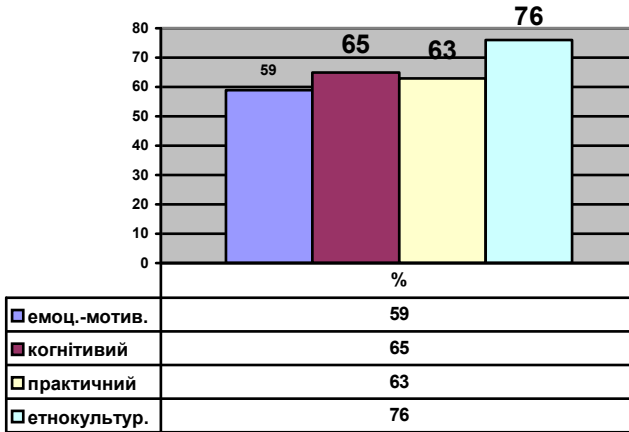
Гістограма № 1

Середні показники рівнів актуалізації компонентів патріотизму старшокласників у експериментальній групі до формуючого експерименту (у %)

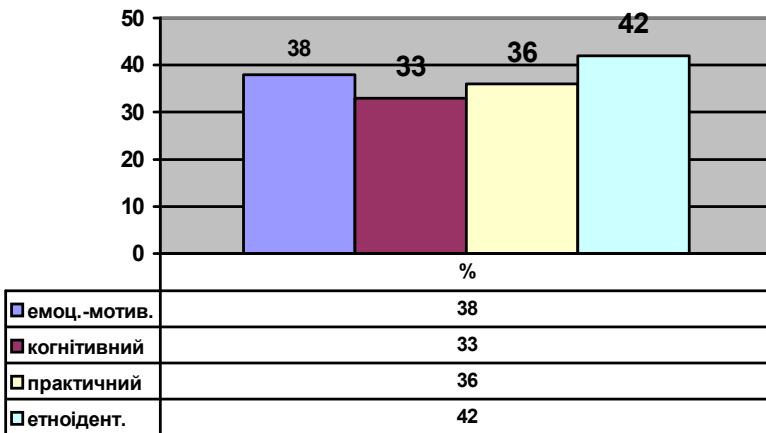
Гістограма № 2

*Середні показники рівнів актуалізації компонентів патріотизму старшокласників у **експериментальній** групі після формуючого експерименту (у %)*

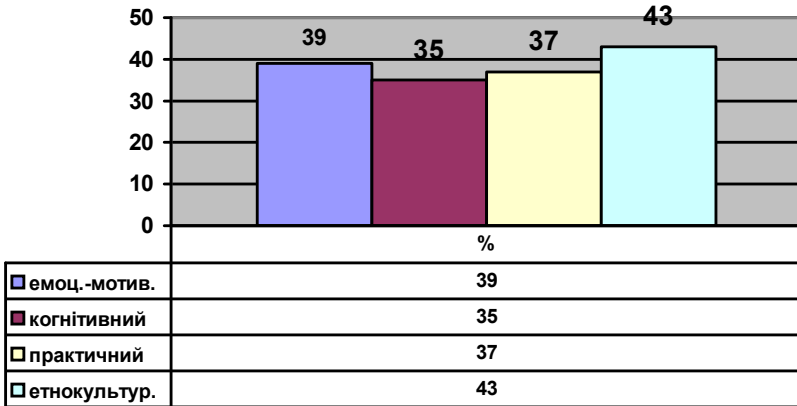
Гістограма № 3

*Середні показники рівнів актуалізації компонентів патріотизму старшокласників у **контрольній** групі до формуючого експерименту (у %)*

Гістограма № 4

*Середні показники рівнів актуалізації компонентів патріотизму старшокласників у **контрольній** групі після завершення формуючого експерименту (у %)*

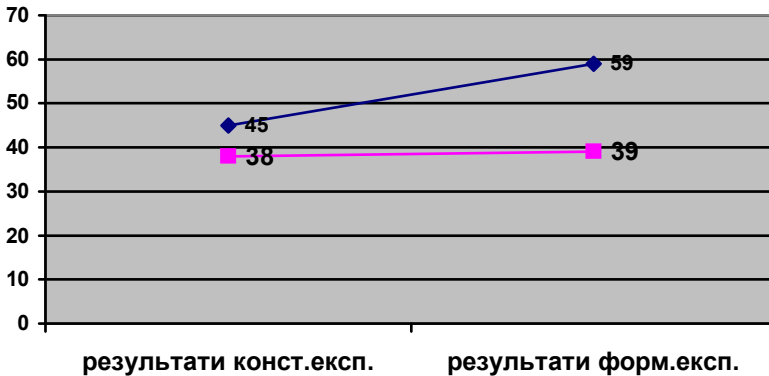
Результати формуючого експерименту свідчать про те, що емоційно-мотиваційний компонент патріотизму у експериментальної групи виявив зростання, та майже досяг середнього рівня актуалізації; когнітивний, практичний та етноідентифікаційний компоненти патріотизму виявили зростання та досягли високого рівню актуалізації.

У контрольній групі всі компоненти патріотизму (емоційно-мотиваційний, когнітивний, практичний) виявили зростання, хоча і незначне, та в цілому виявили середній рівень актуалізації.

Покажемо *динаміку зростання* середніх рівнів актуалізації компонентів патріотизму в експериментальній та контрольній групах.

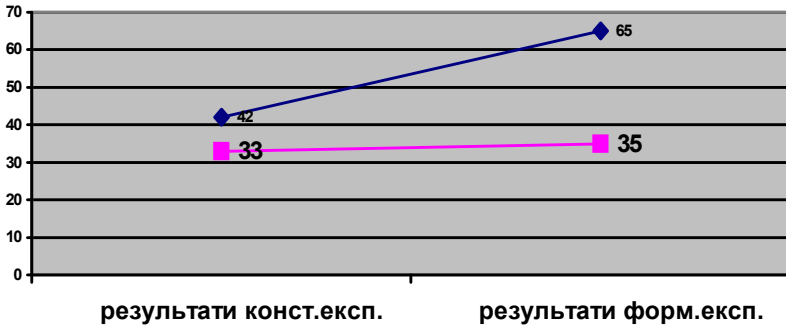
Гістограма № 5

Порівняльна динаміка зростання середніх рівнів актуалізації емоційно-мотиваційного компоненту патріотизму в експериментальній (верхня лінія) та контрольній (нижня лінія) групах (у %)

Ми бачимо, що динаміка зростання емоційно-мотиваційного компоненту у експериментальній групі засвідчує позитивні зміни, коли середній рівень актуалізації цього компоненту (до формуючого експерименту) виявляє зростання до межі високого після формуючого експерименту. У контрольній групі цього позитивного зрушення не спостерігається.

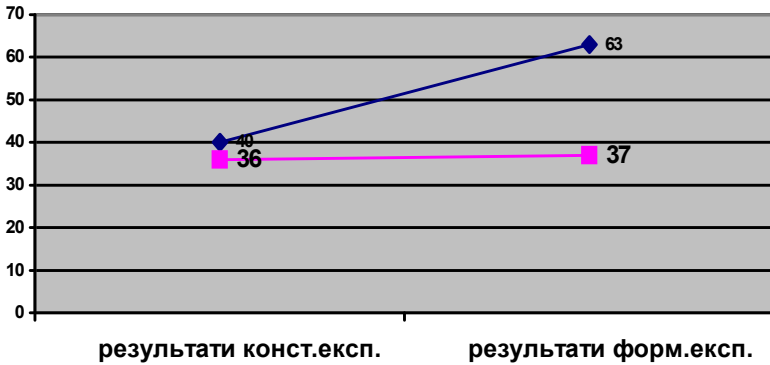
Порівняльна динаміка зростання середніх рівнів актуалізації когнітивного компоненту патріотизму в експериментальній (верхня лінія) та контрольній (нижня лінія) групах (у %)

Ми бачимо, що динаміка зростання когнітивного компоненту у експериментальній групі засвідчує позитивні зміни, коли середній рівень актуалізації цього компоненту (до формуючого експерименту) виявляє зростання до високого після формуючого експерименту. У контрольній групі цього позитивного зрушення не спостерігається.

Гістограма № 7

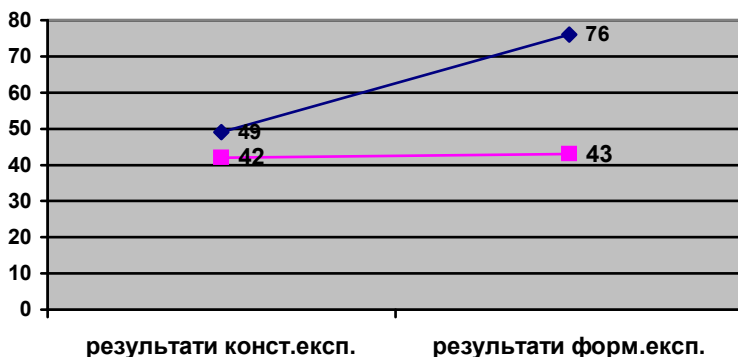
*Порівняльна динаміка зростання середніх рівнів актуалізації **практичного** компоненту патріотизму в **експериментальній** (верхня лінія) та **контрольній** (нижня лінія) групах (у %)*

Ми бачимо, що динаміка зростання практичного компоненту у експериментальній групі засвідчує позитивні зміни, коли середній рівень актуалізації цього компоненту (до формуючого експерименту) виявляє зростання до високого після формуючого експерименту. У контрольній групі цього позитивного зрушення не спостерігається

Гістограма № 8

Порівняльна динаміка зростання середніх рівнів актуалізації етноідентифікаційного компоненту патріотизму в експериментальній (верхня лінія) та контрольній (нижня лінія) групах (у %)

Ми бачимо, що динаміка зростання етноідентифікаційного компоненту у експериментальній групі засвідчує позитивні зміни, коли середній рівень актуалізації цього компоненту (до формуючого експерименту) виявляє зростання до високого після формуючого експерименту. У контрольній групі цього позитивного зрушення не спостерігається.

Вищезазначеному (в експериментальній групі) сприяла також чітка система матеріальної і моральної мотивації. Зокрема, така досить чітко була реалізована у гуманітарній гімназії № 23 м. Житомира (оскільки в школі навчається чимало дітей із родин представників дрібних і середніх бізнесменів, із родин середніх і старших керівників області, дирекція школи має змогу витрачати певні кошти на придбання найновіших навчальних і виховних технологій, практикує одноразові стипендії переможцям навчально-наукового пошуку, також щороку 7-10 найздібніших і найталановитіших (з вивчення англійської мають змогу протягом 10 місяців навчатися в 11-12 класах старшої америка-

нської школи (штат Каліфорнія) з проживанням у середньо забезпечених американських сім'ях).

Також у підвищенні внутрішньої мотивації старшокласників суттєвим чинником є не лише координація дій у системі “Школа – Родина”, але й постійна діяльність двох шкільних соціальних психологів та двох шкільних соціальних педагогів, а також чітка взаємодія з державними молодіжними та громадськими молодіжними об'єднаннями, а також таке, що школа має свій друкований орган “Гімназист”).

Природно, що данні чинники в контрольній групі, на жаль, не в повній мірі враховані тому і кількісні показники серед учнів з цих закладів значно нижчі.

Виходячи з критеріїв патріотизму старшокласників (див. табл. № 6) та результатів кількісного аналізу, процедури формалізації, ми зробили спробу (враховуючи при цьому середні показники зростання емоційно-мотиваційного, когнітивного, етноідентифікаційного та практичного компонентів, які видно на гістограмах у параграфі 2.3) виявлення рівнів розвитку патріотизму (див. таблицю № 12):

Таблиця № 12

Динаміка розвитку патріотизму старшокласників

Рівні розвитку патріотизму	Констатуючий експеримент (у %)		Підсумковий експеримент (у %)	
	К	Е	К	Е
Високий	10	25	10	35
Середній	35	40	40	50
Низький	55	35	50	15

Як видно з таблиці, певне зростання почуття патріотизму як генералізуючого особистісного новоутворення спостерігається в обох групах. Проте його динаміка в контрольній групі є не надто суттєвою, оскільки ці юнаки і дівчата брали участь у діяльності загального спрямування. В експериментальній групі показники зростання патріотизму є надто суттєві, оскільки цьому сприяла спеціальна система організованих засобів, котрі дозволили старшокласникам активно включатись в різноманітні види діяльно-

сті з урахуванням їх інтересів та індивідуально-психологічних задатків.

Отже, констатуючий експеримент дозволив виявити показники сформованості когнітивного, етноідентифікаційного, практичного та емоційно-мотиваційного компонентів патріотизму, які по своїй сутності віддзеркалюють поняття "патріотизму", яке у реальній навчально-виховній практиці утверджується не в повній мірі. Всі показники сформованості патріотизму у експериментальній і контрольній групах відрізняються в межах 10-15 %. Причому, досить чітко виявляються показники сформованості когнітивного компонента. Ці показники у експериментальній та контрольній групі приблизно у межах рівності, тобто юнаки і дівчата розуміють сутність патріотизму, та його характеристику у загальному розумінні. Дещо нижчими є показники практичного і емоційно-мотиваційного компонентів, загалом у обох групах (в контрольній групі вони мають значно нижчі вираження).

У процесі використання певної системи форм і видів розвитку патріотизму в експериментальній групі вдалося кардинально зміцнити динаміку зростання всіх компонентів патріотизму як генералізуючої особистісної якості.

У контрольній групі, у котрій здійснювалася позанавчальна виховна діяльність у рамках традиційної навчально-виховної шкільної системи, нажаль, показники, хоча і мають тенденцію до зростання, проте їх динаміка є надто повільною, а кількісні показники мають коливання (позитивного зросту) у межах 10-15 %. Це пояснюється, передовсім, відсутністю спеціально створених психолого-педагогічних умов та неповною мірою включення особистісно-сутнісних сил до діяльності самих старшокласників.

Загалом в експериментальній групі утвердилися пряма залежність: чим активніше включаються юнаки і дівчата до різноманітних видів діяльності, тим успішніше формуються їхні переконання у важливості і необхідності цієї справи для людей, для однолітків.

ВИСНОВКИ

В результаті теоретичного обґрунтування сутності та структури патріотизму старшокласників, проведення констатуючого, формуючого та підсумкового експериментів вдалося підтвердити гіпотезу та дійти наступних висновків.

Ідея патріотизму притаманна будь-якому суспільству, вона була поширеною у древніх соціумах. Ця ідея відбивала процеси ідентифікації кожного індивіда зі своїм народом, з конкретною державою. Древні філософи часто наголошували на зв'язку патріотизму з необхідністю відкритої боротьби за зміцнення і збільшення власних територій.

У царині педагогічної думки ідея патріотизму найбільш послідовно вивчалася видатним слов'янським мислителем Я. Коменським, який окреслює патріотизм як любов до Батьківщини, до місцевості, де людина народилася та зросла. Пізніше класик світової педагогіки К. Ушинський підійшов до розуміння патріотизму на основі пояснення сутності національного характеру народу, що дозволяє кожній людині відчувати себе частиною певного етносу. У системі гуманітарних наук поняття “патріотизму” розуміється не тільки як приналежність людини до певного народу, здатність відчувати єдність з конкретним етносом, але й як потребу людини в цілеспрямованій діяльності для утвердження себе як особистості. У своєму словнику В. Даль дає два тлумачення патріотизму, перше з яких пов'язує з Вітчизною (тобто, з певним народом), а інше – з Батьківщиною (тобто отожднення себе з конкретною державою).

Аналіз патріотизму в історико-педагогічній і гуманітарних науках дозволили виділити структуру цього поняття щодо юнаків і дівчат сучасної загальноосвітньої школи. Патріотизм розуміється нами як *здатність юнаків і дівчат ідентифікувати себе з українським народом, почуватися громадянами Української держави, як потреба у постійному самоствердженні для власного духовного, інтелектуального й різнобічного зростання та утвердження демократії і блага самого суспільства.*

У структурі патріотизму старшокласників ми виділяємо *когнітивний, етноідентифікаційний, емоційно-мотиваційний та практичний* компоненти, які в своїй сутності і віддзеркалюють саме поняття. Ці компоненти в реальній шкільній практиці розвиваються в органічному взаємозв'язку та діалектичній взаємозалежності. Загалом, патріотичне виявлення особистості зумовлюється рівнем розвитку кожного із компонентів. Членування цієї якості на окремі компоненти можна лише у *теоретичному* наближенні. Всі компоненти патріотизму тісно взаємопов'язані та обумовлюють один одного, і мають розглядатися (як окремо взяті) лише як теоретичні конструкти.

Констатуючий експеримент дозволив виявити показники сформованості компонентів патріотизму, котрі віддзеркалюють сутність поняття “патріотизму”, який у реальній навчально-виховній практиці утверджується не повною мірою. Всі показники когнітивного компоненту патріотизму на етапі констатуючого експерименту у експериментальній та контрольній групах виявляють певну рівність. Це свідчить про те, що молодь досить адекватно розуміє сутність патріотизму. Що ж до показників практичного й емоційно-мотиваційного компонентів, то в обох групах вони мають значно нижчі вираження, що свідчить про перевагу суто інформативного аспекту у навчально-виховному процесі традиційної школи.

Формуючий експеримент полягав у використанні певної системи форм і видів розвитку патріотизму в експериментальній групі:

а) факультативів (“Національно-патріотичне виховання старшокласників засобами народознавства”; “Відомі культурні пам'ятки та діячі культури і науки Житомирщини”);

б) психолого-педагогічного тренінгу ЗІПОПО;

в) діяльності клубу “Я і мистецтво”;

г) суспільно-корисної (волонтерської) пошуково-краєзнавчої діяльності (патріотичного спрямування) та діяльності зі збереження пам'яток культури;

д) залученні учнів до науково-дослідницької роботи (в рамках МАН).

В результаті формуючого експерименту вдалося достатньо зміцнити динаміку зростання всіх компонентів патріотизму як генералізуючої особистісної якості.

У контрольній групі (де позанавчальна виховна діяльність здійснювалася у рамках традиційної навчально-виховної системи) відповідні показники хоча і виявили певну тенденцію до зростання, але їх динаміка є надто повільною, а кількісні показники мають коливання позитивного зросту у межах 10–15%. Однією з причин цього ми вважаємо недостатність спеціально створених психолого-педагогічних умов формування патріотизму.

Порівняльний аналіз результатів констатуючого і формуючого експериментів дозволив виявити пряму залежність: чим активніше включаються учні до різноманітних видів діяльності, тим успішніше формуються їхні переконання у важливості і необхідності цієї справи для всіх людей. Вони переживають почуття гордості, гідності, емпатійної співпричетності до долі свого народу, що і є основою утвердження їхніх патріотичних переконань. А це, у свою чергу, через механізм рефлексії, через певні ланки процесу інтеріоризації присвоюється особистістю, постаючи важливим чинником життєдіяльності та життєтворчості, коли юні громадяни починають поціновувати не лише малу батьківщину, де вони народилися й зростають, а й державу в цілому.

Слід зазначити, що проведене теоретико-експериментальне дослідження не вичерпує всіх психолого-педагогічних проблем, пов'язаних з формуванням патріотизму в учнів загальноосвітньої школи (у позаурочній діяльності). Важливими залишаються такі моменти, як формування патріотичних уявлень, почуттів у дітей дошкільного віку та молодших школярів, оскільки велике значення у процесі формування патріотизму має принцип неперервності навчально-виховних впливів. Крім того, у зв'язку з гостротою проблеми утвердження громадянства у дітей і шкільної молоді, виникає потреба у визначенні структури та експериментальної апробації взаємозв'язку прав і обов'язків учнів шкільного віку.

Виходячи з того, що значна кількість школярів з північних регіонів України (Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської і Чернігівської областей), відселена у чисті зони (після Чорнобильської аварії) гострою залишається проблема соціальної адаптації цих дітей та шкільного юнацтва. Тому теоретичного обґрунтування та практичного втілення потребує методика корекції і розвитку патріотизму у цих категорій учнів. Очевидно, на даному етапі, у зв'язку із реальною зміною соціальних орієнтацій і цінностей (різкою поляризацією суспільства на бідних і багатих), виникає потреба в обґрунтуванні та розробці технології формування патріотизму з урахуванням диференціації та індивідуального підходу до школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов А.В. К вопросу о сущности патриотизма // Полигнозис. -2000. - № 2. - С. 60-62.
2. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 334 с.
3. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
4. Агеев В.С. Стереотипизация как механизм социального восприятия // Общение и оптимизация совместной деятельности. М., 1987. С. 177-188.
5. Азаров Ю.П. Семейная педагогика любви и свободы. - М., 1997. - 187 с.
6. Аклаев А.Р. Язык в системе национальных ценностей и интересов // Духовная культура и этническое самосознание наций. М., 1990. Вып.1. С.12-38.
7. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины // Вопросы психологии. - 1991. - № 4. - С. 74-82.
8. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. - 339 с.
9. Андреева Г. М. Социальная психология. М., 1997 - 432 с.
10. Андреева Г.М., Хелкама К., Дубовская Е.М., Стефаненко Т. Г., Тихомандрицкая О.А. Уровень социальной стабильности и особенности социализации в старшем школьном возрасте // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. - 1997. - № 4. - С. 31-41.
11. Андреева А.Д. Формування особистості старшокласника.- К,1998.-169с.
12. Антология педагогической мысли УССР /Сост. Н. Калениченко. – М.: Просвещение, 1988. – 640 с.
13. Антоненко М.Я. Проблеми формування національної свідомості // Рідна школа.-1991.-№2.- С.5-9.
14. Ануфриев Е.А. Социальная роль и активность личности. - М.: МГУ, 1971. - 152 с.
15. Арутюнов С.А. Фантом безэтничности // Расы и народы. - М., 1989. Вып. 19. - С.22-24.

- 16.Архангельский Л.М. Моральные ценности: сущность и реализация // Современная цивилизация и моральные ценности. – М.: Политиздат, 1982. – 207 с.
- 17.Асеев В.Г. Мотивация проведения и формирования личности. - М.: Мысль, 1976. - 158 с.
- 18.Б.Грінченко, М.Драгоманов Діалоги про українську національну справу /Упоряд.А.Жуковський.-К.:МAM Укр.. Ін-т укр.археограф., 1994. -286 с.
- 19.Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований – М.: Педагогика, 1982 – 192 с.
- 20.Баклушинский С.А., Орлова Н.Г. Особенности формирования этнической идентичности в мегаполисе // Этнос. Идентичность. Образование. Труды по социологии образования. Том IV. Выпуск VI. - М., 1998. - С. 248-267.
- 21.Балл Г. О. Аналіз сутності особистісної свободи у контексті гуманізації освіти і виховання // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Філософія освіти: 3б. наук. праць / Ред кол. І. А. Зязюн та ін. – Львів: Світ, 1999. – Вип. 4. – С. 33-42.
- 22.Баррон Ф. Личность как функция проектирования человеком самого себя // Вопр.психол. - 1990. -№2. - С.153-155
- 23.Басов В.И. Школьный музей местной природы // Вестник воспитания – 1915. – № 3. – С. 122.
- 24.Башмет М. Зміцнення всіх компонентів національної свідомості у молоді – пріоритетний напрям державотворчої політики України // Державність. – 1994. – № 1–2. – С. 50–53.
- 25.Бетинас Б.П. Структура процесса воспитания (методологический аспект). – Каунас, 1988. – 189 с.
- 26.Белозерцев Е.П. О национально-государственном образовании в России // Педагогика. - М., 1998. - № 3. - С.30-35.
- 27.Берг К. К новой концепции образования // Международное сотрудничество. - 1996. № 2. - С.9-10.
- 28.Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. / Общ. Ред. В.Я.Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986.- 422 с.
- 29.Бестужев-Лада И. От образованщины к образованию // Рос. Федерация. - 1994. - № 22-24. - С.50.

30. Бестужев-Лада И. Поворот школы к человеку // Народное образование. – М., 1995. – № 8–9. – С.117–120.
31. Бех И.Д. Нравственность личности: стратегии становления. – Ровно, 1991. – 146 с.
32. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
33. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С.130–137
34. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітній школи. – К.: ІЗМН, 1997. – 192 с.
35. Богуш А.М. Духовні цінності в контексті сучасної парадигми виховання // Наук.вісн.Півд.Укр. пед-ту. – Вип. 4. – С.35–40.
36. Божович Л.И., Благоннадеждина Л.В. Изучение мотивации поведения детей и подростков. – М., 1972. – 409 с.
37. Бойко А.М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації. – К.: ІЗМН, 1996. – 232 с.
38. Болдырев Н.И. Нравственное воспитание школьников. – М.: Педагогика, 1979. – 224 с.
39. Болотіна В.Ю. Моральне виховання старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури у загальноосвітній школі: Автореф. дис... канд.пед.наук. – К., 2001. – 17 с.
40. Большая советская энциклопедия /Гл. ред. Б.А. Введенский. Второе издание. – М.: Большая Советская Энциклопедия, 1955. – Т. 32.
41. Бондаревская Е.В. Проблема формирования нравственного сознания личности старшего школьника // Сов. педагогика. – 1980. – № 2. – С. 17–20.
42. Боришевський М.Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат. – Київ, 1993. – 24 с.
43. Братусь Б.С. К изучению смысловой сферы личности // Вестник МГУ. Психология. – 1981. – Т 2. – С.46–54.
44. Боева Л.П. Социальная среда и сознание личности. – М.: МГУ, 1968.– 268 с.
45. Васянович Г.П. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект). – Львів, 1997. – 163 с.

- 46.Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Полтавський вісник. – 1994. – 192 с.
- 47.Ващенко Г. Психологічні властивості українців і причини наших невдач // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С.12-20
- 48.Валеев И. И. Народность и патриотизм. – Уфа: Башк. кн. изд-во, 2000. – 336 с.
- 49.Великий тлумачний словник сучасної української мови /Укл. і гол. ред. В. Т. Булес. – К.: Ірпінь, 2001 – 1440 с.
- 50.Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 285 с.
- 51.Виховання патріотизму у дітей та молоді в суч.соц.економ.умовах: матеріали наук.-практ.конференції /Відп.ред.І.Д.Бех. (Ін-т проблем виховання АПН України). - К., 1999. -127с.
- 52.Вишневецький О. Концепція демократизації українського виховання // Концепція демократизації та реформування освіти в Україні. – К.: Школяр, 1997. – С. 78–122.
- 53.Вишневецький О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси. -Львів, 1996. -238 с.
- 54.Водзинский Д.Я. Научные основы нравственного воспитания школьников. – Минск: Высшая школа, 1982. – 176 с.
- 55.Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Т. 2. – К.: Оберіг, 1991. – 96 с.
- 56.Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры // Alma mater. - 1999. - № 3. - С.20-25.
- 57.Выготский Л.С. Педология подростка // Собр. соч. в 6-ти т.т. Том 4. - М., 1984. - С.5-242.
- 58.Галузинський В.М. Евтух М.Б. Основи педагогіки і психології вищої школи в Україні – К., 1995 – 168 с.
- 59.Гербарт И.Ф. Избранные педагогические сочинения. – т. 1. – М.: Учпедгиз, 1940. – С. 148-179.
- 60.Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века: (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций). - М.: Интер-Диалект, 1997. - 697 с.

61. Гласс Дж., Стенли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. - М.: Прогресс, 1976. - 444 с.
62. Гнатюк В., Черниш П. Виховний ідеал – бути патріотом // Початкова школа. - 1998. - № 3. - С.36-40.
63. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави // Рідна школа. - 2001. - № 2. - С.9-14.
64. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям. - К.: АПН України, 1995. - 45с.
65. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
66. Грінченко Б. Словник української мови. В 4 томах. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.3. – С.102.
67. Гуманізація навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах: Посібник для вчителів зони підвищеного радіаційного контролю / За ред. Г. О. Балла. – К., 1998. – 145 с.
68. Гуменюк Г.М. Формування національної свідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи: Автореф. дис... канд. пед. наук (13.00.07-теорія і методика виховання). - Тернопіль: ТДУ, 2000 - 21с.
69. Гурин В.Е. Формирование нравственного сознания и поведения старшеклассников. - М.: Педагогика, 1988. - 136 с.
70. Давыдов В.В. Научное обеспечение образования в свете нового педагогического мышления // Новое педагогическое мышление. - М., 1989. - С. 64-90.
71. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1980. – Т.3. – 555 с.
72. Декларація прав дитини // Дитинство в Україні: права, гарантії, захист (збірник документів). – Ч. 1. – К.: Столиця, 1998. – С. 17-19.
73. Державна національна програма “Освіта” (Україна, ХХІ ст.). - К.: МО, 1993. - 121с.
74. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 136-203.
75. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. - К.: Основи, 1993. - 126 с.

76. Закон “Про сприяння соціального становлення та розвиток Молоді в Україні” (від 5 лютого 1993р.) // Закони України. – Т.5. - К., 1996
77. Закон України “Про загальну середню освіту” // Освіта України.–1999.– № 1, 25–23 червня.
78. Закон України “Про освіту” // Освіта. – 1996.– 21 серпня.
79. Захаренко О. А. Поспішаймо робити добро... – Черкаси: ОПОПП, 1997. – 28 с.
80. Здравомыслов А.Г. Этнополитические процессы и динамика национального самосознания россиян // Социологические исследования. –1996. – № 12. – С.23-32.
81. Зубалий Н.Д. Военно-патриотическое воспитание старшеклассников в процессе внеклассной и внешкольной физкультурно-массовой работы: Дисс...канд.пед.наук. – К., 1977.– 160 с.
82. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
83. Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії. – К., 1997. – 302 с.
84. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії. – К.: Наука, 2000.– 308с.
85. Ивашенко В. Идеино-нравственное воспитание старших школьников. – Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1987. – 208 с.
86. Изард К. Эмоции человека. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 439 с.
87. Ильина Т. А. Структурно-системный подход к организации обучения – М., 1973.– 78 с.
88. Ігнатенко П.Р. Національна система виховання. Спроба концепції // Рад. школа. – 1991. – № 7. – С. 47–52.
89. Каюков В.І. Патріотичне виховання учнів загальноосвітньої школи на героїчних традиціях українського народу: Дис... канд.пед.наук. 13.00.01.— Івано-Франківськ, 1996.– 182 с.
90. Киричук О.В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України // Рад. школа. – 1991. – № 5. – С. 33–40.

- 91.Коберник О. М. Навчально-виховний процес у сільській школі: сутність, проектування, організація. – К.: Знання, 1998. – 274 с.
- 92.Кобзар Б.С. та ін. Виховання патріотизму і формування культури міжнаціональних відносин в учнів шкіл-інтернатів: Метод.рек./Б.С.Кобзар, Є.П.Постовойтов, Л.С.Дробот.- К., 1998.- 56с. (Інститут проблем виховання АПН України)
- 93.Коваленко В.О. Педагогічні ідеї Дж.Дьюї та їх вплив на педагогічну теорію й практику в Україні (20-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К, 1998. – 18 с.
- 94.Коваль В.О. Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи: Дис... канд. пед. наук. 13.00.02.-К.: Інститут педагогіки АПН України, 1999.- 191 с.
- 95.Коляда О.Я. Виховуємо патріотів-інтернаціоналістів. – К.:Радянська школа, 1978. - 94 с.
- 96.Коменский Я. А. Великая дидактика // Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1955. – С. 161-376.
- 97.Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
- 98.Конвенція про права дитини // Дитинство в Україні: права, гарантії, захист (збірник документів). – Ч. 1. – К.: Столиця, 1998. – С. 19-36.
- 99.Кондрат В.К. Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського: Дис... канд. пед. наук (13.00.01-теорія та історія педагогіки) / Інститут педагогіки АПН України . - К., 1998. - 218 с.
- 100.Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: педагогічні концепції. – К.: Школяр, 1997. – 148 с.
101. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інф. збірник МО України, 1996. - № 13.
102. Концепція виховання особистості в умовах розвитку української державності // Інф. збірник МО України, 1996. - № 14

103. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності //Педагог.газета.-2000.- № 6 (72), червень.- 6 с.
104. Концепція громадянського виховання особистості в умовах української державності (проект) // Шлях освіти. – 2001.– №1. – С.3–5.
105. Концепція національного виховання //Рідна школа. – 1995. – № 6. – С.18-25.
106. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості /Під ред. Л.Н.Проколієнко. К.:Рад.школа, 1989. - 608 с.
107. Кремень В. Г. та ін. Україна: альтернатива поступу: критика історичного досвіду. – К.: ARC-UKRAINE. – 1996. – 793 с.
108. Кремень В.Г.Формування особистості в умовах української державності // Педагог.газета.-1999.- №12.- С.1-2.
109. Кузьмина Н.В. Методы системного исследования педагогической деятельности. Учебное пособие. – Л.: ЛГУ, 1980 – 172 с.
110. Лариченко Н.В. Педагогіка соціалізації: Європейські абрис.-К.: ВІРА ІНСАЙТ, 2000. - 443с.
111. Левківський М.В. Народні трудові традиції як фактор виховання підростаючої особистості. –Житомир, 1993. – 60 с.
112. Левківський М.В. Формування відповідального ставлення до праці в школярів. – К.: Педагог. думка, 1997. – 226 с.
113. Леонов Л.М. Собр.соч.: В 11 т. – М., 1972. – Т.10. – С.191.
114. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 324 с.
115. Літературнознавчий словник – довідник /Р.Г. Гром'як, Ю. Л. Ковілів та ін. – К.: ВЦ Академія, 1997 – 752 с.
116. Локк Дж. Мысли о воспитании // Педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1939. – С. 72-221.
117. Ломов Б.Ф. Личность в системе общественных отношений. //Психол.журнал. - 1981. - № 1. - С.19-24.
118. Макаренко А.С. Лекції про виховання дітей // Твори в 7 т. – Т. 4. – К.: Рад. шк., 1954. – 396 с.

119. Макаренко А.С. Методика організації виховного процесу // Твори в 7 т. – Т. 5. – К.: Рад.шк., 1954. – 382 с.
120. Макаренко А.С. Твори в 7-ми т.-Т.7. – К., 1953. – С. 299–300.
121. Мала енциклопедія державознавства /НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Довіра: Генеза, 1996 – 942 с.
122. Мартинюк І.В. Національне виховання: Теорія і методологія: Метод. посібник. К.: ІСДО, 1995. – 160 с.
123. Мартинюк І.В. Національне виховання: теорія і методологія. – К., 1995. .-234 с.
124. Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. – М.: Просвещение, 1980. – 180 с.
125. Мовчан Р.В. Українська література. – Ірпінь, ВТФ “Пєрун”, 1999 – 496 с.
126. Моисеев Н.Н. Экология, нравственность и политика // Вопросы философии. –1989. – № 5. – С.3– 5.
127. Москалець В.П. Психологічне обґрунтування національної школи // Рідна школа.–1994. – № 11.— С.31.
128. Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьника. - М.: Педагогика, 1984. - 110 с.
129. Науменко Л.И. Этническая идентичность. Проблемы трансформации в постсоветский период // Этническая психология и общество. М., 1997. - С. 76-88.
130. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. – К., 2001. – 20 с.
131. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія /За ред. І. А. Зязюна. - К.: Вид. “Віпол”, 2000 – 636 с.
132. Никандров Н.Д. Ценности как основа целей воспитания // Педагогика. - М., 1998. – № 3. – С.3–10.
133. Новий тлумачний словник укр.мови. У 4 томах /Укладачі В.Яременко, О.Сліпушко. – К.:Аконіт, 1999. – Т.3. – С. 223.
134. Новикова Л.И., Кулешова И.В., Григорьев Д.В. Педагогическая реальность воспитательного процесса // Вест. Рос. гуманитар. науч. фонда. - М., 1998. - № 3. - С.198-201.

135. Общая психодиагностика /Под ред.А.А.Бодилева, В.В.Столина.- М.: Изд-во МГУ, 1987. -304 с.
136. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. – К.: Обереги, 1994. – 72 с.
137. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Довіра, 1992. – 141 с.
138. Оржеховська В.М., Бойко В.Д. Патріотичне виховання дітей дошкільного віку. - К.: Рад. школа, 1978.-94 с.
139. Павленко М.С. Патріотичне виховання молодших школярів на матеріалі творчості Павла Тичини: Автореф. дис... канд. пед.наук. – К., 2001. – 20 с.
140. Патриотическое сознание: сущность и формирование /А.С. Миловидов, П.Е. Сапегин, А.Л. Симонов и др. – Новосибирск: Наука, 1985. – 254 с.
141. Педагогика /Под ред. Л.Р. Болотиной, С.П. Баранова, Л.Г. Семушиной. – М.: Просвещение, 1987. – 288 с.
142. Пестолоцци И. Г. Избранные педагогические произведения в 3-х т. – Т. 3. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1965. – С. 339-366.
143. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.
144. Петронговський Р.Р. Структура патріотизму старшокласників // Вісник Житомирського пеуніверситету. – 2002. - № 9. – С. 165–167.
145. Петронговський Р.Р. Орієнтовний план, програма та методичні рекомендації для факультативу “Відомі культурні пам'ятки та діячі культури і науки Житомирщини”. – Житомир: Полісся, 2002. – 19 с.
146. Петронговський Р.Р., Якухно І.І. Орієнтовна програма та методичні рекомендації для факультативу “Національно-патріотичне виховання старшокласників засобами народознавства”. – Житомир: Полісся, 2002. – 19 с.
147. Петронговський Р.Р., Якухно І. І. Українське народознавство: навч.- метод. посібник. – Житомир: Полісся, 2002. – 136 с.
148. Підласий І. Реалії сучасного українського виховання //Рідна школа.-1994. -№ 12.- С.3-5.

149. Підласий І.П. Діагностика та експертиза педагог. проектів. - К.: Україна, 1998. - 343 с.
150. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В 3-х т. - Т. 1. - М.: Изд. АН СССР, 1961. - С. 63-72.
151. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів. - К.: Генеза, 1997. - 400 с.
152. Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Академія, 1998. - 368 с.
153. Поніманська Т.І. Основи дошкільної педагогіки. - К., 1998. - 446 с.
154. Попович М.В. Національна культура і культура нації. - К., 1991. - 64 с.
155. Постанова Верховної Ради України "Сім кроків виходу освіти з кризи" (проект) (№ 8342, від 04.12.2001).
156. Поучение князя Вл. Мономаха /Антология педагогической мысли Древней Руси и русского государства 16-17 вв. - М.: Педагогика. - С. 164-170.
157. Психологические особенности формирования личности школьников: Сб. науч. трудов АПН СССР. - М., 1983. - 137с.
158. Психология формирования и развития личности / Под. ред. Л.И. Анциферовой. - М., 1981. - 366 с.
159. Радищев А.Н. Сб. соч. - М., 1952. - С. 205-206.
160. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. - СПб.: Питер Ком, 1999. - 416 с.
161. Репа Н.О., Слюсаренко В.Г. Виховання духовного світу школярів. - К., 1995. - 252 с.
162. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. - М.: Изд-во АН СССР, 1957. - 328 с.
163. Русова С. Вибрані педтвори у 2-х т. - К. : Либідь, 1997. - Кн.. 1. - 272 с.; кн.. 2. - 320 с.
164. Руссо Ж.-Ж. Эмил, или О воспитании. - М., 1896. - С. 1-324.
165. Сверстюк Є.Блудні сини України. - К., 1993. - 256 с.
166. Сковорода Г. Благодарный Еродий // Твори в 2-х т. - К.: Вид. АН УРСР, 1961. - Т. 1. - 639 с.; т. 2. - 623 с.

167. Скорульський Р.П. Національне виховання учнів засобами українського народознавства. – Івано-Франківськ, 1995. – 29с.
168. Словарь по этике /Под ред. А.А.Гусейнова и И.С.Кона. Издание 6-е. –М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
169. Словарь по этике /Под ред. И.С.Кона. – М.: Политиздат, 1975. –392 с.
170. Слово о полку Игореве: Древнерусский текст. Пер., прим. Д.С. Лихачева. – М.: Просвещение, 1984. – 207 с.
171. Советский энциклопедический словарь /Гл. редактор А.М.Прохоров. – Москва: Сов. Энцикл., 1983. –1600 с.
172. Сохань Л.В. и др. Жизненный путь личности. – К.: Наукова думка, 1987. – 279 с.
173. Социологический энциклопедический словарь /Редактор-координатор – академик Российской академии наук Г.В.Осипов. – М.: Издательская группа ИНФРА М-НОРМА, 1998. – 488 с.
174. Становська Т.В. Формування професійної спрямованості старшокласників на професії сфери управлінської діяльності: Автореф. дис...канд.пед.наук. – К., 2001. – 17 с.
175. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – 227 с.
176. Столин В.В. Самосознание личности. - М., 1983. - 286 с.
177. Сухомлинська О. Ідея громадянськості і школа в Україні // Шлях освіти. – К., 1999. - № 4. - С. 20-25.
178. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні //Шлях освіти. – 1999. - №1. – С. 41-45.
179. Сухомлинський В.О. Педагогічні статті // Вибр.тв. в 5-ти Т. – Т.5. – К., 1977.
180. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра // Вибр.тв. в 5-ти т. - К.: Рад.шк., 1976. –Т.1. – С. 209-354.
181. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибр.тв. в 5-ти т. - К.: Рад.шк., 1977. –Т.3. – С. 4-390.
182. Сухомлинський В.О. Пависька середня школа // Вибр.тв. в 5-ти т. - К.: Рад.шк., 1977. –Т.4. – С. 7-390.

183. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибр.тв. в 5-ти т. - К.: Рад.шк., 1977. –Т. 3. – С. 3-283.
184. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр.тв. в 5-ти т. – К.: Рад.шк., 1976. –Т.2. – С. 149-418.
185. Толстой Л. Н. Воспитание и образование // Собрание сочинений в 22 томах. – Т. 16. – 447 с.
186. Терентій М.А. Педагогические основы патриотического и интернационального воспитания учащихся. – К., 1982. – 39 с.
187. Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т./ Редкол: А.В.Кудрицький та ін.-2-ге вид. – К.: Голов.ред УРЕ. 1987. – Т.2. –736 с.
188. Універсальний словник-енциклопедія /Гол. ред. ради чл.кор. НАНУ М.Попович. – К: Ірина, 1999. –1551 с.
189. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання // Вибрані педагогічні твори в 2 т. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 192–471.
190. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори в 2 т. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 43–103.
191. Фарфаровский В.П. Патриотическое и интернациональное воспитание школьников. – К.: Радянська школа, 1978. – 150 с.
192. Фарфаровский В.П., Валеев И.И. Патриотическое воспитание учащихся в национальной школе: Пособие для учителя и воспитателя. – М., 1991. –110 с.
193. Філософія: Навч. посібник (За ред. С.П. Щерби). – Житомир: Редакційно-видавниче державне підприємство “Льон””, 2000. – 416 с.
194. Філософія: Навч. посібник (За ред. С.П. Щерби). – Житомир: Редакційно-видавниче державне підприємство “Льон””, 2000. – 416 с.
195. Філософія: Навчальний посібник /І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін. За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1999. – 624 с.
196. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.

197. Філософський словник /За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Гол.ред. УРЕ, 1986. – 796 с.
198. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К: Академія, 2000. – 544 с.
199. Формирование личности старшеклассника / Под ред. И.В.Дубровиной. – М.: Педагогика, 1989. – 168 с.
200. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
201. Фромм Э. Бегство от свободы.- М.: Прогресс, 1985. – 400 с.
202. Харченко И. Образование в системе ценностей и жизненных планах старшеклассников: методология и результаты социологического исследования в Новосибирске // Рос. общ. науки: новая перспектива. - М., 1997. - Вып.9. - С.23-56.
203. Хенхаузен Х. Мотивация и деятельность.- в 2-х т. / Перевод с нем.-М.: П-ка, 1986, - 391 с.
204. Хропко П. Українська література. Підручник для 10 класу середніх шкіл, ліцеїв, гімназій та коледжів – К.: Освіта, 1998. – 528с.
205. Цвєлих Т.І. Методика морального виховання дітей молодшого і середнього шкільного віку. – К., 1974. – 144 с.
206. Цінності освіти і виховання: Наук.-метод.зб. / О.В.Сухомлинська (ред). – К.: АПН Укр., Центр інформ. та докум. ради Європи в Україні, 1997. – 224с.
207. Чебыкин А.Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности. – М.: Об-во психологов СССР, 1992. – 168 с.
208. Човалюк Л.М. Патріотичне виховання старшокласників шкіл-інтернатів // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах. Кн. 1. – К: Пед. думка, 2000. – С. 318-323.
209. Чорна К.І. Основні пріоритети у вихованні національної самосвідомості і громадянської культури старшокласників // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 1. – С. 125-132.
210. Чудновский В. Нравственная устойчивость личности. - М., 1981. - 208 с.

211. Шамардин В.И. Воспитание патриота // Педагогика. – № 4. – 2000. – С. 34 – 37.
212. Шатский С.Т. Школа для детей и дети для школы // Пед. соч.: В 4 т. – М.: Просвещение, 1954. – Т. 2. – 278 с.
213. Шахненко В.И. Изучение эффективности патриотического воспитания учащихся начальной школы.: Дис. канд. пед. наук. 13.00.01.- Одесса, 1977. – 149с.
214. Шашло Т. М. Педагогические основы военно-патриотического воспитания в общеобразовательной школе: Автореф. дис... докт. пед. наук. – К., 1971. – 48 с.
215. “Школа - Родина”, педагогічний експеримент гуманітарної гімназії № 23 м. Житомира. – Житомир, 2002. – 20 с
216. Энциклопедический словарь. Издание Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. С.-Петербург. Типо-Литография И.А.Ефрона, Прачешный пер. – № 6. –Т.23.
217. Эриксон Э. Детство и отрочество. - СПб: Ленато АСТ, фонд “Университетская книга”, 1996. -560 с.
218. Юнг К.Г. Конфликты детской души. -М., 1995. - 210 с.
219. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. - Л.: Наука, 1979. - 264 с.
220. Якобсон П.М. Психология чувств. – М.:АПИ СССР, 1958. – С.342.
221. Ящук І. П. Формування життєвої компетенції особистості старшокласників загальноосвітніх шкіл України: Автореф. дис... канд.пед.наук. – К., 2001. – 21 с.
222. Aboud F. E. The development of ethnic self-identification and attitudes // Children's ethnic socialization: Pluralism and development. Newbury Park, 1987. P. 32-55.
223. Bananji M.R., Prentice D.A. The Self in Social Context // Annual Review of Psychology. 1994. Vol.45. P.297-332.
224. Marcia J. Identity in adolescence // Handbook of adolescent psychology. N.Y., 1980. P. 159-187.
225. Phinney J.S. Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research // Psychological Bulletin. 1990. Vol.108. P. 499-514.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А **ПРОГРАМА ФАКУЛЬТАТИВУ:** **“НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ** **СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ** **НАРОДОЗНАВСТВА”** (10 клас)

ПЕРЕДМОВА

В період державного й духовного відродження України пріоритетна роль належить розвитку національної системи освіти і виховання, яка має забезпечити вихід молоді незалежної Української держави на світовий рівень.

Згідно з Державною національною програмою «Освіта» національне виховання в Україні має бути спрямоване на формування у молоді і дітей світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально значущих надбань вітчизняної освіти і охоплювати всі складові системи освіти.

Національна спрямованість освіти полягає у невіддільності освіти від національного ґрунту, її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу, визнанні освіти важливим інструментом національного розвитку.

Одним із засобів поглиблення знань учнів з питань вітчизняної історії і культури народу є факультативи, які забезпечують сприятливі умови для розвитку особистості, формування молоді в дусі національної ідеї, вірності заповітам батьків, українському патріотизму. Розроблені план, програма, методичні рекомендації факультативу «Національно-патріотичне виховання за допомогою засобів народознавства» пропонується учням 10 класів гуманітарних гімназій.

ОРІЄНТОВНИЙ ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№п/п	ТЕМА	КІЛЬКІСТЬ ГОДИН		
		Всього	Теорія	Практика
1.	Вступне заняття	1	1	—
2.	Походження назви "Україна"	3	2	1
3.	Походження українського народу	3	2	1
4.	Історичний розвиток укр. мови	2	1	1
5.	Національна символіка	3	2	1
6.	Особливості національно-культурного розвитку краю	3	2	1
7.	Підсумкова конференція	2	2	1
	Всього:	18	12	6

ПРОГРАМА КУРСУ

1. ВСТУПНЕ ЗАНЯТТЯ

Проблема духовного, національного відродження українського народу нерозривно пов'язана з тим загальним соціально-культурним середовищем, в якому виховується підростаюче покоління.

Розбудова освіти, її докорінне реформування мають стати основою національного відродження, утвердження державності та демократизації суспільства, відтворення духовного та інтелектуального потенціалу народу, виходу вітчизняних науки, техніки, культури на світовий рівень.

Органічним компонентом освіти, який охоплює усі складові цієї галузі, є національне виховання, в основі якого мають бути закладені принципи гуманізму і демократизму.

Головна мета національно-патріотичного виховання — набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних відносин, формування у молоді незалежно від національної приналежності особистісних рис громадянина Української держави.

Сьогодні стало реально можливим розбудувати Україну, виходячи з її національних інтересів на основі всебічного врахування особливостей способу життя, традицій, звичаїв народу, його менталітету, відродити людські душі.

Завданням запропонованого факультативу є:

— створити в учнів правильні уявлення про культуру, психологію, побут, звичаї, обряди, традиції українського народу;

— виховувати шанобливе ставлення до матеріальних і духовних цінностей українського та інших народів, що проживають на території нашої держави, зокрема Житомирщини;

— розвивати внутрішню культуру учнів, формувати у них потребу берегти, продовжувати й примножувати культурні надбання, впроваджувати у свій побут загальнонаціональні традиції, обряди, звичаї, а також кращі надбання культури інших народів.

2. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА»

Найдавніші писемні згадки про Україну.

Походження назв «Русь», «Мала Русь», «Велика Русь».

Учитель розповідає, що назва «Україна» вперше згадується в 1187 році в Літописі Руському. В ньому говориться, що вся Україна плакала по Володимирі Глібовичу («...плакавшая по немъ Пряславцы... а немъ же Украина много постона»). В ньому є також і пізніші згадки про Україну, зокрема, як князь Ростислав прибув до «...украине галицкой», записи: «...і всю Украину», «на Вкраинь» та ін.

Слід також згадати і лист польського короля Зигмунта Августа до турецького султана Сулеймана (1564 р.), який писав про Кам'янець-Подільський і зазначив, що він знаходиться на території України. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний в листі до польського короля (1612 р.) пише про «Україну власну, предковічну вітчизну нашу». Іван Виговський (1657 р.) хотів від шведів «права цілої старовинної України або Руси, де була руська віра, і де є ще мова, аж до Вісли». В літописі Самійла Ве-

личка є такі назви: «Україна обох сторін Дніпра», «Козацька Україна» та ін.

Вперше, нагадує вчитель, мабуть, людність українських теренів згадується в єгипетських та ассірійських текстах. Так, ассірійський цар Асархадзон згадує кіммерійців і скіфів. Опис української території і населення подав Геродот (484—425 рр. до н. е.), називаючи цю землю Скіфією. Людність і природа України згадуються у різних книгах Біблії. Святе Письмо відносить старожитні землі України до обширів Ойкумени.

У пророка Єремії читаємо: «Ось народ надходить із півночі, народ великий і царі численні виринають із крайніх закутчин світу. В руках у них луки і списи, жорстокі вони й немилосердні, ревуть, як море, мчать на конях, готові, як один, до бою на тебе, дочко вавілонська» (Єр. 50:41—42).

Далі вчитель роз'яснює поняття термінів «Русь», «Мала Русь», «Велика Русь» тощо.

Назва «Русь» у розумінні «Україна» широко вживалася в литовсько-руських літописах. У Гадяцькому договорі (1653 р.) Україну названо «Великим Князівством Руським». Є багато варіантів походження назви «Русь». Наприклад, один із них пояснює, що ця назва походить від давньослов'янського племені «русь» (руси, роси, рось), яке жило в Середньому Придніпров'ї в VII—VIII ст.

Великого поширення набула версія щодо нормандського походження Русі. Західні фіни ще й нині називають Швецію «Руссю». Іван Диякон пише про облогу Царгорода 860 р. Руссю, називаючи її «нормандськими племенами».

Назва «Мала Русь» вперше згадується в 1335 р. щодо найменування Галичини в протиположності найменуванню Великої Київської держави, яку називали «Велика Русь». З XIV ст. московські князі почали називати себе князями Русі. Для того, щоб відрізнити Московську і Київську Русь, константинопольський Патріарх став називати Московську Русь «Малою Росією» (погрецьки слово «Русь» означає «Росія», а Київську Русь — «Великою Росією»). Отже, спочатку назва Велика Росія вживалася

для окреслення території Київщини, і тільки згодом вона була запозичена московськими князями.

Назва «Мала Русь», а звідси й похідні назви — малороси, малоруський, а потім Малоросія, стала з середини XVII ст. офіційною або адміністративно-діловою назвою української території, тоді як назва Південна (Южная) Русь вживалася істориками та філологами. Назва «Україна» утвердилась як народна і розмовна на території Середньої Наддніпрянщини, а в Запорозькій Січі і як офіційна, що помітно з козацьких літописів, документів.

На порубіжних — західних, південних та північних землях української етномовної території хрононім Русь зустрічається у словосполученнях: Червона чи Галицька Русь, Карпатська чи Підкарпатська Русь, Буковинська Русь, Холмська Русь, Пряшівська Русь, Південна Русь, Сіверська Русь (Чернігівщина). Цей хрононім зберігається фактично аж до XX століття. Він існує як місцева назва, як синонім до назви «Україна» і як історична назва Східної Слобожанщини. Русь, як синонім назви «Росія», не виступає без означення Північна, Велика чи Московська, тоді як у значенні «Україна» вживається без означень.

Назва «Україна» є в поезії Тараса Шевченка: «Плаче Україна...», «Моя Україно», «І оживе добра слава, Слава України»; Івана Франка: «Стане славна мати Україна від Сяну до Дону»; Лесі Українки: «До тебе, Україно». Натхненно оспівують Україну П. Тичина, В. Сосюра, М. Рильський, А. Малишко, а також наші сучасники: Б. Олійник, І. Драч, Ліна Костенко та інші.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Людина і довкілля. Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури.— К., 1995.

Українознавство.— К., 1994.

Українське народознавство — К., 1992.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. В яких літописах згадується назва «Україна»?
2. Які ви знаєте версії щодо походження назви «Україна»?
3. Що означають назви «Русь», «руси», «роси»?
4. Походження українського народу.
5. Найдавніші поселення на території України.
6. Давньоруська держава і формування української народності.
7. Історичний розвиток української мови.

Археологічні дані свідчать про те, що перші людські поселення на території, яку займає Україна, відомі ще з середини доби палеоліту. В період неоліту в межиріччі Південного Бугу, Дністра та Дніпра розвинулась трипільська культура, де основою господарювання було землеробство.

Далі слід зупинитись на об'єднанні племен і утворенні воєнно-політичних союзів агафірсів, гелонів, неврів. Дати характеристику скіфсько-сарматської доби, утворення Антського об'єднання: Кувії — навколо Києва, Славії — Ільменські землі, Артанії — чернігівські землі.

На основі цих племен визрівали територіально-політичні об'єднання полян, древлян, уличів, тиверців, дулібів. Київський літописець розповідає про тринадцять слов'янських племен, що заселяли землі від Чудського і Ладозького озер до Чорного моря. Історичним центром східних слов'ян стало Середнє Подніпров'я. На початку VI ст. на землях полян виник Київ. Слід дати характеристику господарства, суспільного устрою східних слов'ян, показати, як зароджувались феодальні відносини, розвивалась і установлювалась ранньофеодальна держава.

Варто звернути увагу на передумови утворення української народності. Хронологічно це співпало з феодальною роздробленістю Київської Русі. В XII—XIII ст. стали вирізнятися ознаки народностей: територія, мова, культура, економіка, побут та звичаї. Надалі, щоб зберегти етнічну незалежність і самобутність у процесі формування своєї спільності, українцям довелося вести довготривалу боротьбу з монголо-татарами, литовцями, по-

ляками, турками, угорцями, московітами. За тих умов йшло формування етнічної спільності українців.

Умови переходу від української народності до вищої етнічної спільності — нації. Основні ознаки української нації: територіальна єдність, соціально-економічна цілісність, своєрідність культури, спільність мови та побуту, територіально-діалектне поширення української мови (Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Репринтне відтворення видання 1948 року.— К.: Абрис, 1991). При висвітленні питань етнічної консолідації українського народу, піднесення його національної свідомості варто скористатись такими цікавими публікаціями, як: Василь Рубан. Короткая летопись малороссийская, 1877 р.; Опанас Шафонський. Черниговского наместничества типографическое описание, 1786 р.; Яків Маркович. Записки о Малороссии, 1798 р.; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России, 1882 р.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Огієнко І. Українська культура.— К.,1991.

Лозко Г. Українське народознавство.— К.,1995.

Українознавство. Посібник.— К.,1994.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ УЧНІВ:

1. Які найдавніші племена населяли територію району, області?
2. Які факти свідчать про становлення у XIII—XIV ст. на території Середнього Подніпров'я української народності?
3. В яких літописах і на якій історичній основі відбувалося формування української народності?
4. Історичний розвиток української мови.
5. Розкрити дослідження Павла Шафарика, Олексія Шахматова, Агатангела Кримського та ін. Археологічні знахідки трипільської доби: писемні знаки на глиняному посуді, пряслицях, зброї тощо.

Створення слов'янської абетки. Діяльність Кирила і Мефодія. Абетка Митрополита Іларіона. Історія дослідження цієї проблеми в праці Михайла Брайчевського. Походження слов'янської писемності. Аналіз кирилиці й глаголиці.

Полеміка навколо періодизації історії української мови. На думку ряду дослідників, українська мова розвивається за допомогою нової лексики, вироблення граматичних і правописних правил, літературних стилів, а не в результаті змін суспільних формацій. Критичний аналіз єдиної «давньоруської мови», спільної для «трьох братніх народів» (Агатангел Кримський. Українська мова, звідкіля вона взялася. 1912). Риси української мови в давньоруських пам'ятках: «Галицько-Волинський Літопис», «Слово о погибелі Руської землі», «Києво-Печерський Патерик». Пам'ятки ділового письменства XIV—XVI ст.: «Судебник Ягайла» 1468 р., «Литовський статут» 1566—1588 рр. Державна мова Литовського князівства.

Люблінська унія 1569 р. Вплив латини на українську фонетику та морфологію. Аналіз творів полемічної літератури: Христофора Філарета, Іова Борецького, Захарія Копистенського, Івана Вишенського та ін.

«Пересопницьке євангеліє» (1556—1561) — видатна пам'ятка староукраїнської мови. Діяльність Острозького культурного осередку. Формування книжної української мови. Діяльність Київської колегії. Книжка Мелетія Смотрицького «Грамматики словения правильное синтаagma».

Діяльність «Руської трійці»: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич. «Русалка Дністровая», 1837 р.

Реформа правопису Пантелеймона Куліша, створення «кулішівки».

Українська мова під московською владою. «Валуєвський циркуляр» 1863 р., «Емський указ» 1876 р., 1908 р.— указ Сенату про шкідливу культурну і освітню діяльність в Україні.

Політика сталінізму, 1933 р.— знищення діячів української культури.

Сучасні етнічні процеси в Україні сприяють відродженню української мови. 28 жовтня 1994 року було прийнято Закон про мови. Українську мову вважають рідною понад 40 млн. чоловік, або 78% жителів країни. Цією мовою нині розмовляють десятки тисяч росіян, більшість поляків, чехів, євреїв, молдаван, румунів, що живуть в Україні.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Огієнко І. Українська культура.—К.,1991.

Українське народознавство.— К.,1995.

Українознавство. Посібник.— К.,1994.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ УЧНІВ

1. Які писемні джерела та археологічні пам'ятки експонуються в Краєзнавчому музеї?
2. Що таке рідна мова? Яку мову вважати рідною?
3. Чи передається мова генетично з роду в рід? Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Національна символіка.
5. Гербова символіка.
6. З історії виникнення прапорів.
7. Історична доля пісні «Ще не вмерла Україна».

Як свідчать історичні джерела, східні слов'яни використовували символічні знаки ще в період родоплемінного ладу на території України. Ними могли бути хрест, квадрат, ромб, коло, де що пізніше — півмісяць, зірки, квіти, зброя, геральдичні звірі та птахи. Це пояснювалося тим, що кожен рід первісних людей обожнював для себе якогось звіра, птаха чи явище природи, маючи його за символ.

Перша згадка про знаки в літописах належить до X ст. Посли київського князя Ігоря (912—945 рр.) при укладенні договору

з візантіянами мали свої печатки з відповідними знаками, що служило символом їхніх повноважень. А його дружина Ольга розставляла князівські знаки по всій землі Київській — аж до Новгороду.

Знак Київської Русі добре знали і за її межами. Так, на малюнку зображені дружинники великого князя київського Святослава під Доростолом з прапорами, держакі яких увінчували тризубці. За Київської Русі тризуб став великокнязівським знаком.

Із запровадженням козацького реєстрового війська, на Україні з'являється нова гербова символіка — лицар-козак із самопалом, що широко використовується на печатках запорозьких козаків, у тому числі й на випадок укладання міжнародних угод.

У листопаді 1917 року Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку. Питання про національний герб стало надзвичайно гостро. Пропонувалися зображення архангела Михайла, козака з самопалом, золотих зір на синьому тлі, золоті букви «У» на синьому тлі, золотого плуга на синьому тлі тощо.

Михайло Грушевський виступив з пропозицією взяти за герб УНР знак князівської влади часів Київської Русі — тризуб. Пізніше, в 20—40-х роках ХХ ст., тризуб як символ використовували різні політичні організації Західної Буковини, а за наших часів — емігрантські угруповання на Заході й на Україні в час її відродження.

19 лютого 1992 року Верховна Рада України затвердила малий Герб України — золотий тризуб на п'ятикутному синьому фоні, який є основним елементом великого Герба України. Головним елементом великого Державного Герба України є знак Княжої Держави Володимира Великого (Малий Державний Герб України). (Конституція України. Ст.20).

З історії виникнення прапорів (за Сергійчуком «Доля української національної символіки»). Прапор як засіб сигналізації відомий з античних часів. Перші давньоруські знамена, як і перші прапори інших давніх народів, були досить простими: довгі жердини, до вершків яких прикріплювалося гілля дерев, жмут тра-

ви, кінські хвости — у літописах іменувалися «голкою стяговою». Такі стяги були у великій шані на Русі ще до часів язичества, а після запровадження християнства вони освячувалися образом животворного Христа, що було перейнято від греків.

Історичні джерела донесли до нас скупі відомості про кольори прапорів Київської Русі. Наприклад, «Слово о полку Ігоревім» згадує «червлен стяг». На думку зарубіжного історика Климкевича, «стяг руської землі (київської доби) червоний із золотим тризубом того чи іншого князя».

Слід відзначити, що прапори повсюдно виготовляють відповідно до кольорів герба тієї чи іншої землі, країни.

Найбільша святиня українського козацтва — корогва. Під нею запорожці ходили через бурхливе Чорне море до стін столиці оттоманської Порти — Константинополя, переслідували ординців, які нападали на українські землі, завойовуючи в них ясир, піднімали народ на боротьбу проти польської шляхти. Біля прапорів розгорталися найзавзятіші поєдинки, бо втрата прапора для запорожця, як і для його предків, давніх русичів — поразка, ганьба.

На козацьких прапорах XVI—XVII ст. зображувалися святі, сонце, місяць, зірки, коло, олені, зброя — все, що було на той час характерним для мотивів українського народного мистецтва. На корогвах, які супроводжували запорожців у походах, вишивали образ святої Покрови. Проте найпоширенішим було зображення козака з шаблею на лівому боці й рушницею на лівому плечі.

У березні 1918 р. Центральна Рада затвердила жовто-блакитний прапор символом УНР. 13 листопада 1918 р. жовто-блакитний прапор став і державним символом Західно-Української Народної Республіки. Нині блакитно-жовтий прапор є символом багатьох українських закордонних угруповань. А 28 січня 1992 року Верховна Рада України затвердила Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого кольору, із співвідношенням ширини

прапора до його довжини 2:3. У Конституції України (Ст. 20) записано, що «Державний прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього й жовтого кольорів».

Історичні умови виникнення вірша П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» спочатку як поетичного тексту, а згодом — пісні пов'язані із суспільно-політичними умовами, в яких жив український народ у другій половині ХІХ ст. на східно- і західноукраїнських землях. Це був період піднесення національно-визвольних змагань українців. У 1871 році в Києві вийшла збірка віршів П. Чубинського, де і був вірш «Ще не вмерла Україна».

Нині існує багато варіантів цього твору — скорочених або доповнених. Ця пісня спрямована не стільки в минуле, скільки в майбутнє, утверджуючи волю народу, його прагнення до незалежності. Завдяки своєму національно-визвольному духові пісня увійшла в національну свідомість українського народу.

15 січня 1992 року Президія Верховної Ради постановила затвердити музичну редакцію Державного Гімну України, автором якої є М. М. Вербицький, а з 16 січня 1992 року було запроваджено повсюдне виконання Державного Гімну України.

Від 28 червня 1996 року п'ятою сесією Верховної Ради України прийнято: «Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України» (Конституція України. ст. 20).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Мельник А. Національна символіка на Україні//Київський університет.— 1989.

Сергійчук В. І. Доля української національної символіки. К.: Знання.— 1990.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Намалювати в зошиті герб м. Житомира, інших великих міст Правобережної України.

2. Намалювати в зошиті прапори періоду Київської Русі, козацькі клейноди, державний прапор України.

3. Вивчити напам'ять слова тексту пісні «Ще не вмерла Україна» (сл. П. Чубинського, муз. М. Вербицького).

4. Особливості національно-культурного розвитку Волині-Житомирщини.

Природні умови формування матеріальної культури краю.

Геологічна будова області. Клімат. Флора і фауна. Основні галузі народного господарства і заняття населення, системи землеробства. Археологічні пам'ятки на Житомирщині. Палеоліт, епоха міді і бронзи, ранні слов'яни.

Наш край в епоху Київської Русі.

Колодяжненське та Райковецьке городища. Давньоруські міста: Житомир, Овруч (Вручий), Іскоростень. Змійові вали. Малин.

Культура краю в XVII—XVIII ст.

Особливості розвитку культури. Освіта. Архітектура. Католицька експансія. Будівництво Житомирського, Бердичівського кафедральних костьолів, заснування монастиря ордену Августинів. Твердиня православ'я — Тригирський монастир. Приватні школи. Навчальні заклади в Житомирі, Любарі, Овручі.

Вперше Магдебурзьке право отримали такі міста, як Житомир (1444 р.), Овруч (1569 р.), Брусилів (1505), Коростень (1598 р.), ще за Литви, та воно було призупинено в 1831 р. вже російським царем.

Розвиток культури Волині в кінці XIX ст. — на початку XX ст.

Стан освіти. Перша гімназія в Житомирі. Публічна бібліотека. Коростишівська вчительська семінарія. Житомирський театр. Преображенський кафедральний собор. Початкова і середня освіта. Товариство дослідників Волині. Архітектурне будівництво. Пам'ятник О. Пушкіну в Житомирі.

Культура краю напередодні Другої світової війни.

Утворення Житомирської області. Діяльність культурно-освітніх установ. «Просвіта».

Житомирщина в 60-і роки.

Початок «відлиги» в сфері культури. Поява «шестидесятників» у літературі та мистецтві. Розвиток театрального мистецтва. Живопис і скульптура.

Становище в галузі освіти, науки і культури.

Житомирщина в незалежній Україні.

Зміна освітньої політики. Вища школа в Житомирі.

Діячі науки і культури — видатні постаті Житомирщини.

Великий краєлюб М. Т. Рильський.

Видатний авіаконструктор С. П. Корольов.

Будівничий української культури (І. І. Огієнко).

Металург із серцем поета (А. І. Феценко-Чопівський).

У колі видатних (М. І. Усанович).

Життя в ім'я науки (В. Й. Векслер).

Наш земляк — В. Г. Короленко.

«Лісова пісня» (Л. Українка).

М. М. Коцюбинський на Житомирщині.

Т. Г. Шевченко і Волинь.

І. Кочерга, В. Кучер, В. Земляк, Б. Тен і Житомирщина.

В. Гроссман та його творчість.

Ю. І. Крашевський і Житомирський театр.

М. Садовська, М. Заньковецька, П. Саксаганський на сцені театру.

Живописець М. Максименко — наш сучасник.

Видатний музикант Ю. Зарембський.

М. А. Скорульський, Б. М. Лятошинський — видатні українські композитори.

В. Косенко і музичне життя міста.

С. Т. Ріхтер — видатний піаніст сучасності.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Історія міст і сіл України. Житомирська обл. — К., 1976.

Андріягуєв А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. — К., 1887.

Полесьє. Матеріальна культура. (Под ред. В. К. Бондарченко). — К., 1988.

Жилюк С. І., Костриця М. Ю. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис. — Житомир, 1996.

Костриця М. Ю. Природа і матеріальна Житомирщина. — Житомир, 1999.

Якухно І. І. Народознавство. Посібник для вчителів та учнів. Житомир, 1997.

Якухно І. І. Українознавство. Посібник для вчителів та учнів. — Житомир, 1998.

Житомирська область. Географічний атлас: Моя мала Батьківщина. — К.: ТОВ «Видавництво «Мапа», 2001.

ДОДАТКИ ДО ТЕМ КУРСУ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР

Невід'ємною складовою частиною української етнопедагогіки є звичаї і обряди, пов'язані з народним календарем.

Народний календар — це система історично обумовлених дат, подій, спостережень за навколишньою дійсністю, народних свят, інших урочистостей, які в певній послідовності відзначаються протягом року. Народні традиції і звичаї адекватно відображають сутність, зміст і характер подій та явищ у природі, житті, зокрема у трудовій діяльності, побуті й дозвіллі людей. (Основи національного виховання: Концеп. полож./В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук та ін. — К., 1993. — С.6.).

Народний календар — це енциклопедія знань про життя людей праці, їхній побут, спосіб життя, виховну мудрість.

За роки свого існування народний і церковний календарі настільки тісно переплелися між собою, що сьогодні, фактично, є одним народним календарем.

Учні мають глибоко знати зміст, духовний потенціал як церковного, так і народного календаря. Вчитель, вихователь повинні будувати свою роботу так, щоб не нав'язувати учням ні релігійних, ні тим більше атеїстичних поглядів і переконань.

Знання змісту, закладеного в народних календарях, — це джерело глибокого осмислення учнями економічних, екологічних, моральних, національних, патріотичних проблем, які стоять поряд з кожною людиною і суспільством.

Вивчення народного календаря, практична реалізація у повсякденному житті його традицій, звичаїв і обрядів дає учням змогу збагачуватися народним світосприйманням і світорозумінням та простежити, як відбувалося зародження і розвиток світогляду різного народу.

Пропонуємо для самостійного опрацювання скорочений варіант народного календаря з тим, щоб учні самостійно його доповнили звичаями, традиціями, обрядами, подіями, які побу-

тують у їхніх сім'ях, школі, селі, місті. (Петронговський Р. Р., Якухно І. І. Українське народознавство, Житомир: Полісся, 2002. С. 102—115).

СІЧЕНЬ

Етимологія назви «січень» сягає глибокої давнини, коли наші предки ще мали справу з вирубуванням, просічуванням лісів. Для цього вибиралися спеціальні ділянки. На них вирубували не тільки окремі дерева, а й усі кущі, зарості та гущаки. Січення (просіка, вирубка) проводилося найбільше в тій порі, що припадала приблизно на січень. Поширена думка про пов'язування назви січня з сильними (сікучими) морозами. Підтвердженням цьому є давнє прислів'я: «Січень січе, лютий студить і лиш безрезень голубить».

У латинській мові січень — януаріус. Цей одинадцятий (за староримським календарем) місяць року названо на честь міфічного бога Януса, що вважається в Римі богом часу.

2 січня — за християнською традицією свято на честь римлянки Меланії (Маланки), яка з юних років і до своєї смерті йшла до Христа (пом. 439 р.).

3 січня — Петро-напівкорм. Перевіряли запаси корму, худоба мала з'їсти не більше половини припасеного. Цього дня перелопачують зерно в коморі, щоб мало кращу схожість.

4 січня — день роду-племіні, свято матері.

6 січня — Святвечір, багата кутя. Готують 12 пісних страв.

7 січня — Різдво, всі члени сім'ї вечором сідали за стіл і їли кутю, парубки колядували.

Різдво Христове. Наставало Різдво, і все живе славало Ісуса Христа народженого. «Сьогодні в Давидовім місті народився для вас Спаситель, який є Христос Господь», говориться в Євангелії від Луки, 2,12.

У давнину, невдовзі після зимового сонцестояння, наші пращури відзначали народження нового, літнього сонця, поворот від зими до літа. Напередодні Різдва до Святвечора готували кутю, а на Різдво ходили з вертепом.

13 січня — Щедрий вечір, Маланки, неодмінно готували холодець із свинини, розбирали кісточки, вночі на них ворожили.

Це традиційні народні гуляння від хати до хати. Підлітки якомога раніше повинні посіяти в хрещених батьків.

14 січня — Новий рік за старим стилем, або язичницьким змістом народження місяця, якого нині називають Василиєм. За християнською традицією свято на честь Василя Великого (329—379), архієпископа Кесарії, автора кодексу чернечого життя.

18 січня — голодна кутя, бо на завтра не можна було їсти, поки не освятять воду в ставку чи річці.

19 січня — народження богині Дани на Водохреще. За християнською традицією вирубували хрест з криги, священник освячував воду, яка була цілющою. День Святого Богоявлення, Хрещення Господа Бога. (В народі Ордань, Йордан, Водохреще).

20 січня — день Івана Хрестителя. В православній церкві це свято називається Собор Предтечі й Хрестителя Господнього Івана.

25 січня — Тетянин день.

29 січня — день поклоніння веригам апостола Петра. На Петра Вериги — половина криги.

ЛЮТИЙ

Сучасна українська літературна назва «лютий» відповідає слов'янському сприйняттю морозів у цей місяць: сердитих, тріс-кучих, жорстоких, лютих. Ця назва зустрічається вже в пам'ятках писемності XVI століття, але на позначення першого місяця року — січня. Це пояснюється невпорядкованістю, несталістю іменування місяців, що спостерігалось у нас аж до кінця XIX століття.

У Стародавньому Римі лютий (до Юлія Цезаря) завершував календарний рік. Цього місяця там здійснювали обряд «очищення від гріхів», приносячи жертву, тому латинською мовою місяць лютий зветься фебруаріус, тобто очисний.

Уявлення про лютий як сина січня знаходимо в народному прислів'ї: «Сішненко казав, якби мені батькові літа, то я б бикові-третякові рік зсадив, а дівці-семилітці коромисло до плечей приморозив». Таке ж визнання лютого стверджує й ще одне східноукраїнське його ймення: сішненко, січненко.

15 лютого — зима зустрічається з весною, в народі цей день називається Стрітіння. Якою буде погода в цей день, такою буде і весна; якщо зі стріх капає — буде зтяжна весна; коли на деревах іній — добре вродить картопля.

Масляна — останній тиждень перед Великим постом. На перший день Масляної, в м'ясопусну неділю, готують холодець із свинячих ніжок, тому цей день називають «ніжкові заговини».

Масляна — одне з найвеселіших свят: понеділок — зустрічі, вівторок — загравання, середа — на столі ласощі, четвер — гучна вечірка, п'ятниця — тещині вечірки, субота — вдовині вечорниці, неділя — проводжання. На Масляну любили посидіти за самоваром — з пирогами, пампушками, іншою випічкою. Старші люди кажуть: «На Масляну гуляй, а про піст не забувай».

Після Масляної починається семитижневий період обмеження в скоромному — **Великий Піст**. Основні страви — борщі з грибами, з рибою, заправлені олією, картопляні юшки, лемішки, галушки, картопляники, різні каші й киселі. Молоко дозволяється тільки немовлятам. Так наші пращури очищали свій організм від мирської суєти.

24 лютого — день Власа, покровителя домашніх тварин.

29 лютого — день преподобного Касіяна (пом. 435 р.).

БЕРЕЗЕНЬ

Березень — період виточування й заготівлі березового соку. З цієї причини західноукраїнські діалекти називають його соковик і сочень.

У Стародавньому Римі березнем називався новий рік. Римляни іменували цей місяць латинською назвою мартіус. Так його названо на знак вшанування бога Марса. Всі головні святкування на його честь відбувалися першого римського року.

Латинське мартіус у старослов'янській мові зазвучало як март. Через те й натрапляємо на цю назву в багатьох лексикографічних збірках, в усній народній творчості, творах українських письменників Михайла Коцюбинського, Володимира Самійленка, Івана Франка, Лесі Українки та інших. З метою емоційного навантаження в усній і писемній мові вживано також

варіанти цього місяцеймення: марот, марець, марчак тощо. Згадаймо давні прислів'я: «Сухий марець, мокрий май — жито буде, як той гай», «Хто в марті сіяти не починає, той про своє добро забуває» та інші. Ці й подібні назви березня фіксуються в західноукраїнських говірках ще й зараз. Давньоруська мова знає найменування березня і як березозол, березозіл. Українська мова успадкувала назви березол і березіль.

8 березня — Міжнародний жіночий день. Здавна жінка в українців звалася дружиною, що походить від слова «друг». Богинею і богом подружжя у нас були Лада і Ладод.

9 березня — народився Т. Г. Шевченко.

9 березня — свято на честь першого (IV ст.) і другого (452 р.) віднайдення голови Івана Предтечі.

10 березня — Тараса, застережника від лінощів.

14 березня — день преподобної мучениці Євдокії, в народі св. Явдохи, яка була страчена за християнську віру в 160 році.

21 березня — весняне рівнодення. Астрономічний день народження весни, свято жайворонків. За старим стилем цей день вважався першим днем весни — 1 березня.

22 березня — день пам'яті 40 мучеників Севастійських ревнителів християнства, які прийняли мученицьку смерть біля озера Севан. На сорок святих несуть 40 пампушок або пирогів з начинкою. 22 березня Земля повертається до Сонця. День зрівнюється з ніччю, друга зустріч весни. З дохристиянських часів зберігся звичай закликати в цей день весну: «Весно, весно красна, прийди, весно, з радістю, з великою милістю: з льоном високим, коренем глибоким, з хлібом пишним».

30 березня — день святого, Божого чоловіка Олексія. В народі це свято називають «теплого Олексія», з ним пов'язані повір'я і прикмети спостережень за природою. На теплого Олексія сніг палає від землі, а крига — від води.

КВІТЕНЬ

Пора буйного квітування природи. «Що миліш, як квітень віє? Він старому смерть несе, вся природа молодіє, оживає зразу все», — писав Грабовський.

Квітнем четвертий місяць року іменують на Україні з XIV століття. Раніш його називали у нас переважно запозиченими Давньою Руссю іменами апріль і апрель (латинське слово апріліс, імовірно, походить від прикметника апрікус, той, що зігрівається сонцем, сонячний, теплий).

4 квітня — Василь сонячний, парник. Сонце в колі — на врожай.

7 квітня — Благовіщення. Весна зиму перемагає, зустріч весни. І люди, і звірі, і птахи, і рослини цьому дневі радіють. Свято землі, саме сонце виграє, Бог благословляє все зелене. Свято Благовіщення Пресвятої Володарки нашої Богородиці й Пріснодіви Марії.

8 квітня — свято на честь архангела Гавриїла, володаря блискавки. Святкували — щоб Гаврило хати не спалив.

Вербна неділя — за тиждень до Великодня вшановується свято «Вхід Господній у Єрусалим».

Останній тиждень Великого посту називається чистим.

Чистий четвер — день весняного очищення, який ще називають чистим, великим, страсним.

Страсна п'ятниця — печуть паски.

Великодня субота — готують крашанки.

Великдень — в Україні це також свято весняного воскресіння, оновлення природи, що відзначається в першу неділю після весняного рівнодення. Це поєднання двох вір — язичництва і християнства. Другий тиждень після Великодня називається Проводи, на Поліссі він називається «гробки», «могилки», «поминки». В призначений день люди йдуть на кладовище, де на могилах відправляють панахиду, моляться за спасіння душ померлих, а потім справляють обід — тризну.

ТРАВЕНЬ

Сучасна українська літературна назва місяця якнайтісніше пов'язана з весняною порою буйного росту трав. Ще в давньоруській мові він іменувався «травень» (травневий).

Дехто з українців вживає і назву май. Це слово в нашій лексичі здавна означає зелень, бо май за народним розумінням — це час розкішного розвою природи. Таку ж назву зустрічаємо і в

давніх народних приказках: «Прийде май — у землю дбай», «Як на дощ багатий май — щедрий буде урожай», «Май холодний — рік хлібородний».

Латинська назва травня — майус — походить від імені давньоримської богині природи Майї, котра нібито сприяла розвитку рослинності на землі.

6 травня — свято на честь великомученика і побідоносця Юрія (Георгія), який прийняв мученицьку смерть за християнську віру в 303 році. Юрій — покровитель хліборобства і скотарства.

22 травня — свято на честь перенесення мощей Святителя і чудотворця Миколи із Лакії до Бару (Італія). В цей день вперше виводили коней на пашу.

23 травня — свято, встановлене на честь апостола Симона Зіло́та, який був розп'ятий на хресті.

ЧЕРВЕНЬ

Сучасне українське літературне місяцеймення червень походить від слова червець (народна назва червцевих комах кошенілі).

«Червень, червець; у тім місяцю добувають червень на крашення вовни на вироби ткацькії» — так пояснює назву місяця український етнограф Яків Головацький. На думку інших науковців, назва пішла від синяка з родини шерстелистих, який іменувався червенцем. Цим коренем наводили рум'янець на щоках дівчата. В червні з'являються перші полуниці, черешні, дозріває смородина, настає справжнє літо.

3 червня — Олена, радять сіяти льон, гречку, ячмінь, пізню пшеницю. Якщо на Олену дощить, то й осінь буде негожа.

4 червня — день василіска, не сій і не ори. Цього дня потрібно різати чорного півня, бо якщо залишити його живим, то 15 січня він зніс би яйце, з якого народився б цар зміїв.

22 червня — Кирила, земля віддає сонцю всю свою силу. Найдовший день і найкоротша ніч. У перший понеділок похорони бога Ярила, який уособлював сонце.

26 червня — день Преподобного Онуфрія Великого — пустельника фівадської пустелі в Єгипті.

28 червня — день Конституції України.

На 50-й день після Великодня весь християнський світ відзначає трійцю (П'ятидесятницю). Трійця, або зелена неділя, зелені святки — такі назви цього свята на Поліссі. Перед святом гілками клена, липи закріплювали хату над вікнами, дверима, долівку хати встеляли запашним татарником. За уявленням поліщуків, зелена сила дерев і трав допомагала людині зміцнити здоров'я, вберегти від лиха, сприяла врожаю.

ЛИПЕНЬ

Липень — середина літа, його розпал. У цьому гарячому місяці квітуть липи. З-поміж інших дерев липу, як особливо корисну, виділяли ще древні слов'яни. Обсаджували нею храми, замки, її медоносний цвіт — чудові ліки. Різьбярське, столярне, токарне виробництво і мистецтво писало й пише багато сторінок своєї історії теж на деревині липи. Назва «липень» утвердилася в українській літературній мові на початку XX століття. В народі липень іменувався ще й спекотень (від слова «спека»), а також як відгомін господарських робіт або занять у цей місяць — сінокіс, косень на Закарпатті, білень (у мові гуцулів, що зв'язано з часом, коли відбілюються на липневому сонці полотна).

Назва липня елевей, ілевей, ільовець, ілюх (західноукраїнські говірки) та ілляовик, ілляук (діалекти Слобожанщини) не змогли усталитись. Адже їх вживали тільки у зв'язку з церковними відзначеннями свята пророка Іллі, яке припадало за старим стилем на 20 липня.

Старослов'янську назву липня «іюль» скальковано з латинського слова «юліус», яким римляни називали місяць на честь Юлія Цезаря.

7 липня — день Івана Купала. За православним календарем Різдво Івана Предтечі. В Україні це свято символізує весілля Бога Сонця з богинею Даною.

12 липня — день апостолів Петра і Павла. Апостол Петро — один із перших учнів і послідовників Христа. Апостол Павло залишив 14 євангельських послань. В Україні після Петра розпочинались жнива.

СЕРПЕНЬ

Серпень — останній місяць літа.

Назва «серпень», що почала вживатися в українській мові в XVI столітті, досить прозора. Вона пов'язана з періодом жнив у давнину і походить безпосередньо від назви ручного знаряддя для збирання хлібів та інших сільськогосподарських культур — серпа. З приходом серпня люди поспішали зібрати головні зернові культури. Серпнева щедрість пригощає людину рум'яними яблуками, медяними грушами, солодкими сливами. В цей час природа «густа» на фрукти й овочі. Тому серед народних українських імен серпня зустрічаємо густир.

Латинською мовою серпень — август. Його назвали на знак увічнення пам'яті імператора Гая Октавія, якого римляни найменували Августом — священним, здатним возвеличувати, підносити (від слова «авгере» — збагачувати, сприяти росту).

1 серпня — день святої Мокрини, сестри Василя Великого. За народними звичаями — це останній день літа. Якщо на Мокрини дощ, то потрібно сіяти жито.

2 серпня — день пророка Іллі. В слов'янській міфології Ілля замінив язичницького бога — громовержця Перуна.

14 серпня — свято Походження дерева животворного Хреста, або перший чи медовий Спас.

19 серпня — свято Преображення Господнього, або другий чи яблучний Спас. На Спаса закінчували збирати хліб, розпочинали копати картоплю, збирати яблука, груші.

28 серпня — свято Успіння Богородиці Пріснодіви Марії. Успіння означає вознесіння, взяття її тіла на небо. В народі це свято називають Перша Пречиста. В період Першої Пречистої сіють озимину.

29 серпня — свято Перенесення образу Спаса Ісуса Христа із м. Едесси в Константинополь, відоме як третій Спас.

ВЕРЕСЕНЬ

Вересень — перший місяць осені. Саме в цей час пишно зацвітає приземкуватий кущистий верес. Сучасне українське літературне ймення вересень, безперечно, утворене від назви цієї вічнозеленої рослини. Це підтверджується й народними говір-

ками: вересенко (говори Слобожанщини), вересенько або верасенько (українські діалекти, що межують з говірками Білорусі).

Двослівне ймення вересня «бабине літо» не пов'язане з нитками срібного павутиння, що літає о цій порі і теж називається бабиним літом. Таку назву місяць дістав у зв'язку з основною колись домашньою працею жінок у цей період: вони обтіпують коноплі, льон, добілюють полотно.

У вересні прощається з рідним краєм більшість птахів, одні з них уже відлітають, інші гуртують зграї, щоб теж через день-два податись у вирій. Через це вересень по-стародавньому й називався довір'їй, або довір'їєць.

Латинська мова іменує вересень «септембер» (від числівника септем — сім). Це зумовлено тим, що в давньоримському календарі він був сьомий за рахунком, а не дев'ятий.

3 вересня — Василина про льон клопочеться, щоб вчасно його зібрати, волокно не втратити. Незабаром має бути приморозок на ґрунті. Час сіяти озимі культури.

7 вересня — прийшов Варфоломій — жито сій. Хто цього дня народиться — буде щасливий у зрілому віці.

10 вересня — пора збирати ягоди горобини і калини, хоча можна почекати і до сильніших приморозків.

11 вересня — день усічення голови Івана Предтечі, Хрестителя Господнього, тобто день смерті Івана, в народі кажуть Головосіка. В цей день нічого круглого не можна різати, пиляти, якщо зрізати головку капусти, то з неї може потекти кров. День суворого посту, їдять тільки пісні страви.

14 вересня — день Семена, який 47 років простояв на стовпі. На Семена починається старе бабине літо і триває до осіннього рівнодення. З Семена починалися вечорниці, готувалися засилати сватів.

21 вересня — друга Пречиста. Цього дня вранці жінки виходили до річок, озер зустрічати осінь. Старша жінка стояла з хлібом, а молодші — співали пісні. Потім хлібину розламували кожному, і всі йшли додому готувати тварин до зими. У народі кажуть: «Прийшла Перша Пречиста — одягла природа намисто,

прийшла Друга Пречиста — взяла комарів нечиста, а прийшла Третя Пречиста — стала діброва безлиста».

24 вересня — Федора — починаються осінні дощі, мряка.

25 вересня — осіннє рівнодення. За повір'ям, змії перебираються з полів у ліси.

27 вересня — Воздвиження Хреста Господнього, або Здвиження. Дні стають холодними. Птахи у далекому вирії. Ведмеді влаштовуються у барлоги, всі змії ховаються в нори. О цій порі починається одна з найважливіших осінніх робіт — вирубування капусти й заготівля її на зиму. «В роботящого на Здвиження і пиріг з капустою»,— кажуть в народі.

30 вересня — день вшанування Віри, Надії, Любові та матері їхньої Софії. Дівоче свято, зранку належало виплакати і ніякої роботи не починати. Молодь збиралася на вечорниці.

ЖОВТЕНЬ

Сучасна українська назва «жовтень» пов'язана з кольором листу на більшості дерев о цій порі.

В кінці другої половини дев'ятнадцятого століття форма «жовтень» остаточно закріпилася не лише в усній українській мові, а й в літературній.

У жовтня релігійне найменування — покровець, покровенко, покрівний. Воно пов'язане з церковним святкуванням Покрови, що відзначається православ'ям першого дня цього місяця.

За теперішнім календарем жовтень — другий місяць осені й десятий — року. Восьмим він був за часів давньоримських, а тому й назва його в латинській мові — октобер (від числівника окто — вісім).

1 жовтня — Ярина. Журавлине літо закінчується, починається журавлиний лет. Якщо летять у вирій журавлі, гуси — через два тижні, на Покрову, приморозок.

2 жовтня — Трохима. Із 2 по 6 жовтня пасічники ховали вулики на зиму.

8 жовтня — Сергій-капустняк. Пошаткована в цей день капуста найкраще зберігається. Сергій — ще й курятник, бо в цей день різали курей на продаж.

13 жовтня — Григорій. Наповнювали свіжою соломою матраци, а стару спалювали в печі, щоб вберегтися від лихого ока.

14 жовтня — Покров Пресвятої Богородиці, або Покрова. В цей час закінчується оранка, сівба, плуги і борони ховають на зиму. Бо Покрова покриває або листом, або снігом, а хто сіє на Покрову, той не має що дати корові.

28 жовтня — Юхим, сковає холодом корені трав, дерев, укриває комах, навіває сон.

31 жовтня — Лука. До Луки прагнули звести сіно з далекої луки, бо ще не відомо, скільки чекати снігового шляху.

ЛИСТОПАД

Сучасна українська літературна назва «листопад» своїм народженням пов'язана з осіннім опаданням листу.

Б. Грінченко фіксує найменування місяця двоюко: листопад і падолист. Тривалий час ці назви вживалися в українській літературній мові паралельно.

Українська усна й письмова (рідше) мова знає цей місяць під численними формойменнями: листогуб, листогубень, листогубець, листосій, листосівень, листосієць, листосівець, листотрус, листотрусь, листокид, листокидець, листольот, листоліт...

У римлян листопад був дев'ятим місяцем і називався новембер. Ця латинська назва його пов'язана з числівником новем — дев'ять.

4 листопада — святкування казанської ікони Божої Матері. На Казанську веселилися всі, справляли весілля.

8 листопада — день пам'яті великомученика Дмитра Солунського, який був страчений за християнську віру в 306 році.

9 листопада — день Нестора Літописця.

10 листопада — день пам'яті мучениці Параскеви-П'ятниці, активної проповідниці християнства. За поширеним в Україні повір'ям в п'ятницю не можна шити і їсти скоромне.

14 листопада — день Кузьми і Дем'яна. Народні перекази розповідають, що Кузьма і Дем'ян першими виготовили і подарували людям плуг, молоток та цвяхи.

21 листопада — Собор Архистратига Михайла. Михайла вважають покровителем Києва, його образ був на гербі столиці.

В народі Михайло — це мужній лицар, що перемагає темні сили на землі, покровитель мисливців. На Михайла іній — чекай великого снігу.

27 листопада — день Апостола Пилипа, його Господь запитає, скільки потрібно грошей для закупівлі хліба 5-ти тисячам людей (Іоанн, 6,7). За народним повір'ям, якщо на Пилипа буде іній, то слід чекати гарного врожаю вівса в наступному році.

28 листопада — Пилипівський піст, який триває до Різдва. Перед постом влаштовували смачну вечерю.

ГРУДЕНЬ

Грудень завершує рік, розпочинає зиму. Полишені осінню розгрудзі шляхи, поорані ниви замерзають грудням. Звідси й сучасна літературна його назва.

Говірки іменують грудень ще й трусим. Породив таку назву перший сніг, перша снігова пороша: прийшов час трусіння снігу. Тож грудень не тільки трусим, а й трусосніж, трусосніжчик, трусосніжець і т. ін.

У тих же діалектах грудневе задоців'я викликало іменування грудня мочанець. Через грудневий густий дощосій грудень іменують ще мжичич, мжичник, мрякач.

Б. Грінченко фіксує лише вживання слова грудень на позначення місяця, що його ми тепер іменуємо листопадом. Свою думку він підтверджує прикладом з «Повести временных лет»: «Тоді місяць грудень рікся ноябрь». Християни іменують його христівець (мовляв, у цьому місяці народився Христос).

Латинською мовою грудень — децембер (від числівника децен, тобто десять). У римлян березень був першим місяцем року, тому грудень був для них десятим календарним місяцем.

4 грудня — свято введення в Храм Пресвятої Богородиці. Цей день у народі називають третя Пречиста. На Введення господарі обсипали своїх корів насінням та змашували вим'я олією, щоб давали багато молока. Щоб живність була здоровою, її обкурювали пахучим зіллям, примовляючи заклинання.

7 грудня — день пам'яті великомучениці Катерини. («Чиста душею» — так перекладається її ім'я із грецької).

13 грудня — день пам'яті мученицької смерті одного із дванадцяти апостолів Христових — Андрія Первозванного. Святий проповідував християнство в Причорномор'ї і дійшов до Києва, де на одному горбі поставив хрест зі словами: «Чи бачите гори ці? Повірте мені, на них засяє благодать Божа».

17 грудня — день Варвари, яка в 706 році постраждала за віру в Фінікії, її мощі нині знаходяться у Володимирському соборі м. Києва.

19 грудня — день пам'яті святителя, чудотворця, архієпископа Мірлікійського Миколи, 19 грудня — «зимовий» — день смерті, помер у 343 р., 22 травня — «весняний» — перенесення останків із Мір Лікійських (Мала Азія) у Бар (Італія, 1087 р.).

22 грудня — день Ганни, зачаття праведною Ганною Богородиці.

25 грудня — установлене свято на честь чудотворця єпископа Тріміфунтського Спиридона, який помер у 348 році. В цей день сонце повертає із зими на літо. День стає довшим, а ніч коротшою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

- Конституція України.— К.,1996.
Аркас М. М. Історія України-Руси.— К.,1991.
Грушевський М. С. Історія України-Руси. /Ред.: П. С. Сохань (голова) та ін.— К.,1991.
Дарманський П. Ф. Обряд у житті людини.— К.,1974.
Зоц В. А. Православие и культура.— К.,1986.
Наулко А., Артюх Л. та ін. Культура і побут населення України.— 1991.
Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу.—К.,1966.
Круть Б. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян.— К.,1973.
Крисаченко В. М. Українознавство.— К.,1997.
Ковальчук О. В. Українське народознавство.—К.,1992.

- Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська обл.
К., 1973.
- Огієнко І.* Українська культура. Абрис, 1991.
- Огієнко І.* Українська церква.— К.: Україна, 1993.
- Попович М.* Мироззрение древних славян.— К., 1995.
- Пашкова Г. Т.* Етнокультурні зв'язки українців і білорусів.
Полісся.—К., 1975.
- Петронзовський Р. Р., Якухно І. І.* Українське народознавство. Житомир: Полісся, 2002.
- Рыбаков Б.* Язычество древних славян.— М., 1981.
- Літопис Руський.* За Іпатським списком.— К., 1990.
- Лозко Г.* Українське народознавство.— К., 1992.
- Скуратівський В. Т.* Берегиня.— К., 1987.
- Скуратівський В. Т.* Посвіт.— К., 1988.
- Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г.* Мандрівка в глибину віків.—К., 1968.
- Українознавство.* Уклад.: В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач —
К., 1994.
- Українознавство.* Концепції, програми, документи.—
К., 1995.
- Якухно І. І.* Українознавство. Посібник ОІУВ. 1997.

ДОДАТОК Б
Програма факультативу
«Відомі культурні пам'ятки та діячі культури і на-
уки Житомирщини»
(10—11 класи)

ПЕРЕДМОВА

Урядом України прийнято Державну національну програму «Освіта», одним з найголовніших принципів якої є національна спрямованість освіти, що полягає в її органічному поєднанні з національною історією і традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу.

Вирішити проблеми збереження національної культури, становлення національної свідомості громадян — значить сприяти збереженню нації та її подальшому розвитку на шляху будівництва суверенної держави. У цій, державного значення справі, важливе місце належить вивченню культурної спадщини свого краю.

Кожній людині притаманна любов до рідного краю, «малої Батьківщини», як часто ми величаємо непримітну цяточку на карті, де з'явилися на світ.

Шкільна програма з історії має обмаль часу для висвітлення матеріалів цієї проблеми, а тому поглибленню знань з історії свого краю мають сприяти факультативи, один з яких розрахований для вивчення протягом 2-х років (10—11 клас). Всього 35 годин.

Перший рік навчання

ОРІЄНТОВНИЙ ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН РОЗДІЛ «КУЛЬТУРА ТА КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ КРАЮ»

№п/п	ТЕМА	КІЛЬКІСТЬ ГОДИН		
		Всього	Теорія	Практика
1.	Вступне заняття	1	1	
2.	Природні передумови формування матеріальної культури краю Археологічні пам'ятки на території Житомирщини	2	2	
3.	Наш край в епоху Київської Русі	2	2	
4.	Культура краю в XVII—XVIII ст.	2	2	
5.	Розвиток культури Волині в кінці XIX на початку XX ст.	2	2	
6.	Культурне життя краю напередодні II світової війни	2	2	
7.	Житомирщина в 60-і роки	2	1	1
8.	Становище в галузі освіти, науки і культури Житомирщини у незалежній Україні	2	2	
9.	Підсумковий урок	2	—	2
		17	14	3

ПРОГРАМА КУРСУ

1. ВСТУПНЕ ЗАНЯТТЯ.

З історії краєзнавчих досліджень Волині. Товариство дослідників Волині.

Створене у 1900 році за ініціативою М. Коробко, О. Фотинського Товариство дослідників Волині відігравало роль просвітницького і науково-дослідницького центру — справжньої академії Поліського краю.

Предтечею Товариства можна вважати М. Костомарова, О. Драгоманову та Лесю Українку.

Тривалий час Товариство очолював один з фундаторів української геології академік П. Тутковський. Важливим аспектом діяльності Товариства було дослідження історії, культури, побуту, здійснення антропогеографічної характеристики краю, природне районування України. Саме з ініціативи і підтримки Товариства були створені краєзнавчі музеї у Житомирі, Луцьку, Кременці, Дубному, Острозі.

Серед дослідників Товариства відомими є: Г. Осовський, А. Сендкульський, В. Антонович, М. Теодорович, В. Кравченко, П. Тутковський, С. Бельський, О. Фотинський.

Нове покоління дослідників, відновивши роботу Товариства у 1990 році, успішно продовжує традиції своїх попередників. Президентом Товариства М. Костицею проводиться значна робота по відродженню історичної пам'яті, здійснюється видання краєзнавчої літератури.

2. ПРИРОДНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КРАЮ.

Геологічна будова області. Клімат. Флора і фауна. Основні галузі господарства і заняття населення, система землеробства. Археологічні пам'ятки на Житомирщині. Палеоліт, епоха міді і бронзи, ранні слов'яни.

Багато мільйонів років тому через територію сучасної Житомирщини простяглися пасма висотою до 3000 м. Тричі територію вкривали води теплих морів. За походженням представлені як континентальні, так і морські льодовикові відклади.

Сучасні природні умови Житомирщини склались у післяльодовиковий період.

Територія області має вигляд хвилястої рівнини.

Для області характерний високий рівень залягання кристалічних порід.

Житомирщині поталанило: дослідник Волині академік О. Ферсман зазначив: «Те, що раніше складало гордість і прерогативу Уралу, тепер в достатку є на Волині».

Клімат і географічне положення області сприяли появі життя.

Перші люди з'явилися понад 100 тис. років тому. Найбільш відома стоянка первісних людей — Житомирська, що на лівому березі р. Свинолужки.

З появою холодів починається подальше розселення людей.

Епоха палеоліту дає найбільш відомі — Радомишльське і Топорівське (Ружинський р-н) поселення.

Основним заняттям людей було збиральництво, полювання.

В добу неоліту майже вся територія була заселена людьми, основним заняттям яких стає примітивне землеробство, про що свідчать матеріали археологічних розкопок.

Мідно-бронзовий вік відомий такими стоянками, як Городське Коростишівського р-ну, Колодяжне Держинського р-ну, Райки Бердичівського р-ну, Троянів Житомирського р-ну.

3. НАШ КРАЙ В ЕПОХУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ.

Колодяжненське та Райковецьке городища. Давньоруські міста: Житомир, Овруч (Вручий), Іскоростень. Змійові вали. Малин.

Архітектурні пам'ятки: храм святого Василя в Овручі (XII ст.).

Стародавні укріплені поселення або міста називались городищами. У південній частині Житомирської області збереглися залишки сторожових фортець. Найбільш відомі з них Колодяжненське (Держинський р-н) та Райковецьке (Бердичівський р-н).

З VII ст. починається розпад родоплемінного суспільства і виникають міста, які в подальшому стануть опорою древлянського князівства. Це Вручий (Овруч), Іскоростень (Коростень), Малин, а пізніше і Житомир. У господарському (приблизно 884 р.) житті міст велике значення відігравали ремесла: виробництво заліза, гончарство, виробництво цегли і шиферних пряслиць.

Древлянська земля з півдня була оперезана земляними валами і ровами, які були частиною оборонних споруд. Частина їх

збереглася до наших днів. Їхні залишки тягнуться від Яроповичів Андрушівського р-ну до р. Роставиці.

Монголо-татарська орда, долаючи відчайдушний опір населення, все ж зруйнувала Микгород (Радомишль), Житомир, Райки, Колодяжне.

Землі древлян, як і вся руська земля, потрапили у васальну залежність від золотоординських ханів, що надовго загальмувало розвиток ремесел і культури.

4. КУЛЬТУРА КРАЮ В XVII—XVIII СТ.

Особливості розвитку культури. Освіта. Архітектура. Католицька експансія. Будівництво Житомирського, Бердичівського кафедральних костьолів, заснування монастиря ордену Августинів. Твердиня православ'я — Тригирський монастир. Приватні школи. Навчальні заклади в Житомирі, Любарі, Овручі.

Магдебурзьке право, дароване в 1779 р. Коростишеву, і розвиток міста.

З початком XIV ст. Литовська держава починає наступ і близько середини століття приєднує Волинь. Починається феодална і релігійна експансія, яка до початку XVII ст. набирає особливого розмаху.

У першій половині XVII ст. Житомирщина входила до складу Волинського і Київського воєводств з населенням 500-550 тис. чол., 2,2% якого становила шляхта.

Визвольна війна не принесла свободу житомирським землям, і вони продовжували входити до складу Польського королівства. В 1720 р. уніатський собор постановив вважати православну церкву поза законом.

Католицька релігія стає пануючою. З метою насильницького окатоличення народу починається будівництво католицьких монастирів і костьолів, зокрема Житомирського (1751), Бернардинського монастиря (1761), Бердичівського (1768), Коднянського (1757).

Населення краю активно бореться з католицькою експансією, і центром цієї боротьби стає Тригірський православний монастир.

З метою посилення польського впливу, розвитку міст король Станіслав Август у 1779 році дарує Коростишеву Магдебурзьке право.

Вперше Магдебурзьке право отримали такі міста, як Житомир (1444 р.), Овруч (1569), Брусилів (1505), Коростень (1598) ще за Литви, та воно буде призупинено в 1831 р. вже російським царем.

5. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ВОЛИНИ В КІНЦІ XIX ст. — НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стан освіти. Перша гімназія в Житомирі. Публічна бібліотека. Коростишівська вчительська семінарія. Житомирський театр. Преображенський кафедральний собор. Початкова і середня освіта. Товариство дослідників Волині. Архітектурне будівництво. Пам'ятник О. Пушкіну в Житомирі.

На початку XX ст. Волинська губернія була однією з найбільших у Російській імперії. Зазвичай тут відбувалися значні зміни як в економічному, так і в культурному житті.

На початку XX ст. у губернії працювало 3199 навчальних закладів, у яких навчалось 1 230 280 чол. Тобто освіту отримувало 4% від загальної кількості населення. Помітну роль відіграла церковна освіта: налічувалось 1454 парафіяльні школи.

Крім них, на Волині працювало 15 двокласних училищ.

Німецькі колонії мали 306 шкіл, чеські — біля 30, єврейських нараховувалося понад 800.

Неповну і повну освіту давали реальні училища, прогімназії і гімназії.

З 1911 року відкрито гімназії в Житомирі, в 1913 — в Новограді-Волинському.

10 квітня 1866 р. відкрито Житомирську публічну бібліотеку.

В 1873 році в м. Коростишеві відкривається вчительська семінарія, це був перший педагогічний заклад, який готував сільських учителів.

У 1809 році розпочав діяльність перший театр у Житомирі. Це була дерев'яна споруда на 350 глядачів, однак у 1842 році її знищила пожежа.

Через 10 років з ініціативи Ю. Крашевського та при підтримці губернатора М. Синельникова почалося будівництво нового театру. Театр був збудований по вулиці Жандармській (Пушкінська) в 1858 р. за проектом архітектора І. Штормо.

Пам'ятником культової архітектури стає Преображенський кафедральний собор, будівництво якого почалося на Соборній площі в 1867 р. і завершено в 1874 р.

На кінець XIX ст. лише в Житомирі налічувалося 58 культових споруд, духовна семінарія та ін. релігійні заклади.

6. КУЛЬТУРА КРАЮ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Утворення Житомирської області. Становище у сфері культури. Ліквідація неписьменності. Діяльність культурно-освітніх установ. «Просвіта».

Репресії творчої інтелігенції.

22 вересня 1937 року була утворена Житомирська область.

Площа новоутвореної області складала 29,9 тис. кв. км, на ній було розташовано 1835 населених пунктів.

Боротьба з неписьменністю на початку 20-х років дає позитивні результати, збільшується кількість навчальних закладів. У науковому і культурному житті області відбуваються значні зрушення. Починають діяти культурно-освітні установи та товариства, серед яких значне місце посідає «Просвіта».

Та репресії 30—40 рр. забрали не лише життя видатних і талановитих вчених, діячів науки і культури, творчої інтелігенції, а й викреслили з пам'яті імена, якими нині пишається Житомирщина.

7. ЖИТОМИРЩИНА В 60-і РОКИ.

Початок «відлиги» в сфері культури. Поява шестидесятників у літературі та мистецтві. Розвиток театрального мистецтва. Живопис і скульптура.

50—60-і роки відомі в радянській історії під назвою «відлига».

Це, звичайно, позначилось значними змінами в освіті і культурі.

Лише з 1959 по 1976 р. в області збудовано понад 450 шкіл, завершився перехід до загальної середньої освіти.

Відбулися зміни в інформаційному забезпеченні. Всі села області були радіофіковані. А в др. половині 60-х років у дію введені телевізійні ретранслятори.

«Відлига» стала ковтком свіжого повітря, і на Житомирщині почало формуватися покоління з антитоталітарним мисленням.

8. СТАНОВИЩЕ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ ЖИТОМИРЩИНИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.

Зміна освітньої політики. Вища школа в Житомирі. Розвиток літератури. Заповнення «білих плям» в історії, відродження забутих імен. «Книга пам'яті». Реставрація храмів та архітектурних пам'яток.

За 10 років незалежності в нашій державі визначено нові пріоритети розвитку освіти, створено відповідну правову базу, розпочато реформування галузі на основі прийнятої урядом Програми «Освіта». Сьогодні в області функціонує 939 загальноосвітніх шкіл, 126 — початкових, 423 — середніх, працює педагогічний ліцей, гуманітарна гімназія, ряд шкіл з поглибленим вивченням дисциплін.

Вдосконалюється мережа вищих навчальних закладів. Сьогодні в області — 22 вищі навчальні заклади I—II рівнів акредитації, 4 державні вузи III—IV рівнів. Серед них Житомирський педуніверситет (6840 студентів), Житомирський інженерно-технологічний інститут (4891 студент), Державний агроєкологі-

чний університет України (5096 студентів), Житомирський військовий інститут радіоелектроніки.

Все більше з'являється нових імен талановитих літераторів, художників, музикантів.

Відроджуються забуті імена.

Бурхливо йде реставрація храмів та архітектурних пам'яток культового характеру, серед них Михайлівська церква, Тригирський монастир та ін.

9. Підсумковий урок.

Конференція на тему «Велика Волинь — минуле і сучасне».

ПРОГРАМА
теоретичної конференції «Велика Волинь —
минуле і сучасне».

План конференції:

1. Доповідь: «Велика Волинь — минуле і сучасне». (40 хв.).

Співдоповіді:

1. Природа і матеріальна культури Житомирщини. (20 хв.).

2. Житомирщина: шляхами історії. (20 хв.).

СЕКЦІЇ:

I. Секція історії та культури.

1. З історії красзнавчих досліджень Волині. (10 хв.).

2. Археологічні пам'ятки на території області. (10 хв.).

3. Матеріальна культура краю в період Київської Русі. (10 хв.).

4. Стан освіти і культури в XVIII—XIX ст. (10 хв.).

5. Розвиток культури краю в незалежній Україні. (10 хв.).

II. Секція мистецтва.

1. До питання про архітектуру краю в епоху Київської Русі. (Змійові вали). (10 хв.).

2. Особливості архітектурного будівництва в XVII—XVIII ст. (10 хв.).

3. Музика в житті Житомирщини. (10 хв.).

4. Житомирський театр і його роль у культурному житті краю. (10 хв.).

Підсумки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія міст і сіл України. Житомирська обл.— К., 1976.
2. *Андріягін А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.— К., 1887.
3. Полесье. Матеріальна культура. (Под ред. В. К. Бондарченко.).— К., 1988.
4. *Жилук С.І., Костриця М.Ю.* Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис.— Житомир, 1996.
5. *Костриця М.Ю.* Рідний край. Посібник для вчителів і учнів.— Житомир, 1994.
6. *Костриця М.Ю.* Природа і матеріальна культура Житомирщини.—Житомир, 1999.
7. *Іващенко О., Поліщук Ю.* Житомирщина: шляхами історії.— Житомир, 1997.
8. *Якухно І.І.* Народознавство. Посібник для вчителів і учнів.— Житомир, 1997.
9. *Якухно І.І.* Українознавство. Посібник для вчителів і учнів.— Житомир, 1998.
10. Житомирська область. Географічний атлас: Моя мала Батьківщина — К.: ТОВ «Видавництво «Мапа», 2001.

Другий рік навчання

ОРІЄНТОВНИЙ ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН РОЗДІЛ «ДІЯЧІ НАУКИ І КУЛЬТУРИ – ВИДАТНІ ПОСТАТІ ЖИТОМИРЩИНИ»

№п/п	ТЕМА	КІЛЬКІСТЬ ГОДИН		
		Всього	Теорія	Практика
1.	Вступне слово	1	1	—
2.	Великий краслюб М. Т. Рильський	1	1	—
3.	Діячі науки — уродженці Житомирщини	5	3	2
4.	Видатні постаті на літературній ниві	4	2	2
5.	Митці Житомирщини	3	2	1
6.	Музиканти — наші земляки	3	2	1
7.	Підсумкове заняття	1	—	1
		18	12	6

ПРОГРАМА КУРСУ

1. Вступне заняття. Вони звеличують наш край.
2. Великий краслюб М.Т. Рильський.
3. Діячі науки — уродженці Житомирщини.
4. Видатний конструктор С.П. Корольов.
5. Будівничий української культури (І.І. Огієнко).
6. Металург з серцем поета (І.А. Фещенко-Чопівський).
7. У колі видатних (М.І. Усанович).
8. Життя в ім'я науки (В.Й. Векслер).
9. Видатні постаті на літературній ниві.
Наш земляк — В.Г. Короленко.
«Лісова пісня» (Л. Українка).
- М.М. Коцюбинський і Житомирщина.
Т.Г. Шевченко і Волинь.
- І.Кочерга, В.Кучер, В.Земляк, Б.Тен і Житомирщина.
В.Гроссман та його творчість.
10. Митці Житомирщини.

Ю.І. Крашевський і Житомирський театр.
М. Садовська, М. Заньковецька, П. Саксаганський на сцені театру.
Живописець М. Максименко — наш сучасник.
11. Музиканти — наші земляки.
Видатний музикант Ю. Зарембський.
М.А. Скорульський і Б.М. Лятошинський — видатні українські композитори.
В. Косенко і музичне життя міста.
С. Т. Ріхтер — видатний піаніст сучасності № 1.
12. Підсумкове заняття.
Рекомендується конференція на тему «У просторі і часі».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія міст і сіл України. Житомирська обл. — К. — 1976.
2. *Дерев'яно Ф.* Вилучений персонаж. — «Культура і життя», 1989.
3. *Каменський А. Д. П. Штеренберг.* — «Огонек», 1989, №33.
4. *Климчук О.* В чистій любові до краю. — «Україна», 1991, №1.
5. *Костриця М., Мокрицький Г.* У просторі і часі. — Житомир, 1995.
6. *Костриця М., Тимошенко В.* України не соромився, Україною гордився. — Житомир, 1996.
7. *Куприна К.* Куприн — мой отец. — М., 1979.
8. *Оноприенко О. П. А. Тутковский.* — М., 1987.
9. Житомирська область. Географічний атлас: Моя мала Батьківщина. — К.: ТОВ «Видавництво «Мапа», 2001.

1. ВСТУПНЕ ЗАНЯТТЯ. ВОНИ ЗВЕЛИЧУЮТЬ НАШ КРАЙ.

«Батьківщина відкривається перед нами і в квітучих садах, і в зелених луках, і у вербі, що схилилась над ставком, і в гурті птахів, що летить у вирій у блакитному небі, але найголовніше,

найяскравіше і найміцніше, що на все життя западає в серце патріота і що втілює в собі батьківщину, — це люди».

Слова ці належать видатному українському педагогу В. О. Сухомлинському.

Житомирщина — батьківщина багатьох видатних діячів науки, техніки, культури, письменників і митців, борців за національну незалежність. Вони є гордістю нашого краю.

Понад тисячу прізвищ видатних людей, що жили, творили або перебували у нашому краї, позначено на культурній карті Житомирської області. Безумовно, щоб описати їх життєвий і творчий шлях, потрібно докласти чимало зусиль і часу.

Багато з цих імен відомі в усьому світі. Серед них — родоначальник практичної космонавтики академік С. П. Корольов, письменник В. Г. Короленко, славнозвісна поетеса Леся Українка, всесвітньовідомий піаніст С. Т. Ріхтер, вчений-енциклопедист І. І. Огієнко. Про них та багатьох інших видатних земляків ми дізнаємося на заняттях нашого факультативу.

2. ВЕЛИКИЙ КРАЄЛЮБ М. Т. РИЛЬСЬКИЙ.

Видатний український поет М. Т. Рильський (1895—1964) народився у Києві, але протягом усього життя з гордістю вважав себе житомирянином. Відкриваємо сторінки його «Автобіографії»: «Кучерявий лісок на ледве помітному узгір'ї, білі хати й зелені сади понад річкою Унавою, що, перепинена греблею, розливається в широкий, порослий комишами і лататтям став. Світ — як таємнича, ледве розкрита книга... Дитинство моє, юність моя...». Це — про Романівку, село Попільнянського району. І як би далеко життєва доля не закидала поета, ота «таємнича книга дитинства» жила у його ніжному серці, сивій голові. З Романівкою у Рильського пов'язані наймолодші, найпоетичніші спогади:

«Благословенна будь! Ти вічно молода
Життя мені дала і світ мені відкрила».

Максим Тадейович однаково вболівав як за долю України, так і за долю рідної Житомирщини. Він схвально зустрів збірку

творів літераторів Житомирщини «Перший сніп», написав до неї передмову. Понад 40 років М.Т. Рильський перебував у творчих взаєминах з Борисом Теном, щиро вітав його з успішним завершенням перекладу на українську мову «Одісеї» Гомера. Палко підтримував молодих поетів і прозаїків. Багато років М. Т. Рильський був депутатом Верховної Ради СРСР від Житомирщини. Двадцять останніх років життя поет очолював Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України. Житомиряни пам'ятають великого поета. Його іменем названа одна з вулиць обласного центру на Замковій горі, в селі Романівці діє меморіальний музей, щороку тут проводиться літературно-мистецьке свято «Романівська весна».

3. ДІЯЧІ НАУКИ — УРОДЖЕНЦІ ЖИТОМИРЩИНИ.

Серед них чільне місце по праву займає родоначальник практичної космонавтики академік С. П. Корольов. Один з організаторів, а пізніше — начальник групи вивчення реактивного руху, яка створила і здійснила запуск у 1933 році першої вітчизняної ракети, С. П. Корольов очолював розробку й запуск першого космічного корабля, якого вивів на орбіту 12 квітня 1961 року Ю. О. Гагарін. Наш земляк — двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії. Помер 14 січня 1966 р. Похований у Москві на Красній площі.

У 1970 р. в Житомирі відкрито Будинок-музей академіка С. П. Корольова, в 1971 р. на майдані Рад йому встановлено пам'ятник. Ім'я вченого носить одна з вулиць обласного центру. В Житомирі проходять міжнародні наукові конференції, симпозіуми, читання, присвячені вченому.

Український культурно-освітній і духовний діяч, вчений, письменник І.І. Огієнко народився 15 січня 1882 р. в містечку Брусилів. Здав екстерном іспити за середню освіту в Острозькій класичній гімназії.

У 1909 р. закінчив Київський університет св. Володимира. У 1918 році І.І. Огієнку доручають відкрити перший український університет у м. Кам'янці-Подільському. З 1920 р. — вчений в

еміграції, спочатку у Західній Європі, а потім у Канаді. Вчений, проживши 90 років, залишив після себе величезну наукову спадщину — понад тисячу праць з історії, літератури, культури.

Український громадський і політичний діяч, вчений-металург Іван Андріанович Фещенко-Чопівський народився 20 січня 1884 року в Чуднові. Закінчив Першу Житомирську гімназію, Київський Політехнічний інститут. Був міністром в урядах УНР і Директорії. З 1920 р. — в еміграції в Польщі. Створив власну наукову школу металургів; професор, почесний член багатьох академій. У 1945 році був заарештований органами НКВС СРСР і депортований на територію Радянського Союзу. Помер у 1952 р. в концтаборі Республіки Комі.

Іменами І. І. Огієнка і І. А. Фещенко-Чопівського названо в Житомирі вулиці.

На Житомирщині народились або мешкали видатні вчені: фізик В.Й. Векслер, хімік М.І. Усанович, метеоролог О.В. Клосовський, мовознавець М.П. Дашкевич, геологи В.Г. Бондарчук, С.В. Бельський, П.А. Тутковський, фізико-хімік В.А. Свентославський та багато інших.

4. ВИДАТНІ ПОСТАТІ НА ЛІТЕРАТУРНІЙ НИВІ

Житомирська земля плідна талановитими прозаїками і поетами. Уродженцем Житомира є видатний російський письменник, публіцист, громадський діяч В. Г. Короленко (1853—1921). Навчався в Житомирській гімназії, Рівненському реальному училищі, вищих навчальних закладах Москви і Петербурга. За активну громадсько-революційну діяльність неодноразово заарештовувався. В автобіографічному творі «Історія мого сучасника» чимало сторінок присвятив Житомиру, описав події, що відбувалися у місті.

У будинку, де пройшло дитинство письменника, діє літературно-меморіальний музей Короленка. Його ім'ям у Житомирі названі вулиця, площа, школа, встановлено пам'ятник.

На берегах мальовничої Случі, у древньому Звягелі в 1871 р. народилася видатна українська поетеса Леся Українка. Тут про-

йшли її дитячі роки, тут вона вперше доторкнулася до мальовничої поліської природи, яку оспівала в своїй геніальній «Лісовій пісні».

На її батьківщині діє літературно-меморіальний музей, створюється також музей-садиба Косачів, відкрито пам'ятник поетесі. Її ім'я носить місцева гімназія.

Яскрава сторінка у житті нашого краю — перебування тут у 1846 р. Великого Кобзаря. За завданням археолого-географічної комісії Т.Г. Шевченко на Волині і Поділлі збирав пам'ятки духовної культури. Зокрема, у нашому краї поет відвідав Кодню, Бердичів, Житомир, Новоград-Волинський, Гульськ. Враження від перебування на поліській землі він залишив у низці своїх творів. У різний час в області жили і творили такі відомі письменники, як О.І. Купрін, М.М. Коцюбинський, Г.О. Мачтет, В.С. Гроссман, Василь Земляк, Борис Тен, Олег Ольжич та багато ін.

5. МИТЦІ ЖИТОМИРЩИНИ.

В Житомирі, одним з перших в Україні, 1803 року був створений театр. За двохсотлітню історію на його сцені виступило чимало провідних вітчизняних і зарубіжних акторів, зокрема Галина Федотова, Віра Комісаржевська, Павло Орленов, Марія Савіна тощо.

Яскраву сторінку в історію Житомирського театру вписав видатний польський письменник і громадський діяч Ю. І. Крашевський.

У 1853—60 рр. він мешкав у Житомирі, був художнім керівником театру. Саме за його ініціативи було споруджено у 1855 році новий театр. Цей будинок і досі прикрашає місто (тепер тут обласна філармонія). На сцені театру з успіхом йшли його п'єси.

У Житомирі в числі перших у 1883 р. виступали корифеї української сцени М. Старицький, М. Садовська, М. Заньковецька, П. Саксаганський.

За радянських часів плідно творив для театру драматург І.А. Кочерга. Тут ставилися його п'єси «Марко в пеклі», «Свіч-

чине весілля», «Алмазне жорно» та ін. Ім'я драматурга носить обласний музично-драматичний театр.

Чудова природа Полісся завжди надихала майстрів пензля. Тут народився видатний художник Д. П. Штеренберг, тут творили художники О. Г. Канцеров, Є. Вжеш, тут живе і працює наш сучасник — народний художник України Микола Антонович Максименко.

6. МУЗИКАНТИ — НАШІ ЗЕМЛЯКИ.

В Житомирі народився видатний польський піаніст і композитор Юліуш Зарембський. Він прожив коротке, але яскраве життя (1854—1885); здобув світове визнання і славу, виступаючи у багатьох країнах світу.

Випускником Другої Житомирської гімназії є видатний український композитор, диригент, музично-громадський діяч Б.М. Лятошинський. Його творчість охоплює всі музичні жанри, музика відзначається яскравим національним колоритом. Він автор опер «Золотий обруч», «Щорс», п'яти симфоній, трьох симфонічних поем та багатьох інших творів. Заслужений діяч мистецтв України Б.М. Лятошинський помер (1971 р.) удостоєний Державної премії ім. Т.Г. Шевченка. У 1995 р. в Житомирі Б.М. Лятошинському відкрито пам'ятник.

У Житомирі зійшла зірка народної артистки СРСР Зої Гайдай. Тут вона закінчила музичне училище. Будучи вже відомою артисткою, неодноразово приїздила до рідного міста на гастролі.

У 1915 році в Житомирі народився видатний піаніст ХХ ст. Святослав Ріхтер. Протягом довгого творчого життя він ніколи не забував рідного міста, приїздив сюди з концертами.

У різний час в Житомирі виступали Л. Собінов, Ф. Шаляпін, Поліна Віардо, працювали видатні композитори В.С. Косенко, М.А. Скорульський.

7. ПІДСУМКОВИЙ УРОК.

Його рекомендується провести у вигляді конференції, на якій її учасники мають виступити з рефератами із зазначених тем програми курсу.

ЗМІСТ

Перший рік навчання

Орієнтовний тематичний план

Розділ «Культура та культурні пам'ятки краю»

Теми:

1. Вступне заняття.
2. Природні умови формування матеріальної культури краю.
3. Наш край в епоху Київської Русі.
4. Культура краю в XVII—XVIII ст.
5. Розвиток культури Волині в кінці XIX ст.— на початку XX ст.
6. Культура краю напередодні Другої світової війни.
7. Житомирщина в 60-і роки.
8. Становище в галузі освіти, науки і культури Житомирщини в незалежній Україні.
9. Підсумковий урок.

Література

Другий рік навчання

Орієнтовний тематичний план

Розділ «Діячі науки і культури — видатні постаті Житомирщини»

Теми:

1. Вступне слово. Вони звеличують наш край.
2. Великий краєлюб М.Т. Рильський.
3. Діячі науки — уродженці Житомирщини.
4. Видатні постаті на літературній ниві.
5. Митці Житомирщини.
6. Музиканти — наші земляки.
7. Підсумковий урок.

Література

ДОДАТОК В

Програма дослідно-експериментальної роботи гуманітарної гімназії № 23 м. Житомира (“Школа – Родина”)

Тема: Українська національна “Школа-Родина”

Виконавці: педколектив Житомирської гуманітарної гімназії №23

Учасники: завідувача міським відділом освіти - Геращенко Л. І.

Заступник завідувачої Шпачук О.Ф. Завідувач методкабінетом Кошевич Р.Д. Психолог Фонок М.Б., здобувач кафедри педагогіки Житомирського педуніверситету Петронговський Р. Р.

Наукове керівництво: Житомирський університет – кафедри педагогіки та теорії і методики виховання (професор Левківський М. В., доцент Литньов В.Є.), заступник директора інституту післядипломної перепідготовки вчителів Черниш З.О.

Основна проблема дослідження: пошук моделі школи нової генерації (“Школи-Родини”)

Призначення наукового проекту: створення школи нового мислення. Розробити та апробувати конкретні соціальні технології по створенню моделей особистості учнів, готувати ментально-активного, духовно-розвинутого, готового до родинного співжиття громадянина-патріота України.

Мета “Школи-Родини”: ростити здорову творчу особистість, громадянина України, що є носієм національних, загальнолюдських, наукових, філософських, релігійних цінностей.

Ключові категорії: особистість, свідомість, навчання, пізнання, освіта, ментальність, духовність, патріотизм, громадянськість, діяльність, активність, моделювання; школа розуміння; особисте розуміння, взаємне розуміння; психолого-дидактичне дослідження.

Завдання “Школи-Родини”:

· виховання фізично й морально здорової дитини(генотипу);

- створення атмосфери емоційної захищеності, тепла, любові;
- засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм, патріотизму;
- залучення дітей до чарівного світу знань, виховання поваги до школи й вчителів;
- включення дитини в спільну з дорослими діяльність;
- формування естетичних смаків;
- збереження родинних традицій, сімейних реліквій, вивчення родоводу, звичаїв, обрядів;
- вивчення мови й шанування культури, національної літератури, мистецтва, преси, радіо і телебачення.

Національні ідеї “Школи-Родини”:

- формування національно-свідомого патріота, українця;
- повага до основного Закону України, Конституції, державних символів;
- шанобливе ставлення до культурних традицій свого народу і народів, що населяють Україну;
- повага і відданість своїм батькам, сім’ї, родині, взаємодопомога;
- висока духовна культура, розуміння законів природи;
- дотримання принципів народної моралі;
- готовність до фізичної і творчої праці в умовах ринку і культура її розуміння;
- екологічна культура особистості;
- повага до жінки-матері і негативне ставлення до проявів безвідповідальності.

Наукові засади “Школи-Родини”:

Навчання на рівні загального

Інтегративне формування “Я” - концепція людини-творця на основі інтегрованого структурування знань, застосування оригінальних психолого-педагогічних технологій, оновленого надбання кращих традицій народної, вітчизняної і зарубіжної педагогіки.

*Навчання на рівні особистісного
формування “Я”-концепції людини - творця на основі само-
освіти, саморозвитку, самовдосконалення, моральної самовиз-
начення, самоствердження.*

Суб'єкти педагогічних дій: дитина - головна дійова особа.
Учитель - оберіг людини. Муніципалітети - користування дійст-
ва. Меценати - функція милосердя.

Завдання дослідження:

- науковий - теоретичне обґрунтування концепції “Школи-Родини”;
- дидактичний - навчально-методичні комплекси, соціальні дослідження, видання посібників;
- філософський - формування нового типу мислення;
- психологічний - уміння міжособистісного спілкування, потреба у самовизначенні;
- соціологічний - сімейна відкритість до проблем шкільного життя.

Гіпотеза дослідження: організувати фундаментальний експеримент інноваційної освітньої системи інтегративного структурування знань і режисури його навчально-виховних сюжетів.

Методи дослідження:

- теоретичне моделювання;
- практичне конструювання;
- міждисциплінарного синтезу;
- порівняльного аналізу;
- системного аналізу;
- інтелектуального тестування;
- контрольно-дидактичних зрізів;
- вивчення ППД;
- інтерв'ю-співбесіда.

ДОДАТОК Г

Генеалогічне дерево яскравих постатей Волині-Житомирщини (на підставі власних архів- них досліджень, записів відомостей від нащадків)

1. Генеалогічне дерево видатного вченого, академіка, одного з перших президентів Академії наук України (1922-1928 рр.) Володимира Іполитовича ЛІПСЬКОГО, родина якого походить з Волині:

Григорій Липський [* - 1740-50].

Іван Григорович Липський [* - 1770-80].

Федір Іванович Липський [* 1797 — 1869] + Параскева Липська

Іполит Федорович Липський [1863—1937] + Ганна Петрівна Липська

Володимир Іполитович Липський [1897 – 1986] + Юлія Калістратівна Липська

Ольга Володимирівна Липська [* 1924 — 1996] + Сергій Володимирович Грум-Гржимайло

Світлана Сергіївна Грум-Гржимайло [* 1933].

Світлана Сергіївна Разумова (за чоловіком) - онука академіка В.І. Липського, мешкає в Москві, кандидат філологічних наук, працювала перекладачем у конструкторському бюро академіка С.П. Корольова.

Дані про родину академіка В. І. Липського і його нащадків опубліковані в монографії Доброчаєва Д.Н., Мокрицького Г.П. "Владимир Ипполитович Липкий" (К.: "Наукова думка", 1991. –216 с.).

2. Генеалогічне дерево відомого архітектора, академіка архітектури, Карла Яковича МАЄВСЬКОГО, родина якого походить з Волині:

Ян МАЄВСЬКИЙ [* - 1590]

Антоній Маєвський [* - 610-20]

Роман Антонович Маєвський [* - 630-40]

Роман Романович Маєвський [* - 1660-80]

Павло Романович Маєвський [* - 1700-10]

Йосип Романович Маєвський [* - 1740-50] + Павлина (Пога-
новська) *)

Станіслав Йосипович Маєвський [* - 1760-80]

Яків Станіславович Маєвський [* 1800] + Текля Маєвська

Карл Якович Маєвський [* 1825 (26) — 1894]

Дані про родину академіка архітектури К. Я. Маєвського
опубліковані в науковому збірнику: Мокрицький Г. П. Нові ар-
хівні джерела про життя та навчання в Житомирі академіка К.
Я. Маєвського // Житомир в історії України та Волині: Тези
Всеукраїнської краєзнавчої конференції. - Житомир, 1994. -294
с. - С. 153-155.

3. Генеалогічне дерево відомого державного діяча УНР,
професора металургії Івана Адріяновича Фещенка-Чопівського,
родина якого походить з Волині:

Гнат Чоп [*-1520]

Чоп [*-1550] - Андрій Чопівський (Чоп) [* 1683]

Антон Фещенко-Чопівський [* 1760-70]

Андрій Антонович Фещенко-Чопівський [* 1800-10]

Адріян Андрійович Чопівський [* 1842] + Марія Михайлівна
(Янчинська)

Іван Адріянович Фещенко-Чопівський [* 1884-52]

Ірина Іванівна Фещенко-Чопівська [* 1920] + Мирослав Бо-
гун

Дані про родину професора І. А. Фещенка-Чопівського опуб-
ліковані в книзі Іван Фещенко-Чопівський. Хроніка мого життя
// Прим. і комент. М. Ю. Костриця, Г. П. Мокрицький. - Жито-
мир, 1992.-124 с.

ДОДАТОК Д

Виявлення почуття патріотизму, громадянськості старшокласників (уривки із творів випускників шкіл Житомирської області)

Виявлення в учнів громадянської позиції, за цих умов, патріотичних спрямувань дозволило їм висловити свої погляди на історичні процеси, сучасне суспільно-політичне становище в Україні, викласти своє бачення перспектив розвитку майбутнього України та взяти участь юнакам і дівчатам у різноманітних Всеукраїнських, обласних, міських, районних тематичних конкурсах учнівських пошукових робіт, творів.

Аналіз понад 100 робіт гімназистів-учасників Всеукраїнського конкурсу “Вірю в майбутнє твоє, Україно” засвідчує шанобливе ставлення переважної частини сучасної молоді до героїчної історії свого народу. Вона висловлює не офіційну одностайну думку, а власні міркування щодо сучасного життя, готовність рішуче і наполегливо змінювати його на краще своїми конкретними справами. Зокрема Лариса Боброва пише: “Рідний, рідна, рідне - корінь роду і народу. Рідна мама і рідний тато, рідна земля і рідна Україна... Святі слова тримають нас на світі і вчать любові до берегів, між якими з віків у віки тече ріка народу, нашої нації, нашої України.

Нема життя без України, бо Україна - це доля, яка випадає раз на віку, бо Україна - це мати, яку не вибирають, як і долю, бо Україна - це пісня... Воскресає Україна. Воскресає народ, який не міг своїм мученицьким життям до себе дорівнятись, до своєї великої і спраглої свободи душі.

Україна має в серці те, що не вмирає, вона підводиться з колін і здійсмає свій погляд у майбутнє...

Благослови її, Господи!”

Ідеал майбутнього Батьківщини автор твору нерозривно пов'язує з людьми, їхньою здатністю творити добро. Думка про добро, продовжує учениця, повинна поєднуватися з думкою про

працю, про роботящі руки й роботящі голови. Моя мрія теж спрямована в майбутнє - наполеглива, невтомна й вільна праця.

Чітка життєва позиція, оригінальне бачення сьогодення проглядається у літературному етюді “Міцніє віра у душі моїй...” учасника конкурсу “Вірю в майбутнє твоє, Україно!” Лілії Бульбаниук:

“Століттями був гноблений наш народ, – пише автор. Споконвіку українці мріяли про незалежність. І ось нарешті, мрія багатьох поколінь збулась. Україна стала незалежною. Це справді величезний стрибок у нашій історії. “Нарешті ми перестали бути рабами”, – скажете ви. Але чому ж ще тої “волі, сказати по правді, не було?” (Т.Шевченко) Відповідь словами того ж Кобзаря :

Доборолась Україна до самого краю:

Гірше лиха свої діти її розпинають.

І розп'яли. Не Україна - а руїна тепер у нас. Руїна в матеріальній сфері. Руїна в духовності. Більшість наших співвітчизників страждає від матеріальних нестатків. Знівчено нас морально. Гляньте на нашу юнь – і ви жахнетесь звуженості, примітивності кола їх інтересів.

Так, це можна пояснити століттями неволі. Але ж людина – творець своєї долі.

То якщо ми хочемо краще жити, значить повинні до цього докласти максимум зусиль і самі покращити своє життя. Тобто своєчасно вирватись на ту волю. І далі автор наводить слова Л.Костенко:

Шукайте цензора в собі, Він там сидить. Дрімучий, без гоління Він там сидить, як Чортик у трубі, й помалу вилучає вам сумління.

Ми не повинні сподіватись на чийсь допомогу. Маємо допомогти самі собі.

“На мою думку, – пише автор, – велика увага у наш час повинна приділятись вихованню дітей. Адже саме вони – майбутні творці історії.”

Тому так важливо зберегти собори їхніх душ, захистити їх від спустошення.

...Особисто я переконана, що наш народ зуміє відродити свою державу. І насамперед духовність. Це допоможе перебороти економічну скруту, навчить жити у мирі з сусідами, дивитися один одному в очі та приязно.

А головне – трудитися, трудитися так, щоб труд переростав у красу.

От тоді, я вірю, настануть кращі часи для нашої країни”.

Надзвичайно тепло і зворушливо пише про Україну, її героїчне минуле, про істинних патріотів нашої землі, учасник конкурсу “Вірю в майбутнє твоє, Україно” Ірина Опалова:

“Україна! Скільки рідного в цьому прекрасному слові! Це – широкі степи півдня, верховини Карпат, синя далечінь Чорного моря. І кожна травинка на нашій землі – Україна – кожна річечка і струмочок – Україна. Це – не лише назва простої країни, а наше минуле, наше сьогодення і наше майбутнє. Україна є історією цілого народу, вона – наше життя, наша Батьківщина.

...Наше минуле – боротьба за незалежність, наше сьогодення-незалежність, а наше майбутнє – боротьба за зміцнення здобутої незалежності.

Сьогодні нас поважають за нашу древню козацьку історію, в якій є багато прикладів мужності й хоробрості, за нашу національну самобутність і солідарність, які дали нам можливість жити одним народом, які єднали українців усіх часів, нас поважають за ті труднощі, що переживаємо зараз і не втрачаємо віри. Так, ми повинні здолати своїх ворогів не силою, ми можемо викликати їх здивування своїм прагненням до життя, і завтра нас поважатимуть за це, за нашу віру”.

... “Вірю в майбутнє твоє, Україно!” – ці слова українці повинні промовляти голосно, а не пошепки, з гордістю, а не опустивши голову. Ми – український народ, і це звучить гордо, ми – діти твої, Україно, і пишаємось цим.

“Народ мій е! Народ мій завжди буде! Ніщо не перекреслить мій народ!” (Василь Симоненко).

Актуальністю, своєрідним відгуком на проблеми сьогодення візначається творча робота Катерини Верещаги. Учениця поєднала свої почуття і переживання за долю України із вмінням

аналізувати тенденції розвитку суспільства через власне світосприймання, бачення історії, ролі молоді у прогресивному розвитку країни.

Головний образ твору – Вітчизна. Біль за її минуле, сьогодення і майбутнє відчувається у кожному рядочку. Весь твір пройнятий почуттям любові до рідної землі.

“...Не перестаю дивуватись, що український народ, пройшовши через безліч мук і страхів, не скорився, не втратив почуття патріотизму, оптимізму, сили духу в боротьбі за волю, непідробну любов до своєї Батьківщини. А тому й зміг вірно зберегти свою рідну мову, культуру, традиції, релігію й, найголовніше, вибороти визнання своєї незалежності.

Занепокоєння викликає те, що ми, молоді люди, діти України, сини своїх батьків, онуки прадідів, все частіше забуваємо про те, за що наші пращури боролися століттями. І тому нам, майбутньому держави, важливо не розгубити батьківські й дідівські надбання, а трепетно зберегти, примножити і прославити їх. Важливо не розтоптати чоботом цинізму, байдужості ті кращі традиції, які дісталися нам у спадок.

...На жаль, рік за роком наш світ стає дедалі злішим і жорстокішим. Він перевертає душі людей, сіє в них невіру, безнадійність, черствість. Кожен з нас може відчути це на собі.

Тому, щоб подолати почуття песимізму, нам слід пам'ятати про християнську мораль, яка включає в себе поняття добра, совісті, поваги, справедливості, мужності, віри, надії та любові.”

У майбутньому України автор твору важливу роль відводить молоді.

“Я вірю в майбутнє твоє, Україно, – каже учениця. – А майбутнього без молоді не буває.

...Молодість – це життєвий період, який проходить кожна людини. Молодість – це гнучка, струнка, тендітна, тонка лоза, що підкорена силам природи, але наполегливо прагне росту. Або ж, це струмок, що набирає сили, чистий і такий, що позбавляє спраги усякого, хто до нього звернеться. Він несе енергію, що переходить у ріку життя.

У молоді, як відомо, свої закони. Вони інколи занадто сміливі, авторитарні (в доброму розумінні слова), нестримні. Але разом з тим – це енергія політичних ідей, задумів, свіжих поглядів та міркувань”.

Далі учениця висловлює своє бачення стосовно виходу нашої країни із кризи, в якій вона опинилася.

“Перша умова процвітання України, – говорить вона, – це правильно сформований прогресивний уряд. Такий уряд повинен бути від народу, для народу і повинен працювати в ім'я народу. Друга умова – це правильно вибраний шлях реформ, спрямований не покращення економіки держави. На жаль, наш уряд, сьогоднішній, не може дбати про свій народ так, як хотілося б. Гірко бачити на вулицях міст дітей, які просять милостиню, або літніх, самотніх людей, які виходять на вулиці і ховають від сорому очі.

Я хочу жити в країні, де кожна людина буде відчувати себе не тільки вільною, а й захищеною державою. Життя доводить, що бідна людина не може бути вільною, бо вона обмежена в усьому. Я хочу, щоб в моїй країні піднявся рівень економічного росту.

Я хочу, щоб уряд минали ті безсоромні люди, які рвуться до влади тільки заради своєї користі, для того, щоб набити гроши-ма свої кишені, не виправдовують довіри народу, який чекає від них, довго і терпляче, змін на краще”.

І як заклик, як звернення до усіх нас звучать слова юної громадянки України:

“Люди добрі! Настав час зупинитись, відкинувши сумніви, черствість, жорстокість, і почати рухатися в тому напрямку, що веде нас у кращі часи, в країну майбутнього”.

Сповнений непохитної віри в краще майбутнє нашої держави, впевненості, що неодмінно усміхнеться “заплакана мати” – наша Україна, якщо кожен з нас буде жити і працювати за законами Честі, Совісті і Правди, публіцистичний роздум “І живе добра слава, слава України” Лесі Криворучко.

Свій твір учениця розпочинає з легенди, яку переповіла їй бабуся. Це легенда про дівчину-красуню, яка провела свого ко-

ханого на війну. Довго від нього чекала вона звісточки. Але тільки тоді, коли закінчилась війна, листоноша приніс жаданий трикутник. І не від Василя, ні. Писали друзі, що лежить її суджений у далекому лазареті, смертельно поранений і марить її ім'ям. Доїхала дівчина аж за Урал, відшукала коханого, джерельною водою напувала і тихо співала пісеньку. Василь найбільш любив слухати у весняні вечори під вербами:

Місяць на небі,
зіроньки сяють
тихо по морю човен пливе.

І побачила Олеся, як від того співу, від спогадів про Україну на блідому, вкрай змарнілому обличчі засвітилася усмішка.

А коли вона забирала додому Василя, лікар сказав: “Не ми, а ваші пісні, любов до рідної землі, до України врятували йому життя”.

Чудова легенда. Скільки їх, трагічних і смутних, веселих і безжурних, можна почути з уст народу. І в кожній з них – велика і трепетна любов до рідної України. Вони ніби кличуть нас озирнутися, подивитись на самих себе: Хто ми й звідки? Це дзвін тривоги, який закликає до пам'яті нашої, до нашого сумління, до наших душ. Він вимагає схаменутися, відродитись, утвердитись. Продовжуючи свої роздуми, учениця нагадує, що мільйони пішли з життя, щоб ми сьогодні жили й боронили рідну державу не в наметових містечках на засніжених вулицях і площах міст, а кожен на своєму робочому місці сумлінною працею в ім'я народу, в ім'я України.

Саме від кожного з нас, пише учениця, залежатиме, чи й далі буде розгулювати свавілля окремих політичних діячів, які прагнуть розхитати громадянський мир в суспільстві, що несе загрозу національній безпеці держави, чи, нарешті, ми наведемо порядок у нашому домі, щоб не було життя на нашій землі спритним і безчесним.

До болю шкода, пише автор, що економічні негаразди внесли в наші душі розчарування, зневіру, песимізм.

Але нічого немає такого, чого б не можна було змінити. Змінюються люди, змінюється світ, зміниться на краще, я вірю, і наше життя.

...Ми вистоїмо, ми будемо щасливі, якщо кожен з нас буде жити і працювати за законами Честі, Совісті і Правди”.

З любові до свого села, його людей розпочинає свій твір Тетяна Філімончук. “Тут живуть люди, - пише Тетяна, - які впродовж багатьох років створили багато величного й дивного. Це ті люди, які будували дім, викували плуга, змайстрували колиску і вишили рушник. Це праця щоденна, кропітка”.

З особливою теплотою вона згадує свого односельчанина Левченка Кузьму, котрий багато років тому посадив великий сад, який і зараз є окрасою села. Він любив свою землю і мріяв про неї, її майбутнє. І автор питає: “Якби він жив, щоб він сказав про наше сьогодні?” Мені здається, що він сказав би: “Пора перестати бити себе в груди і запевняти весь світ у своїй любові до Батьківщини. Слід сумлінно працювати на благо Вітчизни і цим доводити свою любов до матінки-України”.

Далі автор звертається до молодого покоління не шкодувати своїх сил, свого таланту і навіть життя для нашої багатостраждальної України-матері.

Про славетне минуле українського роду, про славний козацький рід, про патріотів своєї землі йдеться у творі “Щоб козацькому роду не було переводу, присягаємо на вірність Вітчизні й народу” Світлани Чистякової.

“Ми з вдячністю згадуємо наших видатних попередників – тих, хто стояв біля витоків української державності, був сурмачем її свободи і незалежності”, - пише учениця.

“Від могутності Київської Русі, славетних князів Володимира і Ярослава, героїчної епохи гетьмана Богдана Хмельницького ведемо свій родовід. З древнього Києва поширились на Східну Європу православ'я, писемність, освіта і культура. В історію України назавжди вписані золотими літерами Великий Кобзар і Великий Каменяр, мислителі і державники М. Драгоманов і М. Грушевський. Наш славний Козацький рід ще з давніх давен відстоював своє право на незалежність та свободу, вірив у прек-

расне майбутнє, коли майже всі й не сподівались почути словосполучення “незалежна Україна”. Саме наш землеробський рід поставав з руїн та попелу, зневірений і принижений, він не втрачав віри та надії і рятував, підіймав та ніс вперед своє ім'я та горде імення своєї держави, своєї України.

А що ж підтримувало їх безмежну віру? Любов до рідного краю, спогад про солов'їну пісню, почуту в дитинстві, безкраї простори, на яких має панувати злагода, зрештою, справжній патріотизм, на який здатні лише непересічні особистості”.

Серед таких автор називав нашого земляка, видатного козацького полководця Петра Конашевича-Сагайдачного. Це завдяки доблесті його полків Європа була врятована від османського ярма. Упродовж свого гетьманування йому вдалося закласти перші наріжні камені державного суверенітету, суттєво підвищити рівень освіти та культури”. Лише боротись – значить жити... і ти, моя Україно, долала недолю: над сивими степами пронісся вихор громадянської, кістлява рука голодомору потяглася до хатин, що купались у вишневих саявах, і знову ти вистояла. Знову сонце зійшло над тобою, здавалось, тепер ніщо не стане на шляху державного становлення і розвитку.

Аж тут... війна, страшна, кривава, спустошуюча. І дійсно: скільки вистраждала ти в роки війни? Скількох синів ти втратила?

Хоробрість та мужність українців за часів Великої Вітчизняної війни зафіксована документально, а інакше і не можна було, бо люди хотіли захистити свою державу, врятувати її від лютого ворога. Безсмертні сторінки в історію війни вписали І.Кожедуб, М.Кирпонос, Черняхівський, Костенко, Черезиченко – відомі маршали і генерали українського походження. Але ж воювали не лише чоловіки, були відважні й безстрашні жінки, які мужньо боролись, захищаючи рідну землю від фашистів”.

Про одну з таких жінок, нашу землячку Валентину Андріївну Баранок, вчителя української та російської мови та літератури, а в роки війни – медсестру розповідає автор твору і наводить її слова: “Бажаю молоді любити свою Батьківщину Україну

так, як любили свою країну ми, бути завжди готовими її захистити, звеличити своїм розумом, талантом, працею!”

Героями не народжується, ними стають, підкреслює далі учениця. І цьому сприяє виховання на прикладах старших поколінь, їх самовідданого служіння Вітчизні.

І на завершення твору як клятва звучать слова: “Ми, молоді, віримо в свою Батьківщину, її народ, їй віддамо свій розум, жар наших сердець. Знаючи славні сторінки її історії, ми присягаємо їй на вірність пам'яттю сивочолих ветеранів, її щедрими землями, її безхмарним небом. Ми не хочемо воювати, та коли мати-Україна буде просити захисту, ми зуміємо постояти за неї, бо козацькому роду нема переводу”.

Ще один твір учасника міського конкурсу, присвяченого Збройним силам України, “Вклонися, моя Україно, солдатам величним і скромним” Юлії Пекарук перегукується з попередніми творами про любов до рідної землі, і про Воїна-визволителя, про захисника рідної землі.

“Україно, рідна земле! Ти як мати-годувальниця, можеш усе: нагодувати нас хлібом, вирощеним на власній ниві, напоїти джерельною водою з чистої криниці, вразити своєю мальовничою красою. Лише не можеш сам себе захистити. Тому найсвятіший обов'язок тих, хто їсть твій хліб, п'є твою живлющу воду, милується твоїми живописними красвидами, – захищати батьківську землю. Довгим та тяжким був твій шлях до незалежності, але дух визволення, який жив у серці народного солдата впродовж віків, переборював вогонь і сльози, відстоюючи національну ідею.

Сьогодні у кожному місті є могила Невідомого солдата, горить Вічний вогонь визволителям.

Я переконана, – пише автор, – що саме вони, прості трудівники війни, завоювали перемогу і славу своїй землі. Честь і хвала їм. Низько вклонімося ще раз солдатам величним і скромним, що зуміли захистити рідну неньку Україну. Це завдяки їм наш народ живе в суверенній демократичній державі, має змогу виявити свій духовний потенціал і творчо працювати. Ні, недаремно мужні солдати віддали свої теплі серця”. На підтвердження

цього автор наводить слова Олександра Богачука з поеми “Стогін землі”: “Скільки убито! І скільки повішено! Все це забути? Ганебно і зло!... Чую, як зболена пам'ять притишено йде до могил і схиляє чоло”.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ СТАРШОКЛАСНИКІВ	11
1.1. Поняття “патріотизму” у гуманітарних науках	11
1.2. Проблема патріотизму дітей і молоді та шляхи виховання в історико-педагогічній науці.....	27
1.3. Структура почуття патріотизму старшокласників.....	42
РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ВИХОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	63
2.1. Діагностика та особливості прояву патріотизму старшокласників	63
2.2. Засоби виховання патріотизму юнаків і дівчат у позанавчальній виховній діяльності	83
2.3 Динаміка розвитку почуття патріотизму у старшокласників	124
ВИСНОВКИ	144
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	148
ДОДАТКИ	164
Додаток А Програма факультативу: “Національно- патріотичне виховання старшокласників засобами народознавства”	164
Додаток Б Програма факультативу «Відомі культурні пам’ятки та діячі культури і науки житомирщини»	194
Додаток В Програма дослідно-експериментальної роботи гуманітарної гімназії №23 м.Житомира (“Школа-Родина”)	213
Додаток Г Генеалогічне дерево яскравих постатей Волині- Житомирщини (на підставі власних архівних досліджень, записів відомостей від нащадків).....	216
Додаток Д Виявлення почуття патріотизму, громадянськості старшокласників (уривки із творів випускників шкіл Житомирської області)	218

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**РОМАН РАФАЇЛОВИЧ
ПЕТРОНГОВСЬКИЙ**

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ
СТАРШОКЛАСНИКІВ**

МОНОГРАФІЯ

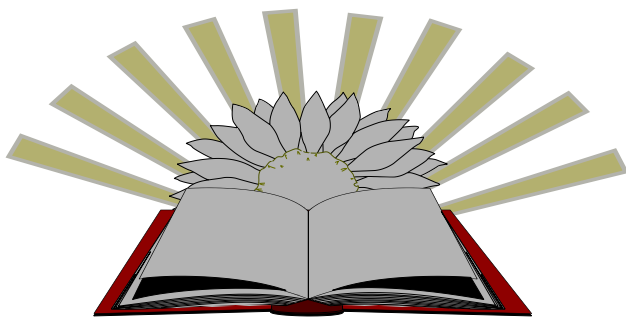
Підписано до друку _____. Формат 60х84/16
Ум. др. арк. 10,1. Обл.-вид.арк 13,5. Зам. _____ прим.

Державне комунальне книжково-газетне видавництво
"Полісся". 10008, Житомир, Шевченка, 18а.

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І.ФРАНКА**

ПЕТРОНГОВСЬКИЙ Р. Р.

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
ФОРМУВАННЯ
ПАТРІОТИЗМУ
СТАРШОКЛАСНИКІВ**

Житомир – 2003